MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

SZÉCSÉNYI ANDRÁS

CSERE LÁGER

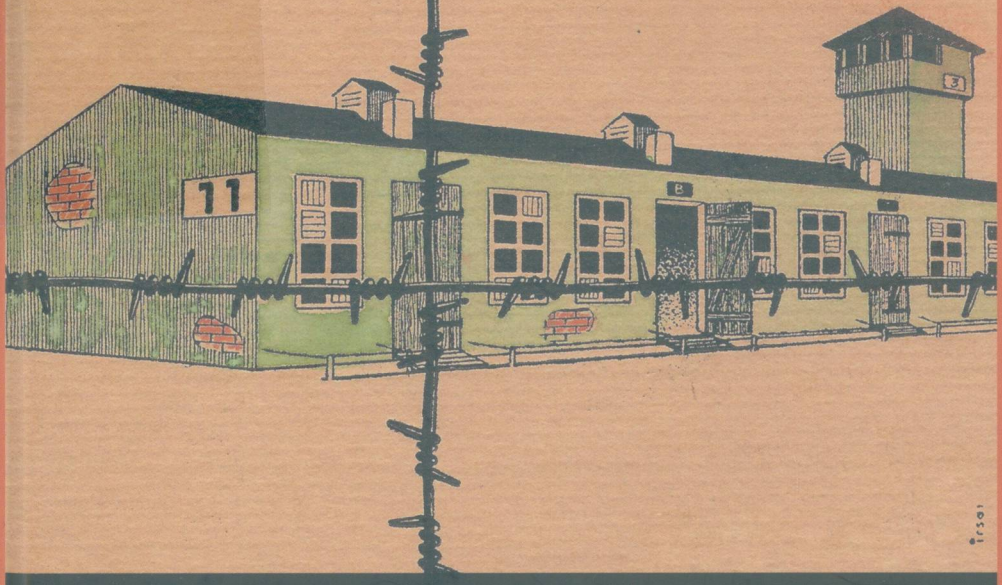

MAGYAR ZSIDÓ DEPORTÁLTAK
BERGEN-BELSENBEN ÉS AZON TÚL (1944–1945)

X 384 051

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

SZÉCSÉNYI ANDRÁS

CSERELÁGER

Magyar zsidó deportáltak
Bergen-Belsenben és azon túl
(1944–1945)

Jaffa Kiadó

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001508303

COPYRIGHT © SZÉCSÉNYI ANDRÁS, 2025
COPYRIGHT © JAFFA KIADÓ, 2025
MINDEN JOG FENNTARTVA!

BORÍTÓKÉP: *A BERGEN-BELSENI KONCENTRÁCIÓS TÁBOR 11-ES BARAKKJA.* IRSAI ISTVÁN GRAFIKUS, EGYKORI FOGOLY RAJZA, 1944. CZITROM GÁBOR ARCHÍVUMÁBÓL, KŐRÖSI ZSUZSANNA JÓVOLTÁBÓL.
© HUNGART, 2025

SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 3.
X 384051

ÁBTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

A KUTATÓMUNKA ÉS A KÖTET MEGÍRÁSÁNAK FELTÉTELEIT AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA BIZTOSÍTOTTA.

Nemzeti Kulturális Alap

A KÖTET MEGJELENÉSÉT A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP TÁMOGATTA.

BORÍTÓTERV *TILLAI TAMÁS*
FELELŐS SZERKESZTŐ *HESSKY ESZTER*
FELELŐS KIADÓ *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU
ISBN 978-963-687-128-4
ISSN 2559-9666

TARTALOM

Előszó 7
Bevezetés 11

Bergen-Belsen a német lágerrendszerben 22
Az SS lágerrendszere és ismérvei 22
Cserezsidók és sikeres brit–német csereakciók Bergen-Belsen létrehozása előtt (1941–1943) 26
Döntés a cseretáborról, megvalósulatlan cserék 28

Cseretábor és koncentrációs tábor 33
Tér és környezet 33
A cseretábor felállítása és a beérkező transzportok (1943–1944. július) 36
A cseretáborból induló sikeres csereakciók 43
A csere- és koncentrációs tábor szerkezete 45
Táborszervezet és őrség 51

Utak, utasok, utazás Bergen-Belsenbe 58
Kasztner-csoport: az első magyar cserezsidók 58
Az alföldi zsidók csoportja 75
Auschwitzi csoportok 78
Budapesti transzportok utasai 88

Az utazás tapasztalata és emlékezete ---- 97
Hová visznek minket? ---- 97
Utazások és érkezések ---- 106

A tábor mindennapjai ---- 125
Rend és működés ---- 125
Helyek és érzetek ---- 142
Mindennapok a barakkban ---- 158
Írott vagy rajzolt alkotások ---- 170
Információáramlás és pletykák ---- 178
Erőszak ---- 197
Nemi szerepek és gyerekek ---- 206

Végjáték és újrakezdés Bergen-Belsenben ---- 212
Tífusztábor ---- 212
Bergen-Belsen evakuálása ---- 222
A felszabadulás élménye és a bergeni hontalantábor ---- 229

Várva várt távozás a „félszabadság" tereibe ---- 255
Hillersleben, a felszabadult zsidók városa ---- 255
„Valami irtózatosan nagy gettó, amibe kerültünk"
– a terezíni hontalantábor ---- 276
Vöröskeresztes mentőakció Svédországba ---- 289

Utószó ---- 309
Rövidítések ---- 318
Kiadott források és szakirodalom ---- 319

ELŐSZÓ

Ez a könyv azokról a Magyarországról elhurcolt zsidókról szól, akik a mai Németország északkeleti részén elhelyezkedő bergen-belseni koncentrációs táborba kerültek a második világháború vérzivatarának utolsó két évében.

Az a kifejezés, hogy „kerültek", meglehetősen eufemisztikus és torzító kifejezés, és így, magyarázat nélkül természetesen nem is fedi a valóságot. A korabeli Magyar Királyság és a megszálló náci Németország politikai vezetésének akaratából, a magyar állam központi, helyhatósági és közigazgatási szerveinek együttműködésében erőszakkal az SS lágerrendszerének egyikébe deportált emberekről van szó. A kötet szereplői olyan magyar állampolgárok – nők, férfiak és gyerekek –, akiket az 1944-ben érvényben lévő antiszemita törvények és rendeletek okán, „faji okokból" különböztettek meg polgártársaiktól, és kerültek különféle útvonalakon és időpontokban egy addig lényegében senki által nem ismert náci koncentrációs táborba. Kik voltak ők? Hova kerültek, és miért? Mit csináltak ott, és hogyan próbáltak életben maradni? Mi lett a túlélők sorsa?

Könyvem ezekre a kérdésekre keresi a választ. Mivel a történetíró aligha lehet témájától független, érdemes felfednem saját viszonyulásomat

a bergen-belseni zsidókhoz. Egy évtizede, múzeumi szakemberként, egy túlélő gyermekének jóvoltából és bizalmából került a kezembe az a hagyaték, amelynek feldolgozása során hamarosan kiderült, hogy egyebek mellett Székely Magdának a leveleit tartalmazza, amelyeket édesapjának, Székely Károlynak, a bergen-belseni Ungarnlager egyik barakkparancsnokának írt a lágerben. Amit olvastam, nagyon megrázott, egyszersmind kíváncsivá tett. Jóllehet akkoriban már sok éve foglalkoztam a magyar holokauszt különféle aspektusaival, egyszerűen nem értettem, hogy volt lehetséges egy német koncentrációs táborban a folyok közti, intim tartalmú levelezés, amint arról sem volt fogalmam akkor, mi az az Ungarnlager, és kik voltak a lakói. Azóta hosszú idő telt el, de a téma nem eresztett: egyre-másra ástam bele magam a személyes emlékek sorába közgyűjtemények mélyén, privát archívumokban, a laptopom előtt, avagy interjúk során. Sok, időben töredezett kutatás után mára már valamit sejtek arról, hogy mi történt 1944–1945 során a magyar zsidókkal ebben a különleges koncentrációs táborban.

Témaválasztásom tehát igen személyes jellegű eredőkből fakadt, és éppen ez a körülmény ad magyarázatot is arra, hogy a már említett kérdésekre milyen forrásokból kívánok válaszokat találni. Az általam használt anyagok fő csoportjai a naplók, visszaemlékezések, oral history interjúk. Vagyis olyan egykorú, netán később létrehozott úgynevezett egodokumentumok, amelyek könyvem cselekvő vagy elszenvedő alanyai által keletkeztek. Jelentős részük nem publikált, világszerte szétszórt magánhagyatékokban vagy közgyűjteményekben lelhető fel. Az elhurcolt zsidók ugyanis – akár áldozatok, akár túlélők voltak – sokféle emléket alkottak, amelyek összegyűjtése és faggatása a történetük személyes jellegű elbeszélésére alkalmas. Jelen könyv javát ilyen személyes elbeszélések különféle narratívába rendezése adja. Ez a történet általam keletkezik, tehát ugyanolyan szubjektív, mint

a források, amelyek alapján megírtam. Ilyen módon a bergen-belseni zsidók történetének nem az összefoglalójára vállalkoztam. Csupán egy lehetséges történetet mondok el, keresgélve, válogatva, értelmezve a több tízezer oldalnyi hangzó és képi anyagot és a témát érintő gazdag szakirodalmat, amelyet megismertem, és amelynek egy kis részét konkrétan is idézni fogom. Lehetséges, hogy jövőre mást emelnék ki, mást írnék meg, ha akkor írnám. Ami azonban biztos, hogy ez a könyv leginkább egyéni történetekről szól, és az embert körülvevő terekre fókuszál. A hatalmi szervek és az úgynevezett elkövetői csoport csupán annyiban érdekelt a könyv megírása során, amennyiben a keretrendszer, a kontextus szempontjából fontos.

A mondottakból is következik, hogy munkámnak nem célja, hogy a lágerbe hurcolt magyar zsidókról alkotott jelenlegi tudásunk minden részletére kitérjen. Erre a szaktanulmányok valók, amelyekben egy-egy részkérdést mások mellett magam is aprólékosan megvilágítottam vagy kifejtettem, többek között olyasmiket is, amikre ezúttal nem térek ki. Ha a tisztelt olvasó érdeklődik, úgy a kötet végi szakirodalmi jegyzék bőséges kapaszkodóul szolgálhat a további tájékozódáshoz.

A könyv témájául szolgáló kutatást, valamint a történeti források feltárását Huhák Heléna történésszel kezdtem meg, és hosszú időn keresztül együtt gondolkodtunk és dolgoztunk a táborba elhurcolt magyar zsidók históriájának és emlékezetének feltárásán. Az ő tudományos eredményei nélkül sehová sem jutottam volna el, amint önzetlen segítségére és támogatására is mindvégig számíthattam. Köszönöm továbbá a bergen-belseni koncentrációs tábor túlélőinek, hogy az elmúlt években életinterjú keretében elmesélték – több ízben hosszú évtizedek óta elzárt – tábortörténeteiket. Közülük többen már nincsenek közöttünk, ketten azonban szerencsére igen. Misur Zsuzsinak és Angyal Áginak, a láger gyerektúlélőinek mondataiért és szerető emberi támogatásáért örökre hálás leszek.

Klebelsberg Könyvtár és Levéltár
SZEGED
3.

A kötet elkészültét munkahelyem, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára nyugodt szakmai légköre segítette. Kiemelten köszönöm Papp István tudományos főosztályvezető szakmai és baráti támogatását. Hálás vagyok továbbá, hogy Katja Seyboldhoz, Bernd Horstmannhoz, Klaus Tätzlerhez, Kobi Kabalekhez, Pető Andreához, Kádár Gáborhoz, Gyáni Gáborhoz, Csapody Tamáshoz, Stephanie Billibhez és Klacsmann Borihoz, valamint a hillerslebeni Keweloh família helytörténész tagjaihoz mindig fordulhattam tanácsért, információért, segítségért. Munkámat az elmúlt évek során több kutatói ösztöndíj biztosította annak érdekében, hogy Magyarországon, Németországban, Angliában, Hollandiában és az Amerikai Egyesült Államokban anyagot gyűjtsek, vagy írjak. Ezúton is köszönöm az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, az EHRI Conny Kristel Research Fellowship (London–Amszterdam), a J&O Winter Fund (New York), a Marion Dönhoff Stiftung (Hamburg) és a Politikatörténeti Alapítvány kutatási ösztöndíjának, valamint a Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történeti Intézetének anyagi támogatását.

BEVEZETÉS

A náci lágervilág egy részét a nyugati hatalmak, másik részét a szovjet Vörös Hadsereg szabadította fel 1945 április közepe és május első fele között, és ez a körülmény meghatározta nemcsak az emlékezést, de a kutatási irányokat és lehetőségeket is. A nyugati médiában a háború utáni évtizedekben elsősorban a nyugati szövetséges erők által felszabadított koncentrációs táborokról esett szó (Dachau, Buchenwald, Mauthausen és Bergen-Belsen). A brit–amerikai katonai erők parancsnokai felsőbb utasításra 1945/1946-ban tudatosan árasztották el a közvéleményt a barbár nácizmus szörnyű képsoraival és filmkockáival, annak érdekében, hogy utólag is legitimálják a Németország elleni véres háborút.[1] Ehhez képest Auschwitz és egyéb, a Szovjetunió által felszabadított keleti megsemmisítőtáborok háttérbe szorultak. Ezeket a jobbára Kelet-Európában működtetett megsemmisítőtáborokat nem lehetett legitimációs célra használni, de közrejátszott az is, hogy Auschwitzot és más halálgyárakat Nyugaton sokáig egyszerűen szovjet propagandának minősítet-

[1] Franz 2024: 87–100.

ték.[2] A hidegháború bekövetkeztével a történeti elbeszélésekben – mind a kapitalista világban, mind a szocialista blokk országaiban – a náci lágerek emlékezete és történeti feltárása háttérbe szorult. Amennyiben írtak róluk, a nyugati történetírásban az említett tendencia tovább erősödött: meglehetősen egysíkú érdeklődést mutatott a soá kelet-európai történései iránt. A legitimációs befolyásoló tényező fordítva jelentkezett a Szovjetunió uralta Kelet-Európa történetírásában. Az antifasiszta emlékezeti keret jegyében a Vörös Hadsereg kiemelkedő szerepéről kellett írni, ezért a marxista történetírás – az SS lágerrendszerének vonatkozásában – mindenekelőtt és szinte kizárólag Auschwitzot helyezte fókuszba. A zsidóság áldozati szerepét meglehetősen elkenték, a nyugati táborokba elhurcolt milliók szenvedését lényegében negligálták. A szovjet befolyás alatti államokban az NSZK és Ausztria területén létezett egykori koncentrációs táborok az egyébként is kevés számú kutató számára amúgy is szinte megközelíthetetlenek voltak.[3]

Ezen az egysíkú képleten az 1961-es Eichmann-per fordított nagyot, amikor a széles közvélemény előtt világossá vált, hogy a náci bűnök transznacionális keretek között mentek végbe, így ilyen kontextusban érthetők csak meg. Auschwitz – mint a náci bűncselekmények epicentruma – fókuszba kerülése a szocialista tömb után immár a nyugati világban is, ugyancsak a per egyik melléktermékének tekinthető. Az Eichmann-per a holokauszt emlékezetében és a genocídium tudományos vizsgálatának kialakulásában is megkerülhetetlenül fontos mérföldkő.

A nemzetközi (nyugati) holokausztkutatás ennek ellenére csak az 1980-as évek végén kezdte „felfedezni" a koncentrációs táborokat, az úgynevezett

[2] Zander 2006: 348.
[3] Kushner 1994: 184.

német történészvita egyik melléktermékeként. A koncentrációs táborok iránti érdeklődésben ugyanakkor Auschwitz továbbra is domináns maradt. Az Auschwitz-centrikus táborkutatás megtörésében a 90-es évek második felétől több folyamat nagyjából egyidejű jelenléte játszott szerepet. Egyrészt a Szovjetunió összeomlása és a volt szocialista országok szabad légkörében lehetővé váló, a holokauszt egészét érintő vizsgálati pluralitás, és az ezzel együtt járó nyugati tudományos kutatási lehetőségek megjelenése a kelet-európai történészek számára is. Másrészt a 90-es években Németországszerte sorra alakultak a táborok helyén létesített kutató- és emlékhelyek (úgynevezett Gedenkstätték), amelyek lassan ráirányították a figyelmet a koncentrációs táborok világára és az ottani áldozati csoportok transznacionális voltára. Ezekben az intézményekben egyszersmind lassanként megindult a táborok történeti forrásainak gyűjtése, rendszerezése és kutathatóvá tétele, más szavakkal a közgyűjteménnyé válás. A 90-es évek óta zajló életinterjú-projektek (USC Shoah; Fortunoff –Yale University) következményei voltak a soá személyes emlékezete iránti érdeklődésnek, egyszersmind motorjai is a kutatásoknak. Mindezt kiegészítik az utóbbi két évtized gyors ütemű változásai is: a 2000-es években megnyílt a Nemzetközi Vöröskereszt Levéltára (ITS Arolsen Archives, Bad Arolsen, Németország), amely több tízezer oldalnyi fogolydokumentációt tett elérhetővé a kutatás számára, immár digitális formában is.

A koncentrációs táborok kutatását nagyban segíti az elmúlt két évtizedben a levéltári anyagok világszerte tapasztalható digitalizációja, amely jóval könnyebb hozzáférést biztosít, mint az előző időszakban.[4] Mára a náci táborrendszerről angol és német nyelven kis túlzással könyvtárnyi irodalom született. A kétségkívül pozitív folyamat azonban anomáliákkal is

[4] Szejnmann–Davies 2006: XXVIII.

terhelt. Az SS lágerrendszerébe elhurcolt sok százezer zsidó, illetve politikai, világnézeti vagy szexuális identitása okán elhurcolt európai fogoly tetemes részét a kelet-európai lakosok tették ki. A meggyilkolt zsidóság többsége pedig ugyancsak lengyel, magyar, szovjet, bolgár stb. állampolgár volt. A történeti feldolgozásokban betöltött szerepük mégis a mai napig alureprezentált. A globalizálódó világban a holokauszt történetírása a jobb intézményesülés és anyagi feltételek miatt nyugat-európai fókuszúvá vált, és legsikeresebb reprezentánsai az elmúlt évtizedek során jórészt brit, amerikai, német kutatók voltak. E körülmény miatt a koncentrációs táborok relációjában az utóbbi időkig a különféle szláv, illetve magyar nyelvű források, naplók, beszámolók sokkal csekélyebb mértékben hasznosultak. Nyelvi kompetencia hiányában jóformán senki nem tudta elolvasni és feldolgozni például a Bergen-Belsenbe deportált magyar zsidók memoárjait, tanúságtételeit és naplóit, ezért az efféle anyagok a közelmúltig homályban maradtak. Szerencsére ez a tendencia az elmúlt években már változóban van.

Ez a gyümölcsöző folyamat Magyarországon sokáig alig éreztette hatását, aminek fő oka a holokausztkutatás intézményesültségének máig meglévő konstans hiánya volt.[5] Ennek tudható be, hogy a 2010-es évekig még a magyar holokausztttal foglalkozó kézi- és összefoglaló könyvekből is hiányzott az ide deportált magyar zsidók története, jóllehet a vészkorszak politikatörténetéről és számos részkérdésről hiánypótló szakmunkák születtek.

A megismerési lehetőségek bővülésén túlmenően a németországi koncentrációs táborok vizsgálatában megjelenő paradigmaváltás is jelentős. Az 1990-as évek elejétől német és amerikai kutatók egyre komolyabban

[5] Klacsmann–Pataricza–Buchmüller 2024: 9–12.

elkezdtek foglalkozni az elkövetők helyett az áldozatokkal, akiknek személyes emlékezéseit a mainstream történetírók eladdig jobbára ignorálták.[6] Bár ekkor már születtek az áldozati-túlélői perspekítvával operáló szakmunkák és forráskiadványok, igazi áttörést a történetírásban mindez nem jelentett. Az áttörést az hozta meg, hogy a 90-es évek végén megindult a vészkorszak túlélőinek kárpótlási folyamata Németországban és az USA-ban, ez pedig a közfigyelmet és a kutatói érdeklődést minden korábbinál jobban a túlélőkre irányította.[7] A koncentrációs táborok vonatkozásában a nyugati világban csakhamar fajsúlyos idevágó kutatások indultak. Az egodokumentumok által nyújtott információk azonban általában ritkák, töredékesek és/vagy hiányosak. Ez magyarázza, hogy a történeti kutatások jelentékeny hányada a mai napig inkább az állami gyakorlatokra összpontosít, Gyáni Gáábor történész találó megfogalmazása szerint „a tettesek historikumára",[8] különösen a népirtás gazdasági következményeire és e gyakorlatoknak a politikai átmenetben, a nemzetépítésben betöltött szerepére, valamint a hatalom legitimációjára.[9]

Nagyjából az ezredforduló utáni évtizedben, jelentékeny késéssel, a holokauszt magyarországi történetírásában is – az állami és helyhatósági iratok, továbbá a szervezeti dokumentumok (elsősorban a csendőrség, a Gestapo, az SS, a MÁV és a népbíróságok) elemzése mellett – erőteljesebben jelentkeztek a túlélői megéléstörténetek, narratívák, és a hozzájuk kapcsolódó személyes források szerepe jócskán felértékelődött.

A holokauszt áldozati csoportjai személyes tárgyainak, iratainak, fényképeinek és elbeszélt emlékezeti forrásainak gyűjtésére már a Kádár-rend-

[6] Browning 2003: 39.
[7] Dean 2020: 264.
[8] Gyáni 2024: 37.
[9] Dziuban–Stańczyk 2020: 381–390.

szerben történtek alkalomszerű kísérletek. E búvópatakszerű tevékenység múzeumi professzionalizációja mégis jóval később, csupán az ezredforduló után történt meg.[10] A történészek a hivatalos dokumentumok mellett hosszú időn keresztül csak kiegészítő, vagy éppenséggel illusztráló szerepet adtak például a memoároknak, lágernaplóknak és leveleknek, csakúgy, mint bárhol másutt. A paradigmaváltás a magyar történetírásban késéssel, csupán az elmúlt másfél évtizedben érezteti a hatását igazán komolyan.

A holokauszt emlékezete és a róla szóló beszéd – ezt az újabb kutatások mára sokoldalúan igazolják – 1948 után háttérbe szorult, mert a kommunista emlékezetpolitika erőnek erejével elnyomta, de valójában sosem szűnt meg.[11] A történeti kutatások az 50-es évek dereka óta szórványosan megindultak, lökést azonban az Eichmann-per adott.[12] A vészkorszak emlékezete ugyancsak innentől kezdve jelentkezett erőteljesebben a közbeszédben. Ezzel egyidejűleg, részben pedig a fentiekkel szemben, a zsidóüldözéshez való egyéni-családi viszonyt a zsidóságon belül jellemzően, egészen az 1990-es évekig, az elkendőzés jellemezte. Az újabb analitikus pszichológiai szakirodalom által transzgenerációs atmoszférának nevezett állapot[13] egyik ismérve az, hogy a trauma nyílt sebként jelen marad az egyéni-családi szinteken mindaddig, amíg a társadalmi-politikai környezet keretet nem ad annak, hogy lehetővé váljon a trauma egyéni, belső feldolgozása, nyílt kibeszélése, majd pedig lezárása. Az üldöztetés traumája éppen ebben az állapotban rekedt a holokauszt utáni évtizedekben. Az élmény időbeni relatív közelsége miatt a holokauszt túlélőinek tízezrei hordozták magukban lelki sérüléseiket, a genocídium szörnyűségei ezért

[10] Kovács–Lénárt–Szász 2011 és Huhák–Szécsényi 2023c: 47–57.; Huhák 2023a: 563–565.
[11] Fritz 2012: 229–278; Szécsényi 2017b: 291–329; Jablonczay 2019: 77–110; Bohus 2022: 90–96.
[12] Zombory 2024a: 33–61.; Zombory 2024b: 58–77.
[13] Bakó–Zana 2021.

sem válhattak az assmanni értelemben vett „hideg emlékezetté". Az idő múlásával, az immár harmadik holokauszt utáni túlélői generáció színre lépésével a holokauszt és a koncentrációs táborok egyéni-családi emlékezete is nyugvópontra került. Ugyanakkor éppen a holokauszt túlélőinek gyermekei-unokái azok, akik élénk érdeklődést mutatnak nagyszüleik személyes emlékei iránt, és integrálják azokat a családi emlékezetbe, netán személyes érzelmi kapcsolatba kerülnek felmenőik traumatikus tárgyi, írott, materiális hagyatékával.[14] Ez a közép-európai térségben egyébként másutt is megfigyelhető jelenség[15] témánk szempontjából azért fontos, mert a koncentrációs tábori egyéni emlékek láthatóvá váltak, felszínre kerültek, ezáltal – történeti forrássá válva – jobban beépülnek a kutatásba, mint bármikor korábban. Jelen kötet forrásbázisát is meghatározó mértékben a „bergeni" zsidó családok egodokumentumai teszik ki.

Még egy szempontot érdemes figyelembe venni, amikor a náci lágervilág személyes emlékezetéről esik szó. Az 1990-es évekre a nyugati világban létrejött globális emlékezeti kánon értelmében a holokauszt a nyugati világ megkérdőjelezhetetlen viszonyulási pontjává vált, amely a róla szóló beszédmódot is évtizedekre meghatározta.[16] Az illiberális rezsimek újabban – mint azt láthattuk a közelmúltban Lengyelországban és Magyarországon is – többnyire egy új emlékezeti keretbe, úgynevezett áldozati paradigmába csomagolják a holokausztról szóló diskurzust, és a tömeggyilkosságok ódiumát és az emiatt viselt nemzeti felelősséget a korabeli kormányzati döntések és társadalmi kollaboráció helyett a nácikra és nyilas cinkosaikra igyekeznek testálni. Ezt egyesek a reális emlékezet hiányaként,[17]

[14] Fenyves 2015.
[15] Kidron 2012: 33–21.
[16] Lásd például: Dreyfus–Stoelzer 2011: 69–78.
[17] Félix 2023: 74–75.

mások annak eltérítéseként[18] írják le. Akárhogy is van, ez a politika által generált emlékezeti fordulat kihatással van a náci lágerek emlékezetére is.

Az e könyv alapját képező kutatásaim és előtanulmányaim, valamint maga a kötet illeszkednek a fentiekben említett történeti és emlékezeti folyamatba. Vizsgálataim fókuszában a Bergen-Belsenbe deportált magyar zsidók által létrehozott források állnak. Azok közé a szerzők közé tartozom, akik szerint a történeti valóság nem rekonstruálható, hiszen esetlegesen és töredékesen maradtak fent a történelem emlékei, ráadásul ezek közül a magam – kétségtelenül objektivitásra törekvő, mégis szükségképpen szubjektív – módján én is szelektálok. „Végül is nem tudjuk teljesen visszanyerni a múltbeli tapasztalatokat, és nem tudjuk újraalkotni, milyen érzetet keltett Auschwitz; ennek ellenkezőjét sugallni »naiv empátia« lenne. Mindössze annyit tehetünk, hogy megvizsgáljuk, hogyan fejeződött ki az egyéni tapasztalat, és hogyan alakította azt a konkrét kulturális környezet és a társadalmi helyzetek. Ehhez a korabeli dokumentumok és a későbbi tanúvallomások alapos olvasására és gondos kontextusba helyezésére van szükség. A megélt tapasztalatok nyomai olyan bőségesek a forrásokban, hogy meg kell szűrnünk őket, felnagyítva egyes aspektusokat, hogy élesebb fényt vethessünk összességében rájuk"[19] – állapítja meg Auschwitz kapcsán korunk egyik vezető kutatója, Nikolaus Wachsmann.

Jelen kötet forrásbázisát is meghatározó mértékben a „bergeni" zsidó családok egodokumentumai teszik ki.[20] Ezeken belül is elsősorban az eseményekkel egykorú naplókra, illetve egy-egy esetben tábori levelezésre koncentrálok; amennyiben módom van, e kortárs forrásokban rejlő információkat vizsgálom, elemzem, hiszen egyedül a naplók azok, amelyek

[18] Kovács–Mindler–Steiner 2015: 49–72. és Szécsényi 2025.
[19] Wachsmann 2021: 41.
[20] A kérdéskörnek mára terjedelmes irodalma van. Összefoglalóan lásd: Gyáni 2009: 69–74.

nem hordozzák magukon a későbbi korok lenyomatát. Elsősorban tehát tartalomelemzést végzek, és nem koncentrálok a naplóírás egyéb fontos aspektusaira, mint például a naplókészítésre, a naplók megformáltságára, az írás céljára stb.[21] Táborban íródott naplók és levelek persze viszonylag limitált számban állnak rendelkezésre, ezért az esetek jelentős részében e forráscsoport mellett természetesen gazdagon merítek a később keletkezett túlélői emlékezetből is. Ez utóbbiak sorában gyakran használok visszaemlékezéseket, illetve évtizedekkel később létrejött, túlélőkkel készült interjúkat, egyéb személyes feljegyzéseket egyaránt. Esetükben ugyancsak a tartalomra vagyok kíváncsi, nem firtatom sem keletkezési körülményeiket, sem szándékaikat. E két nagy csoport – egykorú és később keletkezett, a bergen-belseni magyar zsidók által írott vagy elbeszélt, netán rajzolt dokumentum – teszi ki a könyv forrásbázisának javát.

Az egodokumentumok nemcsak a látásmódot irányítják felülről lefelé, a nagy folyamatokról a kisemberek (jelen esetben a lágerbe hurcoltak) irányába, de új kérdéseket is szülnek. Hogyan éltek, mit ettek, mit éreztek, hogyan emlékeztek? Az elmúlt évtizedben a náci koncentrációs táborok kutatásában is jelentős nyomot hagyó kulturális történelem *(cultural history)* kutatási eredményei nagy hatást gyakoroltak e sorok írójára. Ezen belül is a mindennapok története *(history of everyday life)*, valamint az érzelmek története *(history of emotions)* területekhez tartozó témák azok, amelyekhez leginkább hozzá kívánok szólni egy-egy résztéma körüljárásakor, mint amilyen például a foglyoknak a táborról szóló észlelési tapasztalatainak vagy a felszabadítás utáni reményeknek és lehetőségeknek a vizsgálata. Az áldozati vagy túlélői hang rendszeres beszéltetése ezért gyakori mintát jelent. Ugyanakkor magaménak érzem a holokauszt elbeszélését mára

[21] Mindezekről általánosságban: Garbarini 2006; a lágernaplók tekintetében: Huhák 2023a: 545–565.

jellemző globalitást is. Ez azt jelenti, hogy hitem szerint a bergen-belseni zsidók mindennapjai úgy érthetők meg a leginkább, ha a velük történteket globális keretek közé helyezem, azaz támaszkodom a koncentrációs táborokat érintő fontos szakirodalomra is, elhelyezve témámat a lágerekről szóló *big picture*-be. Narratívám ily módon leginkább Saul Friedländer „integrált történelem" koncepciójához áll közel, amennyiben az áldozati források személyességét előtérbe helyezve igyekszem azokat a köztörténeti-poliitkai folyamatokba integrálni.[22] Könyvem elsősorban a bergen-belseni Ungarnlager táborszektorba elvitt magyar zsidók történetéről szól, valamint azokról a bergeni kényszermunkatáborba deportáltakról, akik velük kapcsolatba léptek – ezzel szemben nem foglalkozik a fogolytáborosok kényszermunkájával, sem pedig a Bergen-Belsen altáboraiban zajló munkakommandókba került magyar zsidókkal.

A kötetben rendszeresen előfordulnak a hétköznapi életben nem használatos kifejezések. A nácik által cserére szánt, a bergen-belseni cseretáborba szállított magyar és nem magyar zsidókra a *cserezsidók* fogalmat használom. Noha ez a szóösszetétel eredetét tekintve náci kifejezés *(Austauschjuden)*, ami indokolttá tenné a szóösszetétel idézőjelek közötti használatát, mivel azonban maguk a foglyok is nemritkán így reflektáltak saját magukra, elkoptatva a dehonesztáló német eredetet, követve őket és az egyszerűség kedvéért az idézőjelektől eltekintek. A fogalom hovatovább az angolszász szakirodalom bevett kifejezése is, ennélfogva a cserezsidók és a cseretábor fogalmát annak köznapisága miatt idézőjelek nélkül alkalmazom. Hangsúlyoznom kell, hogy a német terrorgépezet szóhasználatának átvételével nem kívánom a könyv főszereplőit magam is dehumanizálni. A cseretáborba kiszállított magyar zsidók egy részére elsősorban nem a *deportált* fogalmat alkalmazom. Kétségtelen, hogy az SS lágerrendszerében működő koncentrációs és megsemmisítőtáborokba elhurcoltak deportáltak voltak, a bergen-belseni cserezsidók egy része azonban éppen a kényszermunkát vagy az ipari szervezettségű fizikai megsemmisítést kerülte el azáltal, hogy ebbe a speciális táborba került. A „cseretáborosokra" vonatkozóan a fentiek miatt kerülöm e meghatározást, ehelyett jobbára az *elvittek, kiszállítottak, a táborba utazók* formulát alkalmazom – kivéve azokra, akik 1944 decembere után jutottak a cseretáborba. Ugyanezen ok miatt a *rab* és *fogoly* kifejezések helyett többnyire *táborlakókról, cseretáborosokról* értekezem. Ezzel együtt az összes táborba deportált személyt a holokauszt elszenvedőjének, áldozatának tekintem. Elfogadom érzéseiket és gondolataikat, tehát mindazokat, akiket ők elkövetőknek és amiket atrocitásnak jelölnek, magam is annak tartok.

[22] A koncepcióról: Kovács 2018: 111. és Friedländer 2015: 101–112.

Látható, hogy a koncentrációs táborokra vonatkozóan nincs egzakt szakmai szókincs. A láger részeinek megnevezésekor – a cseretábor, férfi- és női fogolytábor kivételével – magam az eredeti német főneveket használom. Úgy vélem, ezzel a megoldással közelebb hozom az olvasóhoz a tábor valóságát. Végül, de nem utolsósorban: könyvem témája Bergen-Belsen, amit többnyire így, vagy Bergen rövidítéssel jelölök. Ez utóbbi kifejezést kifejezetten a magyar táborlakók rendszeresítették, mások tudomásom szerint nem. Ezzel egyszersmind elkerülöm a téma tudományos irodalmában bevett, ám helytelen „Belsen" megnevezést, amely a brit katonai egységek szóhasználata révén terjedt el világszerte.

BERGEN-BELSEN A NÉMET LÁGERRENDSZERBEN

Az SS lágerrendszere és ismérvei

1942 végén Németország sikerei csúcsán állt, és sokaknak úgy tűnt, hogy a németség egészét immár egy birodalomba lehet integrálni. Ennek kapcsán merült fel Himmlerben és a német külügyminisztérium vezető köreiben egyaránt, hogy a szerte a birodalmon kívül élő németség Németországba integrálását a zsidóság egyes csoportjainak kicserélésével oldják meg. Ez a terv azonban nem illeszkedett a náci politika addigi elképzeléseinek sorába. A náci Németországban Adolf Hitler teljhatalmát és döntéseit kritika tárgyává tenni természetesen nem volt lehetséges. Márpedig általa már a *Mein Kampf*ban is lefektetett náci fajelmélet alapján a zsidók olyan kártékony elemeknek minősültek, akikkel semmiféle együttműködés nem lehetséges, és akiktől mindenáron meg kell szabadulni. A náci Németország politikája ennek az Alfred Rosenberg által kidolgozott eszmerendszernek a jegyében működött. 1933-as

hatalomra kerülésük óta a nácik számos eszközt bevetettek a zsidók üldözésére. Általános érvényű gazdasági, politikai, közéleti és kulturális jogfosztásuk, megfélemlítésükön túlmenően fizikai bántalmazásuk is néhány éven belül napirenden volt. A szellemileg sérült, munkaképtelen német lakosokat például 1939–1945 között eutanázia keretében egy kifejezetten erre fejlesztett állami program (T4-akció) keretében százezerszámra gyilkolták meg,[1] a zsidók ellen pedig 1938-ban országos pogromot szerveztek.

A második világháború kitörésétől fogva mind a lépték, mind pedig a cél megváltozott. A német uralom alá került Kelet-Európában a zsidók számára elkülönített kényszerlakhelyeket, a középkori mintát felelevenítő gettókat alakítottak ki a helyi bábállamok hatóságaival karöltve (számuk mintegy 1100 volt), és e lezárt körzetekben több millió zsidó lakost tömörítettek. Jelentős részüket aztán 1942 márciusa és 1944 ősze között – lakott területektől távol eső régiókban létesített – megsemmisítőtáborokba hurcolták, ahol döntő többségüket gázkamrákban meggyilkolták.

A hitleri rendszer az ellenségeit – a zsidókon kívül a cigányság egy részét, politikai ellenfeleiket és világnézetük miatt üldözötteket – 1933-tól fogva koncentrációs táborokba zárta, ahol a rabbá váló állampolgároknak kényszermunkán kellett részt venniük. A náci lágerrendszer méreteit évtizedeken keresztül meglehetős bizonytalanság övezte, mivel soha nem készült egységes fogalmakkal operáló nemzetközi összehasonlító vizsgálat, de a legfrissebb kutatások szerint fennállása során mindösszesen mintegy 40 000 tábort és gettót foglalt magában. Azokat a zsidókat, akiket a németek a második világháború éveiben nem gyilkoltak meg ha-

[1] Klee 1983.

láltáborokban vagy a Szovjetunió területén, többnyire gettókban, az Organization Todt munkaszervezet kényszermunkásüzemeiben tartották fogva. A koncentrációs táborokban viszont 1943 nyaráig nem a zsidók alkották a foglyok többségét. Jobbára politikai üldözöttek, bűnözők, kisegyházak tagjai, homoszexuálisok, később pedig hadifoglyok tették ki jelentősebb részben a lágerek népét. A kényszermunkatáborokban a háborús években a zsidó foglyok számaránya Himmler 1942. decemberi parancsa értelmében még tovább is csökkent, amikor felgyorsult a foglyok Auschwitzba deportálásának folyamata. Ezt a parancsot azonban minden törekvés ellenére sem sikerült a táborok rendszerét felügyelő akkori legmagasabb szervnek (SS-Wirtschafts und Verwaltungshauptamt – WVHA) maradéktalanul teljesítenie. A sztálingrádi vereség után viszont kényszerű fordulat állt be a nácik zsidópolitikájában. A szovjet Vörös Hadsereg rohamos és sikeres előretörésével a lengyel területeken működtetett megsemmisítőtáborokat fokozatosan felszámolták, a meg nem gyilkolt, illetve különféle üzemekben, gyárakban dolgoztatott tízezreket pedig 1944. nyár végétől nyugati irányba, a birodalom szívébe, Németországba hurcolták. Az ily módon németországi lágerek rabságába került, gyárakban, szántóföldeken robotoló több százezernyi fogoly jelentős része zsidó volt. Előállt az a furcsa helyzet tehát, hogy a hitleri Németország utolsó éveiben sokkal több zsidó koncentrálódott a germán államban, mint bármikor korábban.[2]

A koncentrációs táborok jelentős hányada volt az SS felügyelete alatt működő tábor, ám működtek a Todt és a Wehrmacht felügyeletében is hasonló zárt terek. A háború során az SS kötelékében működő táborok – Bergen-Belsen kivételével – kényszermunkatáborok voltak. A nagyobb lágerek többnyire két részből álltak: zárt, elektromos áram alatt álló szögesdróttal körülvett fogolytáborból, illetve a többnyire a közelben létesített kényszermunkahelyekből, amelyek bányák, gyárak, üzemek, szántóföldek voltak. A lényeg a zsidó munkaerő végletes kihasználása volt a birodalom céljai érdekében. A „munkakommandókban" végzett teljesítési kötelezettség fontos szerepet játszott a hitleri államban. Egyrészt a zsidó munkások ingyen humán erőforrást jelentettek a hadiipar számára. Másrészt az SS és a helyi gyár vagy üzem kettős felügyelete alatt álló modern rabszolgamunkások nélkülözhetetlenek is voltak, hiszen a háború miatt kieső férfi munkaerőt voltak hivatottak pótolni. Ahogyan volt róla szó, 1944-től, a keleti megsemmisítőtáborok felszámolása miatt ráadásul Németország területére több tízezer kényszermunkást vont vissza az SS, akiket kisebb-nagyobb lágerekben dolgoztatott borzalmas körülmények között, a végkimerülésig. Mindez együttesen azt eredményezte, hogy a koncentrációs táborok száma – amelyek között csupán néhány hétig működő kis lágerek is voltak – 1943-ra jelentősen megnövekedett, a foglyok kihasználása pedig ugyancsak expanzív módon nőtt a korábbiakhoz képest. Míg 1938-ban 18 000 fő, 1943 augusztusában már 224 000 fő, egy évvel később pedig 524 000 fő élt és végzett kényszermunkát valamelyik gyárban vagy üzemben, és ez a szám 1945 januárjára 714 000 főre emelkedett.[3] Ebben a hatalmasra gyarapodott táborrendszerben 300 olyan tábor volt, ahová 1944–1945 során magyar zsidókat deportáltak.[4]

[2] Dean 2020: 262.

[3] Königseder 2008: 37.

[4] Kádár–Vági 2017: 21.

Cserezsidók és sikeres brit–német csereakciók Bergen-Belsen létrehozása előtt (1941–1943)

Bár a koncentrációs táborok alapvető célja a háború utolsó éveiben az volt, hogy a náci megszállás alatti Európa országaiból származó ingyenmunkaerőt a hadiipar szolgálatába állítsa, a végletekig kihasználva őket, a német politikai elit legfelsőbb köreiben felmerült kihasználásuknak egy felettébb különleges módja is. A zsidók németekre cserélését Himmler és a német külügyminisztérium 1939-től fontolgatta, miután Hitler 1939 októberében rendeletben írta elő a németek repatriáltatását külpolitikai célként. A két náci vezető – ideológiai okokból – elsősorban a Palesztinában élő németekre gondolt, akiket az általuk idealizált templomos lovagok leszármazottainak tekintettek. Mindebből sokáig nem lett semmi, de 1941 őszén Németország titkos összekötőkön keresztül mégis kapcsolatba lépett az ellene hadat viselő angolszász országokkal abból a célból, hogy zsidókat németekre cseréljen. Több kudarcba fulladt üzletelési kísérlet mellett 1941 decembere és 1943 januárja között a felek három ilyen cserét ütöttek nyélbe, amelyek révén néhány száz fogva tartott személy semleges államokba távozhatott a hitleri fennhatóság alól.[5]

A háborús „cserezsidók" – így nevezték őket a náci zsargonban – szövevényes történetét feldolgozó kutatók mind rámutatnak arra, hogy Himmler és Ribbentrop német külügyminiszter fejében nem volt ellentmondás az Endlösung terve és végrehajtása és aközött, hogy vannak zsidók, akiket kivonnak a megsemmisítendők köréből, és az ideológiai célokat sutba dobva gazdasági haszonszerzés céljából ehelyett elcserélik vagy pénzért

[5] Wawryzn 2013: 108–115.

eladják a hadban álló országok számára. A hasznosság elve tehát felülírta a politikai célt, amely az 1942. január 20-án megtartott, hírhedt wannseei konferencia óta egyértelműen az európai zsidóság teljes kiirtása volt. A Führer nem kívánta exponálni magát a csereügyletekben, szabad kezet adott a külügyi és erőszakszervek vezetőinek. A náci vezetők a német külügyminisztérium megbízottain keresztül tehát kezdetben Hitler hallgatólagos támogatását élvezve vágtak bele a tárgyalásokba a szövetséges hírszerzés, valamint a brit külügyi szolgálat különböző illetékeseivel. Ez a huzavona a következő mintegy két év során egy hol elakadó, hol gördülékenyebben folyó, de időről időre mindenképpen fellángoló titkos folyamatként írható le, amely 1941 novembere és 1943 januárja között három sikeres zsidó–német csereakcióban manifesztálódott.

Az első alkalommal, 1941 november–decemberében 46-49, palesztinai rokonokkal bíró zsidót cseréltek ki 65 Palesztinában élő németre. A második csereügyletben, 1942 novemberében, Törökországon és Szírián keresztül ugyancsak Palesztinában ragadt, repatriálni szándékozó német magánszemélyeket juttattak ezúttal Bécsbe. Ez a csereüzlet azonban meglehetősen aránytalan volt: összesen 114 főt[6] adtak a nácik az angoloknak, akik ezért cserébe 301, a palesztinai brit mandátumterületen élő lakost adták át a németeknek.[7] 1943 januárjában ezt a kontingenst további tizenöt lengyel zsidóval toldották meg a németek.[8]

Ezekben a csereakciókban többek között az volt a közös, hogy a brit külügyminisztérium azzal a feltétellel ment bele, ha a kicserélendő zsidók számukra „politikailag értékesnek" mutatkoznak. Mindez annyit tett: fontos külföldi kapcsolataik vannak, politikai-gazdasági érdekérvényesítő képes-

[6] Egyes állítások szerint ez a szám csupán 69 fő volt. From Bergen-Belsen to freedom 1986: 22.
[7] Részletesebben: Glenk 2005: 216.
[8] Wawrzyn 2013: 114–115.

ségük van a szövetséges országokban, netán ismert személyek.[9] A németek igyekeztek olyanokat összegyűjteni, akik valamilyen módon kivételezettek, értékesek lehetnek. A kivételezettséget elsősorban a Németországgal szemben semleges államok útlevelében vagy ilyen országok beutazását lehetővé tevő iratok birtoklásában látták érvényesülni. Olyan zsidókban is lehetséges cserealapot láttak, akik végzettségük vagy gazdasági kapcsolataik révén az angolszászok szemében potenciálisan értékesek lehettek. Harmadrészt pedig – mint látni fogjuk – előnyben részesítették a brit fennhatóság alatti palesztinai rokoni, kereskedelmi kapcsolatokat, amikre a palesztinai beutazási engedély meglétében látták a garanciát. A németek kiválasztási szempontjait a valóság, a mindekori ad hoc rendelkezések és a lehetőségek természetesen nemegyszer felülírták. Mégis, fő szempontként a cserezsidók kiválasztásánál azok potenciálisan prominens voltát helyezték fókuszba. A kiválasztott cserezsidók szinte minden esetben a családtagjaikat is magukkal vihették, de a nácik természetesen ezt sem puszta szívjóságból engedélyezték számukra: a hasznosság elve érvényesült ebben is, amennyiben ez a körülmény garantálta leginkább fogva tartásuk (a hivatalos szóhasználatban: túszidőszakuk) relatíve nyugodt, zökkenőmentes kimenetelét.

Döntés a cseretáborról, megvalósulatlan cserék

Az SS uralma alatt álló lágerbirodalom 1942 végére már behálózta a Harmadik Birodalmat. Az SS birodalmi vezetőjének terve az volt, hogy a jövőben is folytatják az előző évek brit–német csereakcióit, azzal a különbséggel, hogy rendszeressé teszik őket, mértéküket pedig kibővítik. Jóllehet e terv

[9] Bloxham–Flanagan 2005: 133.

részleteit nem dolgozták ki a nácik, 1942. december 10-én Himmler és Hitler tárgyaltak egy ilyen lehetséges akció kivitelezéséről. Himmler előzetes naplóbejegyzése szerint ellenezte a náci uralom alatt álló országokban élő zsidók azonnali kiadását. Szerinte ugyanis a zsidók sokkal többet érnek úgy, ha egy táborban elkülönítik azokat, akik „értékesek" lehetnek, majd pedig a későbbiek során még értékesebbé válnak túszként a szövetségesek számára is.[10] Az SS birodalmi vezetője tehát tiszta üzleti szándékot látott a dologban, amit igyekezett minél nyereségesebben realizálni. Hitler azonban egyértelművé tette, hogy a kérdést minél gyorsabban kell rendezni, így a találkozót követően Himmler parancsot adott az SS-nek, hogy elsősorban amerikai összeköttetésekkel rendelkező francia, román és magyar zsidókat gyűjtsenek össze és tartsanak fogva túszként további jövendőbeli csereakciók céljaira *(dass Juden die einflussreiche Verwandte in Amerika haben)*. Ezeket a zsidókat majd dolgoztatni kell, de a célok miatt kíméletesen és egészségesen kell őket tartani. A parancsban az is szerepelt, hogy a kicserélendő zsidók fogva tartása céljából létesítsenek egy folyamatosan fenntartott speciális tábort *(Sonderlager)*.[11] Ez volt az első jele annak, hogy a nácik koncentrációs tábort kívánnak nyitni az általuk „cserezsidóknak", illetve „túszoknak" nevezettek részére.

A legfelsőbb döntés megszületését követő lépések jól mutatják a náci hatalmi szervek közötti nehézkes együttműködést, illetve azt is, hogy a Führer írásba nem foglalt döntésének megszületését követően nem volt a továbbiakban semmilyen mesterterv. A végrehajtás miként je és a kivitelezés ezúttal is – mint a náci Németország működésében általában lenni szokott – az erős hatalmi pozíciókkal rendelkező vezetők közötti aktuális

[10] Breitman 1997: 72–84.
[11] Schulze 2005: 228.

erőviszonyoktól függött. Hogy kik legyenek a cserezsidók, abban pedig még több bizonytalanság mutatkozott, és a kiválasztás szempontjai rendre változtak. Himmler először is előírta, hogy a túszként fogva tartottak esetében fontos szempont lesz, hogy egészségesek maradjanak, azaz nem szabad őket fizikailag bántalmazni. A kezdeti létszámot 10 000 főben határozták meg.[12] Ebbe a csoportba olyan személyek kerülhettek, akik a nácik szemszögéből értékesnek számíthattak egy esetleges csereüzlet nyélbe ütésekor. Elsősorban a Németországgal diplomáciai semlegességben lévő, Európán kívüli országok útlevelével vagy vízumával rendelkező zsidókat kerestek, illetve olyan „prominenseket" (gazdag vagy politikailag értékes személyeket), akikért cserébe vélhetően hajlandóak lesznek magas ellenértéket biztosítani. A zsidó foglyok nemzetisége mellékes volt.

1943 januárjában Himmler meggondolta magát: immár olyan, Németországban tartózkodó zsidók is szóba jöttek, akik nyugati ellenséges államok állampolgárai voltak, vagy rokonaik éltek Nyugaton vagy az USA-ban. A német külügyminisztérium eközben azt igyekezett elintézni, hogy a szatellitországok kormányai ne támasszanak ez ellen kifogást. Himmler 1944 januárjában megbízta Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführert, a német rendőri szervek zsidóügyi osztályának (RSHA 4 b/4) vezetőjét, hogy keressen táborhelyet a leendő cserefoglyoknak. Az európai zsidók deportálásának fő felelőse azonban saját hatáskörben nem tudott megfelelő táborhelyről. Az 1943. január 7-ei berlini megbeszélésen Eichmann megbízta Werner Bestet, Dánia náci helytartóját, hogy találjon egy táborhelyet Dániában a „kivételezett európai zsidók" részére, ám Best – Himmlerrel való hatalmi játszmájának részeként – visszautasította Eichmannt. Februárban végül Himmler maga utasította Oswald Pohl SS-Gruppenführert, az SS gazdasági és igazgatási hivatalának nagy hatalmú vezetőjét, egyszersmind a koncentrációs táborok főfelügyelőjét *(Inspektion der Konzentrationslager* – IKL) a kérdés egyszer s mindekori rendezésére. Végül Pohl maga is segítséghez folyamodott: a német hadsereg vezetőjéhez *(Oberkommando der Wehrmacht* – OKW), Wilhelm Keitelhez fordult tanácsért, akivel közösen döntötték el, hogy a leendő cseretábor Németország szívében, a lüneburgi pusztán, Bergen hadifogolytábor mellett lesz. Annak dacára tehát, hogy Hitler a Harmadik Birodalmat teljes mértékben zsidómentessé akarta tenni, ez esetben elképzeléseinek éppen ellenkező következménye lett.[13]

1943 nyarán Himmler némileg átdolgozta eredeti tervét: ekkor 10 000 olyan francia, belga és dán zsidót szándékozott összegyűjtetni, akiknek jó kapcsolataik voltak befolyásos nyugatiakkal. Vagyis más nemzetiségű zsidókat jelölt ki, annak ellenére, hogy korábban legcélszerűbbnek a befolyással rendelkező román és magyar zsidókat tételezte. Ugyancsak májusban történt, hogy a svájci kormány, továbbítva a Churchill-kabinet szándékát, kérte a német külügyminisztériumot, hogy bocsássanak el 5000 zsidó gyermeket Palesztinába, akik a Lengyel Főkormányzóságban vagy kelet-európai gettókban, illetőleg táborokban éltek.[14] Himmler először nem döntött a kérdésben, de hamarosan, május végén megfogalmazott és lefektetett egy általános alapelvet a hasonló kiadatási kérelmekkel kapcsolatosan. Eszerint Németország alapvetően nem ad ki zsidókat a területéről, és nem járul ehhez hozzá a megszállt és szövetséges államok területén sem. Pontosabban bizonyos esetekben igen, de csak akkor, ha ezért megfelelő ellentételezést kap. Az ellentételezés pedig minden egyes

[12] Rahe: 2008: 221.

[13] Breitman 1997: 73–74.

[14] Bauer 1996.

kiadandó zsidóért négy fiatal német hadifogoly lenne. Himmler alapelvéhez a német külügyminisztérium további feltételt is szabott a konkrét esetre: eszerint az 5000 gyereket nem tudják Palesztinába szállítani, ezért Angliába kell őket vinni, éspedig úgy, hogy az angol alsóház ezt az üzletkötést hivatalosan is jóváhagyja. Ezekkel a feltételekkel, de elsősorban a csereakció publicitásától való brit félelem miatt a Churchill-kormány elállt a felkínált náci lehetőségtől.[15]

Egy másik csereakcióterv 1943 nyarára datálható: Gottlob Berger SS-Obergruppenführer, az SS parancsnoki hivatalvezetője vetette fel Himmlernek, hogy információt kapott, miszerint külföldi zsidó szervezetek 10 000 magyar, román és bolgár zsidó átadásának fejében minden zsidóért cserébe 100 dollárt fizetnének. A gyerekeket Törökországban vagy Cipruson kellett volna átadni. A részletekről nem lehet sokat tudni, de azt igen, hogy 1943. július 10. után az SS birodalmi vezetője elállt e tervtől. 1943 augusztusában pedig Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer, a deportálások egyik fő szakértője és lebonyolító tisztje tájékoztatta Himmlert, hogy szlovák kapcsolatain keresztül érkezett egy megkeresés, hogy az ottani deportálások leállítása érdekében fizetnének az SS-nek nagyobb összegeket. Végül ez a terv sem realizálódott.[16]

[15] Breitman, 1997: 74–75.
[16] Uo: 76.

CSERETÁBOR ÉS KONCENTRÁCIÓS TÁBOR

Tér és környezet

Hannover és Hamburg között nagyjából félúton, a mai Alsó-Szászország (Niedersachsen) területén, Lüneburgtól délre helyezkedik el a lüneburgi puszta (Lüneburger Heide). Az Aller és az Elba által határolt alföld délnyugati részén létesült a középkorban a Bergen nevű település, a régió tanyarendszerének egyik központja. A tanyaközpontok időközben falvakká nőttek körülötte, de közigazgatásilag továbbra is Bergenhez tartoztak. Ezek egyike volt a Belsen nevű község. Az erdőfoltokkal tarkított síkság vizenyős, patakokkal és lápokkal szabdalt arculata az 1930-as években nem sok változást mutatott a korábbi évszázadokhoz képest. Az egész vidék voltaképpen az északnémet alföld része volt, amelynek lakói hagyományosan mezőgazdaságból és állattartásból, illetve a vízgazdagságnak köszönhetően halászatból éltek. Mivel éghajlata óceáni, a rengeteg eső nyomán kialakult buja, zöld vegetációban bújtak meg az inkább kisebb, mint na-

gyobb települések. A nappali hőmérséklet nyaranta sem gyakran lépte át a 25 Celsius-fokot, amelyhez egész évben gyakori csapadék és a vele járó északi szél társult. A korán beköszöntő ősz és a dermesztő tavasz ugyanúgy e vidék ismertetőjegyének mondható, mint a viszonylag enyhe, ám mogorva, hó nélküli tél. Mivel a síkság nem rendelkezik kitermelhető ásványkincsekkel, sosem áramlott ide kíváncsi munkaerő, és a terület jobbára lutheránus paraszt lakossága a két világháború között az előző évszázad hetvenes évei óta szociológiai értelemben nem sokat változott. Viszonylag gyéren lakott régiónak számított a náci Németország időszakában is, így nem alakultak ki jelentős iparközpontjai, nagyobb városai sem. Az egyik fontos kisváros Celle volt, amelyik Bergen településhez viszonylag közel, mintegy 20 kilométerre délre terebélyesedett.

Mivel tehát a lüneburgi puszta meglehetősen messzire esett a nagyvárosoktól (Hamburgtól, Brémától és Hannovertől), az 1930-as évek derekán a náci német katonai vezetés alkalmasnak találta arra, hogy a háborús felkészülés jegyében a síkság területének egy részét katonai objektumnak nyilvánítsa. A terület „megtisztítására" – a náci fejlesztési politika másutt is megfigyelhető gyakorlataként – első lépésben huszonöt községet a földdel tettek egyenlővé, lakosait pedig a birodalom más területeire deportálták. A helyükön a német állam 1935 és 1937 között egy nagy páncéloskiképző tábort és hozzá tartozó kaszárnyákat épített *(Truppenübungsplatz Bergen und die Bergen-Hohne Kaserne),* amely 16 000 katona befogadására volt alkalmas.[1]

A laktanyakomplexumot egy fenyőerdő közepébe telepítették. Több mint száz kétemeletes épületből állt. Ennek egy részét alkotta a tényleges katonai kaszárnya, mellette gazdasági épületek, 50 istálló, 40 nagy

[1] Wagner 2020a: 14–16.

garázs, 25 épület tiszti lakásokkal, egy 700 ágyas kórház, tiszti kaszinó, mozi, lőtér, raktárépületek, sportpályák, uszoda. Valóságos város épült fel a puszta közepén annak érdekében, hogy a szomszédos gyakorlótéren a Waffen-SS és a Wehrmacht páncélos egységeinek megfelelő körülményeket biztosítsanak.[2] És mivel egy-egy hadgyakorlathoz rengeteg anyagmozgatásra volt szükség, a vasúti sínekhez hozzáépítettek egy szárnyvonalat Cellétől Bergenig.[3]

Miután felépítették a laktanyát, az attól délre elterülő ligetes fenyőerdőkkel tarkított pusztán az üresen maradt munkásbarakkokat 1940-ben hadifogolytáborrá formálták át.[4] Kezdetben mintegy 31 fabarakkban német és lengyel munkásokat szállásoltak el. Őket az ország háborúba lépését követően az első francia és belga hadifoglyok váltották, mintegy 600 fő. A Szovjetunió megtámadása után a szovjet hadifoglyok fogadására a tábort 55 hektár nagyságúra bővítették, további barakkokat emeltek, melyeket szögesdróttal vettek körül, megfigyelésükre és ellenőrzésükre pedig a Wehrmacht őrtornyokat állított fel. A délnyugat–északkelet irányú mértani téglalapra hasonlító hadifogolytábor hivatalos elnevezése Stalag XI C/311 lett. A Stalag tulajdonképpen három nagy egységből állt. A mintegy felét kitevő, 1941 szeptemberében kiépített főtábor (Hauptlager) a déli részén húzódott, és szabályos rendben felépített, fatetejű kőbarakkok sorozata alkotta. 1941 novemberéig 21 000 szovjet katona érkezett ide. Ekkor még nem volt kész a főtábor, ezért sátrakban helyezték el a foglyokat.[5] A főtábor északi szomszédságában az 1941 előtti tábor rendezetlen fabarakkjait kórházzá alakították, ahol a hadifoglyok ellátását végzeték. A tá-

[2] Wagner 2020c: 76–80.
[3] Dénes 2015: 277–278.
[4] Hummel–Gödecke 2008: 4–5.
[5] Wagner 2020c: 76.

bor északkeleti csücskében pedig – újabb lezárt részként – adminisztrációs épületek sorakoztak. Hivatalosan nem a tábor részét képezte a hadifogolytábor nyugati szélétől hozzávetőlegesen 600 méterre sebtében kialakított temető, ahová az embertelen kényszermunka, a hideg és a gyógyszer- és élelemellátás elégtelensége miatt meghalt vagy meggyilkolt hadifoglyokat temették el tömegsírokban.

A tábori viszonyokat jól jellemzi, hogy 1941 nyara és 1942 tavasza között 40 000 szovjet hadifogoly halt meg a betegségek, a nem elégséges ellátás és a hideg következtében. A folyamatosan beérkező hadifoglyok többezres létszáma azonban még így is indokolta a főtábor kibővítését, ahová több tucat fabarakkot húztak fel, és a kórházat is kibővítették. A Stalag XI C Bergen (311) azonban nem sokáig funkcionált a továbbiakban. A Wehrmacht és az SS megegyezésének eredményeképpen a hadifogolytábor teljes déli részéből alakult meg 1943 tavaszán a bergen-belseni cseretábor az SS fennhatósága alatt. A megmaradt kórházszektor sem maradt azonban önálló a továbbiakban: a fallingbosteli hadifogolytábor (Stalag XI B Fallingbostel) egyik altáborává avanzsált, ahol a háború későbbi szakaszában további 20 000 szovjet hadifogoly pusztult el.

A cseretábor felállítása és a beérkező transzportok (1943–1944. július)

A meg nem valósult náci–brit csereakciókkal egy időben, 1943 januárjától megindult a cseretábor felállítása. Nem lehet tudni, vajon miért éppen a bergeni hadifogolytábort és környezetét szemelte ki az SS és a Wehrmacht vezetője e különleges és titkos tábor céljaira. Vélhetően több szempont szerencsés együttállásáról lehetett szó. Egyrészt a síkság kedvező geográfiai adottságokkal rendelkezett. Mint a legtöbb fontos láger, lapos,

alföldi adottságokkal bírt, ahová könnyű építkezni. A Lüneburger Heide ráadásul ekkorra már bevált táborhelyszínnek bizonyult: mind a katonai páncéloskiképző, mind pedig a részben belőle leválasztott hadifogolytábor ellátása zavartalanul működött, tehát volt bizonyos tapasztalat arról, milyen elzárt létesítményeket üzemeltetni. A zavartalan ellátást az is garantálta, hogy – mint volt róla szó – a közelben nem volt nagyobb település, a kisebb falvakat pedig már az előző években ledózerolták. Más szavakkal: Németország szívében, jól megközelíthető helyen, a lakosságtól mégis elzárva, tőlük viszonylag távoli helyszínen olyan körülmények voltak adottak, amelyek garantálták, hogy a nácik titkos cseretervei céljából létesítendő tábor működtetését biztosítani lehessen. Volt még egy fontos körülmény, amely kapóra jött: a hadifogolytáborban raboskodó több ezer szovjet hadifogoly 1943 tavaszára lényegében éhen halt, így barakkjaik jelentős része megüresedett.

A német lágerrendszeren belül Nikolaus Wachsmann történész megfogalmazásában „anomáliát jelentő" cseretábor kialakítása Himmler és Keitel megegyezésének értelmében azon nyomban, 1943 februárjában meg is kezdődött.[6] Áprilisban az SS a német hadseregtől átvette a hadifogolytábor déli részét (a korábbi főtábor szektort), és a határait dupla szögesdrótsorral és őrtornyok felállításával erősítette meg. Ezzel az aktussal megszűnt a Stalag XC (311), egyszersmind annak területén megalakult a cseretábor. Az új tábor neve elsőként áprilisban bukkant fel Ernst Kaltenbrunner SS-Gruppenführernek, a német erőszakszerveket összefogó Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) vezetőjének, Himmler helyettesének egyik jelentésében és más dokumentumok-

[6] Wachsmann 2015: 337.

ban,[7] de valójában csak május 10-én alakult meg. Kezdetben civil internálótáborként jelölték, júliustól hivatalos elnevezése a Waffen-SS tartózkodási tábora *(Aufenthaltslager Bergen-Belsen der Waffen-SS)* lett. A változtatás mögött az a náci szándék lapult meg, hogy a provizórikus megjelöléssel korlátozzák a Nemzetközi Vöröskereszt jogát arra, hogy a lágert látogathassa.[8] Bergen és Belsen települések összevonása szintén újdonság volt, korábban ez a név nem létezett. A hivatalos rövidítésből adódóan a cseretábort Bergen-Belsen lágernek vagy bergen-belseni tábornak ugyancsak jelölték. Kezdetben a német adminisztráció eufemizálva polgári internáltak táborának *(Zivilinterniertenlager)* is jelölte,[9] a hétköznapokban azonban mind az SS, mind pedig a foglyok cseretáborként *(Austauschlager)* vagy ritkább esetben különleges táborként *(Sonderlager)* hivatkoztak a tartózkodási táborra. A nácik cinikusan gyógytábornak is hívták a cseretábort, annak ellenére, hogy akiket 1944 tavaszától idehajszoltak, már semmiféle gyógykezelést nem kaptak.

A cseretáborba hurcolt foglyokat Himmler túszoknak tekintette, és a korabeli hivatalos iratokban is így, vagy „kölcsönzsidókként", „cserezsidókként", esetleg „kereskedelmi tárgyakként"[10] hivatkoztak rájuk. Érdemes megjegyezni, hogy a kölcsönzsidó mint fogalom nem ismeretlen a magyar holokauszt 1944-es történetében sem, amennyiben Szálasi és Hitler 1944. novemberi megállapodása értemében Szálasi „kölcsönzsidókat" adott el pénzért a Német Birodalom számára: az ily módon nyugatra került munkaszolgálatosok többsége ugyancsak német koncentrációs táborokba jutott 1944 decemberében, egy részük éppen Bergen-Belsenbe.[11]

[7] Bloxham–Flanagan 2005: 133. és Kolb 1986: 22.
[8] Kolb 1986: 22.
[9] Rahe 2005: 189.
[10] Friedländer 2007: 538.
[11] Braham 1993: 919–926.

Áprilistól fogva 520 foglyot hoztak ide a natzweileri, buchenwaldi és niederhageni koncentrációs táborokból, hogy a volt hadifogolytábor déli felében létrejött cseretábort belülről átalakítsák, új épületeket húzzanak fel, és lehetővé váljon 10 000 fő befogadása. A hadifogolytábor ekkorra már piszkos, fertőzött hely volt, konyha és megfelelő személyzet nélkül.[12] Bár a munkálatok egész évre elhúzódtak, az első cserezsidók vagy kölcsönzsidók már júniusban megérkeztek az újonnan létesült táborba. A rezsim működésében anomáliának számító,[13] új funkciót kapott lágerben a hadifogolytábor négy nagy kőépületét újrahasznosították. A fabarakkok egy jelentős csoportját ugyancsak meghagyták, kisebb részét elbontották, illetve némileg átalakították. Mellettük több új, fából készült épületet is létesítettek a konstrukción dolgozó kényszermunkások.

Egyes szerzők a hadifogolytábor egyes részeinek elfoglalása, átalakítása, illetve kibővítése miatt nem új táborként beszélnek a cseretáborról, hanem csupán bővítéseként.[14] Habár technikai értelemben elfogadható ez az állítás, a szó valódi értelmében itt egy új, ráadásul az SS lágerrendszerében teljesen egyedülálló funkciójú tábor született. Az idő előrehaladtával funkcióját tekintve evakuációs tábornak is nevezhetjük, amennyiben az SS célja a háború második felétől az összes többi, a felügyelete alá tartozó lágerben pusztán az volt, hogy halálra dolgoztassa a rabokat, így a bergen-belseni cseretábor unikális jellege ritka menekülési lehetőséget jelentett.[15] A cseretábor a koncentrációs táborok különleges válfaját képezte.

1943. május 14-én Eberhardt von Thadden, a német külügyminisztérium Innland 2 osztályának vezetője jelentésében azzal számolt, hogy rengeteg

[12] Kolb 1986: 24.
[13] Wachsmann 2015: 337.
[14] Friedländer 2007: 538.
[15] Pohl 2010: 157–158.

potenciális német lakos van, akikre ki lehetne cserélni a zsidókat. Ezért sürgetővé vált az akció mielőbbi elindítása. 1943 július elején érkezett Bergen-Belsenbe az első cserecsoport: mintegy 2300-2500 lengyel zsidó, akiket Lembergből (ma: Lviv, Ukrajna), Krakkóból és Varsóból szállítottak ide marhavagonokban. Olyan lengyel polgári lakosok voltak, akik különféle latin-amerikai országok állampolgársági ígérvényével vagy palesztinai beutazásra jogosító okmánnyal rendelkeztek (ez utóbbi köznyelvű kifejezése a Palesztina-certifikát volt), illetőleg palesztin lakosok voltak, akik éppen lengyelországi rokonlátogatáson tartózkodtak Európában. Ezenkívül Byałistokból Theresienstadtba vittek 1200 zsidó gyereket is.[16]

Mivel a certifikátokról a táborba érkezés után kiderült, hogy többnyire hamisak, és a dél-amerikai országok befogadó nyilatkozatai ugyancsak hamisítványok, ezért – az SS szemében cserealapként értéktelenné válva – az év októberében e kontingens döntő többségét a cseretáborból Auschwitzba deportálták és meggyilkolták. Csupán háromszázötvenen maradtak Bergen-Belsenben. Közülük 266-an palesztin engedéllyel, 50-en latin-amerikai papírokkal és 34-en az Amerikai Egyesült Államok útlevelével rendelkeztek.[17]

1943 júniusában Görögországból egy 441 főre rúgó csoport érkezett a táborba. E kontingensben összesen 74 görög állampolgárságú személy volt Szalonikiből, vagyonos családok tagjai, akik az SS-szel kötött alku révén még a szaloniki gettóba hurcolásuk során kivásárolták magukat a biztos halálból. A csoport többi tagját ellenben szefárd zsidó családok alkották, akik nem rendelkeztek sem vagyonnal, sem kiváltságos iratokkal, sem értékes kapcsolatrendszerrel. A németek szemében mégis értékes cserealapnak tűntek, mert spanyol útlevéllel rendelkeztek. A német

[16] From Brgen-Belsen to Freedom 1986: 22.
[17] Székffy 2021: 50; Kolb 1986: 24–25.

kormány a háborúban semleges államok számára ugyanis garanciát vállalt arra, hogy a Németország által megszállt területeken élő állampolgáraikat repatriálja. Ez szolgáltatott indokot e görögországi spanyol zsidó csoport Bergen-Belsenbe hurcolására, amely ily módon mentőövet jelentett számukra is az Auschwitzba deportálás elől.[18] Röviddel érkezésük után további 115 spanyol és 19 portugál zsidó is érkezett a táborba. Őket Athénban vagonírozták be, nem sokkal az ország német megszállását követően. Bár az athéni zsidókat szinte azonnal Auschwitzba irányították és meggyilkolták, ezt a csoportot még megérkezésük előtt átirányították Bergen-Belsenbe. Nincs tudomásunk arról, hogy ők miért kerültek oda.[19]

1943. január és szeptember között Hollandiából „prominens" zsidók érkeztek, és mint később kiderült, ők bizonyultak a legnagyobb létszámú csoportnak. Hollandia zsidó lakossága az ország 1940 májusában történt náci megszállása előtt mintegy 110 000 főre rúgott. E jelentékeny népesség nagy részének 1943-ban auschwitzi megsemmisítés lett az osztályrésze. Mindazok, akiket nem deportáltak, a kelet-hollandiai Westerbork gyűjtőtáborában várták sorsuk jobbra fordulását. A „westerborkiaknak" Himmler fontos szerepet szánt, hiszen a hollandiai gondos adminisztráció révén pontosan tudták, ki, milyen okmány, állampolgárság birtokosa, illetőleg mi a szakmája és milyen az anyagi helyzete. Gondos mérlegelést követően körükből kiválasztották azokat, akiknek palesztinai rokonaik, latin-amerikai országok általi védlevelük volt, esetleg brit vagy amerikai kettős állampolgársággal rendelkeztek. Továbbá különös módon közéjük sorolták az ékszerkereskedőket és ékszerkészítőket is mint „értékes", azaz esetükben jól értékesíthetőnek látszó szakmák reprezentánsait. Ezek a személyek családtagjaikkal mindösszesen

[18] Kolb 1986: 25.
[19] Uo: 26.

3670 főt tettek ki, és 1943 első felében nyolc különböző időpontban indított transzporttal Westerborkból a bergen-belseni cseretáborba irányították őket.[20]

1944 tavaszán hozzávetőlegesen 200 észak-afrikai – Tuniszban, Tripoliban és Bengáziban elfogott – zsidót az olaszországi Fossoli di Carpi gyűjtőtáborában zártak el. Mivel mindannyian brit útlevéllel rendelkeztek, ez a körülmény a lágerbürokráciában nem maradhatott láthatatlan, és rögvest felkeltette az SS érdeklődését, így a csoportot azonnal bevagonírozták és Bergen-Belsenbe szállították. Ugyanígy jártak azok a szerb (jugoszláv), albán és francia zsidó nők, asszonyok is, akiket különféle razziák során fogott el a rendőrség, és kiderült róluk, hogy külföldi állampolgárságuk is van. Az „afrikaiak" (ahogyan később gyakran emlegették őket) 1943 tavaszán a franciaországi Drancy gyűjtőtáborában rostokoltak, mígnem Bergen-Belsenben kötöttek ki. Ez a csoport kivételes módon jobbára egyedülálló személyek halmaza volt, akik család nélkül érkeztek a cseretáborba.[21]

1944-ben hosszú szünet után újabb csoportok érkeztek Bergen-Belsenbe. Elsőként egy Budapestről indított transzport érkezett. A marhavagonokban körülbelül 1690 magyarországi zsidó lakost zsúfoltak össze. A Kasztner-csoportként ismertté vált társaság 1944-ben elhagyhatta a tábort. Helyükre még az év végén két újabb magyar cserezsidó-kontingens került. Róluk a későbbiekben részletesen lesz szó.

[20] Székffy 2021: 11–12.
[21] Kolb 1986: 26–27.

A CSERETÁBORBÓL INDULÓ SIKERES CSEREAKCIÓK

A bergen-belseni cseretábor értelemszerűen nemcsak transzportokat fogadott be. Néhány esetben ténylegesen betöltötte eredeti funkcióját, és valóban sor került néhány zsidó fogolycsoport kijuttatására. Himmler eredeti 30 000, majd 10 000 fős tervéhez képest a megvalósult cserék persze ennek csak egy töredékét tették ki. Öt sikeres csereügylet eredményeképpen összesen 2560-an hagyhatták el Bergen-Belsent. Bár a létszám a tervezetthez képest csekélynek mondható, ha figyelembe vesszük, hogy a bergen-belseni cserék a háború alatti zsidó–német csereakciók 80 százalékát lefedték, a tábornak a folyamatban játszott szerepét nem tekinthetjük lebecsülendőnek.[22]

Ezek a csereügyletek a következők voltak: elsőként 1944. június 30-án 222 palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező holland zsidó hagyhatta el a tábort. Ők Bécs–Budapest–Belgrád–Szófia–Isztambul–Bejrút útvonalon július 10-én érkeztek meg a brit fennhatóság alatt álló Haifába.[23] (A többi holland cserezsidó 1945 áprilisáig a táborban maradt.) 1944 júliusában nagyjából 70 fogoly, akiknek brit kötődésük volt, ugyancsak Palesztinába távozhatott. A harmadik sikeres csereakciót 1945 januárjában bonyolították le egy német–amerikai csereakció keretében. Ennek során 301, latin-amerikai vízummal rendelkező személy távozhatott. Útközben közülük 165 személyt a WVHA más internálótáborokból hasonló okmányokkal rendelkező foglyokkal kicserélt, majd különböző koncentrációs táborokba deportált. A Bergen-Belsenből indulók közül 1945. január 25-én ennélfogva csak 136-an érkeztek meg a szabadságot jelentő Svájcba. Végül

[22] Friedman 2005.
[23] Oppenheimer 1996.

1945 márciusában különféle országból idehurcolt zsidók, akiknek török állampolgárságuk is volt, összesen 105 fő, Svédországon és Törökországon keresztül ugyancsak távozhatott Bergen-Belsenből. Őket Törökországba internált német állampolgárok kicserélésére használta fel a náci állam.[24]

A fentiekben említett csereakciók zsidó foglyoknak német állampolgárokkal való közvetlen kicserélését jelentették. Volt azonban egyetlen olyan, kizárólag magyar zsidókat érintő evakuálás, amelynek során Németország nem nyert személyi ellentételezést: ez volt a már említett Kasztner-csoport, akikről a következő fejezetekben részletesen lesz szó.

Érdemes megemlíteni, hogy a Kasztner-akció sikere további mentéseket is motivált, ezúttal viszont már más táborok zsidó foglyai voltak a szerencsés megmenekülők. Három ilyen mentőakció ismert, a mintaként szolgáló Svájc ezekben is főszerepet kapott. Ezeket az akciókat Heinrich Himmler személyes önmentési terve motiválta, amikor már tudatában volt maga is, hogy a háború Németország számára biztosan elveszett. Az SS birodalmi vezetője – aki ekkor már, Hitler háta mögött, titokban tárgyalásokat folytatott svéd küldöttekkel egy lehetséges fegyverszünet előkészítéséről – úgy gondolta, hogy ha bizonyos számú zsidót „elenged", úgy jobb pozíciót tud majd kiharcolni magának a nyugati hatalmaknál a világégés után, és menteni tudja a bőrét. Ennek reményében, az úgynevezett Sternbuch–Musy-mentőakció keretében 1945 februárjában Himmler 1200 foglyot engedett ki Theresienstadtból a szabadságot jelentő semleges Svájcba.[25] Az akcióért egymillió dollár átadására kapott ígéretet. A februári mentőakciót további kettő követte. A ravensbrücki koncentrációs táborból érkező konvoj 1945. áp-

[24] Rahe 2005: 195–196.
[25] Metzger 2025: 19–31.

rilis 9-én érte el az alpesi államhatárt, ebből a csapatból néhányan kórházba kerültek. Két további transzport Mauthausen lágeréből érkezett április 23. és 28. között: ezek a foglyok katasztrofális állapotban voltak, többen közülük a kimenekítés során meghaltak.[26]

A CSERE- ÉS KONCENTRÁCIÓS TÁBOR SZERKEZETE

1944. szeptember elejéig, mint látható, a cseretáborba változatos időpontokban és utakon több cserecsoport érkezett és nyert elhelyezést. Hozzávetőlegesen 14 600 személy érkezett, közülük 2700 gyerek, de néhány csoport volt csupán, amelyet valóban kicseréltek, illetve amelyeknek valamilyen úton sikerült elhagyni Bergen-Belsent.

A cseretábor felépítése a nácik szemszögéből, a hasznossági elv felől is megközelíthető. A kérdésről szóló szakirodalom zöme ilyen módon kategorizálja a cserezsidókat. A jobb ellenőrzés és a könnyebb mozdíthatóság okán a nácik a cseretábort különféle szektorokra (altáborokra) osztották. A szektorok egymás mellett helyezkedtek el, azaz a foglyoknak lehetőségük volt átlátni a szomszédos szektorokba, szerencsés esetben akár információhoz is juthattak. A szektorok közötti dupla szögesdrót kerítés, valamint az SS, illetve a fogolysegítők, a kápók szigorú ellenőrzése ez utóbbit nehézzé, nemritkán életveszélyes cselekedetté tette.

A cseretáborba 1943–1944-ben áramló transzportokban zömében családok utaztak, egy-egy beérkező fogolycsoport együtt maradhatott, és egyazon szektorban kapott elhelyezést. Ennek megfelelően az altáborok egy-egy fogolycsoport elhelyezkedését is meghatározták. Minden altábor szöges-

[26] Kaufmann–Langenegger–Metzger 2025: 95–130.

dróttal volt elválasztva a másiktól, az átjárás szigorúan tilos volt, a különféle nációjú csoportok így közvetlenül nem érintkezhettek egymással.

Ami a tábor belső életét illeti, Thomas Rahe történész szerint három ismérve tette különlegessé. Elsőként az, hogy a családok együtt maradhattak. Voltaképpen az egész cseretábor egy több részre osztott családi tábornak *(Familienslager)* is felfogható. Családi táborok, illetve családi táborszektorok másutt is léteztek a háború során (előbbire példa Theresienstadt, utóbbira például Auschwitz), de teljesen más céllal, és a kifejezetten családi együttélés meglehetősen ritka volt. Theresienstadt táborát eleve azért hozta létre Himmler, hogy egyfajta Patyomkin-faluként megtévesszék a közvéleményt a náciknak a „zsidókérdés végső megoldását" célzó tervéről, azaz a meggyilkolásukról. A náci propagandában Theresienstadtot cinikusan „fürdővárosnak" nevezték, ahol az idős német zsidók biztonságban „visszavonulhattak". A Theresienstadtba történő deportálások azonban a náci megtévesztési stratégia részei voltak. A gettó valójában gyűjtőtáborként szolgált további deportálások kivitelezéséhez – ezt a szerepet, mint később látni fogjuk, 1945 áprilisában ismét a táborra testálták, ám ezúttal magyar zsidók számára. A csehországi Theresienstadtban (ma: Terezín) létesített táborba 1944 júliusában még a Nemzetközi Vöröskereszt delegációját is beengedték, ahol a megfigyelők a náci táborokénál élhetőbb, jobb kondícióban lévő foglyokat találtak, akiknek többsége a családjával volt ott. Azt persze nem sejtették, hogy időről időre az összes kirakatfoglyot Auschwitzban és más, kelet-európai megsemmisítőlágerben meggyilkolták. Theresienstadt mellett[27] az auschwitzi táborkomplexumon belül is létesítettek egy családi táborrészt (VIIb), ahová éppenséggel a Theresienstadtból továbbszállított családokat tartották fogva még egy darabig. Az SS ugyanis nem döntött

[27] Lásd részletesebben: Hájková 2021.

arról, hogy mi legyen a terezíni „privilegizáltakkal", és 1943 szeptembere és 1944 júliusa között összesen 12 ezer cseh, holland, valamint osztrák és német zsidó lakost telepítettek át Auschwitznak ebbe a különleges táborrészébe. Miután azonban Himmler végül úgy döntött, hogy nem áll érdekében a továbbiakban e családi tábor fenntartása, az idehurcoltak túlnyomó többségét Auschwitz gázkamráiban megölték.[28]

A bergen-belseni cseretábor stratégiai célja és mibenléte eltért a theresienstadti és auschwitzi családi táboroktól. Egyrészt a foglyok itt sokkal jobb feltételek között voltak elszállásolva, mint azokban, vagy bárhol másutt. A családi tábor mindegyik szektorában fogva tartott cserezsidók megtarthatták saját ruháikat, személyes holmijaikat, és az otthonról vagy más táborból magukkal hordott csomagjaikat is. Rabruhát nem kellett viselniük. Mindezeken túlmenően minden szektor saját vezetőt (Judenältester) választhatott, illetőleg a vezetőség mellett, ellenőrző és tanácsadó szereppel, létrejött egyfajta vének tanácsa (Judenrat), amelyet szintén az adott szektor felnőtt közössége választott meg. A táboron belüli önkormányzatiság roppant kirívó volt az SS lágerbirodalmában, különösen úgy, hogy az SS egyáltalán nem szólt bele sem a működésébe, sem a belső összetételébe. A nyugat-európai Zsidó Tanácsok mintájára felépülő, drótkerítésen belüli önigazgatás egyfajta továbbélésének is tekinthető mindez.[29] Mind közül azonban a munkakötelezettség alóli felmentés mutatja legkirívóbban a cseretábor lakóinak kivételezettségét, amely alól csak a Sternlager barakkjaiban elszállásolt holland zsidók jelentettek kivételt. A többi szektor rabjainak egyedül a reggelente 5 és 7 óra közötti létszámellenőrzés (Appell) volt az egyetlen kötelezettsége.

[28] Minderről összefoglalóan: Brod–Kárná–Kárný 1994.
[29] Vastenhout 2022. Brod–Kárná–Kárný 1994.

A fentieket leszámítva a szektorok között azonban jelentős különbségek is mutatkoztak. A cseretábor legnagyobb szektora a *Sternlager* (csillagtábor) volt, amely nevét onnan kapta, hogy az itt elhelyezett foglyoknak – egyedül a cseretáborban, de a koncentrációs táborban is – a ruhájukon sárga csillagot kellett viselniük, csakúgy, mint elhurcolásuk előtt. Ebben a szektorban több nemzetiséget zsúfoltak össze. A Sternlager legnagyobb részét a westerborki holland zsidó családok alkották. Rajtuk kívül a jugoszlávok, albánok, görögök, észak-afrikaiak és a Drancyból áthelyezettek is ide kerültek. A Sternlager volt az egyetlen szektor, amelynek lakóit munkavégzésre kötelezte a táborparancsnokság. Később a Sternlager barakkjaiban szorítottak helyet más, ad hoc módon bekerült foglyoknak is, olaszoknak, jugoszlávoknak, belgáknak, franciáknak, sőt észak-afrikaiaknak is. Létszámát tekintve a Sternlager vált a legnépesebb szektorrá a cseretáboron belül, 1944 júliusában a szektor létszáma 4100 fő volt. A férfiak és nők külön barakkokban voltak elszállásolva, napközben, munkavégzés után azonban közösen tölthették szabadidejüket.

A holland zsidó nőknek ugyanis időről időre úgynevezett „cipőfeldolgozó kommandókban" kellett napközben dolgozniuk siralmas körülmények között. A férfiakat csatornatisztításra, építési és kirakodási munkákra és az SS konyháján krumplipucolásra kötelezték. Végül pedig meglehetősen ritkának számított az SS lágervilágában is az, hogy a foglyok döntő többsége, 90 százaléka zsidó volt, bár ez az arány 1944 decemberétől – a láger funkcióváltozásával – csökkent, és a felszabaduláskor már csak 50 százalékos volt.

A *Sonderlager* (különleges tábor) szektorban az első beérkezett, lengyel transzport családjait helyezték el. Erről a méretét és létszámát tekintve is a legkisebb szektorról van a legkevesebb ismeretünk. Annyi bizonyos, hogy többségük az SS számára értékes papírokkal (amerikai állampolgárság, Palesztinába jogosító beutazási engedélyek) rendelkezett. Elkülönítésükre feltételezhetően azért hoztak létre külön szektort, hogy dél- és nyugat-európai sorstársaikat ne informálhassák a lengyelországi megsemmisítőtáborokról.[30]

A semleges vagy Németországgal szövetségben álló országok zsidó polgárai a *Neutralenlagerben* (semleges tábor) nyertek elhelyezést. A Neutralenlager szektor túlnyomó többségében spanyol zsidókat tartottak fogva, kisebb részben török, portugál és argentin állampolgárokat. Két barakk állt a mintegy 350 szektorlakó rendelkezésére. A „semlegesek" életkörülményei a Sternlagerével összehasonlítva lényegesen jobbak voltak: dolgozniuk nem kellett, több élelmet kaptak, és lehetőségük volt igénybe venni az orvosi szolgáltatásokat is.

A Kasztner-csoport tagjait – majd a két másik, 1944 decemberében a helyükre került csoportot – szintén külön szektorban tartották fogva. Mivel itt kizárólag magyarországi illetőségű személyek voltak, ezért ezt a szektort *Ungarnlager*nek (magyar tábornak) nevezték. A Kasztner-csoport ittléte a többiekétől eltérően *sui generis,* magyarországi alkuk eredménye volt, amit az SS magyarországi vezetői kötöttek Kasztnerékkel.[31]

1944 júliusában összesen 7300 fogoly élt a cseretáborban, kétharmaduk a Sternlagerben. Több csoportot közben hazaengedtek, de összességében 1943 júliusa és 1944 decembere között 14 600 személyt hurcoltak ide, köztük 2750 gyereket.[32]

1944 tavaszán SS úgy döntött, hogy a cseretábor mellett olyan tábort is létrehoz zsidó foglyok számára, amelynek lakói nem cserezsidók, hanem kényszermunkások lesznek. E lépéshez az alapot az a már említett 520 fo-

[30] Kolb 1986: 30.
[31] Schulze 2005: 229.
[32] Rahe 2005: 193.

SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 3.

goly adta, akiket más táborokból a cseretábor konstrukciós munkálatainak elvégzésére hurcoltak ide. Az új koncentrációs tábor és a cseretábor közös irányítás alá került, az SS egy egységként kezelte a továbbiakban, és a cseretábort létrehozása óta vezető Adolf Haas SS-Hauptsturmführer lett a vezetője. Haas egy korlátolt értelmi képességű és viszonylag jelentéktelen figurája volt az SS világának, önálló döntései nemigen voltak, így alkalmas volt arra, hogy vezetője, Oswald Pohl közvetlen utasításait maradéktalanul végrehajtsa. Korábbi pozíciójában, a niederhageni koncentrációs tábor parancsnokaként már bizonyította ebbéli képességeit, ugyanakkor az is világos volt, hogy a táborparancsnok nem tartozott a legkegyetlenebb lágervezetők sorába. Csak azért kapta meg ezt a beosztását, mert a niederhageni tábort, amelyet 1942 óta irányított, éppen 1943 áprilisában számolták fel, és az IKL megfelelő pozícióval kívánta jutalmazni Haast.[33] Az új struktúra alapvetően változtatta meg a cseretábor térbeli elhelyezkedését, mert a koncentrációs tábor egy részét a cseretáborból leválasztott területekből alakították ki.

A koncentrációs tábor *(Häftlingslager)* két részből állt: férfitáborból *(Männerlager)* és női táborból *(Frauenlager)*. A Häftlingslager volt az egyetlen táborrész, ahol nem zsidó foglyok is voltak, igaz, erős kisebbségben. A nemek szerinti elkülönítés a náci lágervilág alapvető szabályrendszerét követte, mivel a két nemet különféle munkaosztagokban (kommandókban) dolgoztatták. A Frauenlager a cseretábor 1944 nyarán kialakított, viszonylag kicsi táborrésze volt a koncentrációs tábor déli karéjában. Ide két transzporttal 4000 nőt és gyereket hurcoltak. E személyek mellett olyan lengyelek is ide kerültek, akiket a varsói felkelés leverése során fogtak el Varsóban. Többségük rövid ideig volt itt, mivel külső munkatáborokba, kényszermunkára kötelezték őket.

[33] Lásd elsősorban Kolb 1986: 24.

A női táborban 1944 szeptemberében 2100 fogoly dolgozott. A sebtében felállított táborrészben nem voltak sem kőépületek, sem fabarakkok, a zömében lengyel, csíkos ruhás rabokat sátrakban szállásolták el. A kizárólag fabarakkokból álló férfitáborba ugyanekkor hozzávetőlegesen 3000, jobbára beteg, legyengült foglyot hurcoltak különféle lágerekből. Az itteni férfi rabokat az SS munkaképtelennek nyilvánította. Ennek ellenére mindkét altábor foglyait dolgoztatták. Munkahelyük elsősorban a Waffen-SS ruhajavító műhelyei voltak, illetve a környező szántóföldeken mezőgazdasági munkán kellett részt venniük.[34]

A fogolytábort az SS cinikusan „üdülőtábornak" *(Erholungslager)* nevezte,[35] holott brutális körülmények uralkodtak. 1944 nyarán Karl Rothe ápoló tömeggyilkosságokat is végrehajtott injekcióval. Ide 1944 decemberéig 4000 beteg fogoly érkezett, akik közül 1700-an nem érték meg a felszabadulást.[36] 1943-as megalapítása és a felszabadítás (1945. április 15.) közötti időszakban a fogvatartottak teljes számát mintegy 120 000-re becsülik.

Táborszervezet és őrség

A náci Németország rendkívül maszkulin állam *(Männerstaat)* volt, ahol gyengének mutatkozni megvetendőnek minősült. Elsőrendűen az SS képviselte a férfias férfiak közösségét. Ez a faktor alapozta meg a koncentrációs táborbeli SS-tisztek, a hivatalnokok és az egyszerű, rang nélküli őrség közti alapvető kohéziót.[37]

[34] Interjú Jenei Sándornéval. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2015 és 2017 (a szerző birtokában); Hummel–Gödecke 2008: 14–15.
[35] Wagner 2020b: 52.
[36] Rahe 2005: 200–201.
[37] Dillon 2013: 383–389.

Az őrség, és különösen az SS tagjainak kollektív biográfiaelemzése során világossá vált, hogy a koncentrációs táborok százaiban szolgálatot teljesítő őrség tagjait roppant sok, szocializáción nyugvó kohéziós hatás kötötte össze, és ez erős összetartást adott számukra, akárhová is vezényelte őket az IKL. Ezeknek a hatásoknak egy része életkori gyökerű volt, hiszen a lágerekben szolgáló SS-ek zöme nem élte át az első világháborút, szocializációjuk, főként pedig eszmei fejlődésük Weimarban, de többnyire már Hitler alatt történt. Zömében középosztályi hátterű emberek voltak, de sokan a harmincas években deklasszálódott családokból érkeztek. Többségük kereskedő vagy ipari végzettségű volt, azaz nem értelmiségi. Mindezek a körülmények meghatározó jelentőségűek voltak: ezek az emberek nem olvastak, nem volt széles világlátásuk és látókörük, azaz a polgári normák vajmi keveset jelentettek számukra.[38]

A kiképzés során beléjük vert bajtársi közösségi szellemen túlmenően összekötötte őket a mindenütt jelen lévő, sőt megszokott brutalitás, a gyilkosságok megszervezésének és kivitelezésének közös, komplex és nehéz feladata, amelyet folyton szinkronban kellett tartani a táborrendszer szegmensei között. További összekötő habarcsot jelentett a foglyoktól elvett javakkal kapcsolatos – hivatalosan tiltott – korrupcióban való érdekeltség, a kéz kezet mos elve, a minél magasabb fokozatért, kitüntetésért való harcban a főnököknek való alárendelődés is.[39] Dan Stone történész megfogalmazásában egy „átlagos" őr attitűdjét a parancsoknak való megfelelés vágya és a *völkisch* ideológia mindenütt meghatározta.[40]

A táborrendszer szerkezetéről szóló történeti irodalomban egyfajta „megosztott funkcionális szocializációként" lehet jellemezni azt, ami

[38] Suderland 2013: 30.
[39] Orth 2014: 49. és Buggeln 2014: 6–7.
[40] Stone 2021: 93–106.

az egy táboron belüli SS-tagokat és az őrséget egymással összekötötte, de mivel a tagokat sokszor helyezték át egyik táborból a másikba, ez a háló kitágult, és egy egész KL-rendszert (KL – *Konzentrationslager*, a német táborok közkeletű rövidítése) összefogó szocializációs hálóvá alakult.[41] Ezért Bergen-Belsenben sem jelentett gondot az egyes táborból átzsuppolt őrök és a már a táborban szolgáló SS-tagok közti együttműködés. Ebbe a táborba 1944 decemberétől, Josef Kramer táborparancsnok színrelépésével, korábban Auschwitzban és Dachauban, kisebb részben Mauthausenben és Buchenwaldban szolgálatot teljesítő személyzet érkezett, vagyis olyan SS-ek, akik tudták, milyen egy nagy lágert igazgatni és kellő eréllyel fellépni nagyobb tömeggel szemben is. Például Walter Otto, Joachim Wolf, illetve Irma Grese, Johanna Bormann, Elisabeth Volkenrath, a fogolytáborok erőszaktól sem visszariadó blokkfelügyelői és fogolyfelügyelői Auschwitzból kerültek kulcspozíciókba,[42] de a két lágerorvos, Rudolf Horstmann és Fritz Klein is Auschwitzból érkezett a táborba december folyamán. A kapcsolati háló és a kipróbált alkalmazottak táborba kerülése alapot adott arra, hogy a tábor mindennapjait viszonylag zökkenőmentesen felügyeljék és irányítsák a megadott parancsoknak megfelelően.[43]

Hannah Arendt a gonosz banalitásáról írt, és átlagemberekként ábrázolta a holokauszt tetteseit, gyilkosait. Később ez a közhelyszerűvé vált meghatározás finomodott. Gerhard Paul és Klaus-Michael Mallmann a tábori őröket mint a holokauszt végrehajtóit öt típusba sorolta: a rendszerbe simuló konformista, az ideológiailag elkötelezett, a szadista, a bürokrata és egy vegyes típus, aki egyszerre bürokratikus és gyakorlatias elkövető.[44]

[41] Orth 2013.
[42] Hördler 2015: 80.
[43] Az SS bergen-belseni kapcsolati hálójáról és 1945-től auschwitzi hátteréről: Hördler 2015: 60–75., 80.
[44] Paul–Mallmann 2004: 1–32.

A koncentrációs táborok őrségét 1944–1945-ben, a korábbi bő tíz évvel szemben, már elsősorban nem az SS halálfejes osztagai *(SS-Totenkopfverbände)* látták el. Az SS-nek nem volt elég tagja, hogy a táborok 1938 utáni létszám- és méretnövekedése által támasztott igényeknek megfeleljen. Először német önkénteseket hívtak be *(Hilfswilligen, Volksdeutsche)* segéderő gyanánt, de ez 1943-tól nem volt elég. Pótlásukra nagy számban Waffen-SS-tagok kerültek a táborokba őrnek. Így volt ez Bergen-Belsenben is, amelynek már a hivatalos megnevezése is *(Aufenthaltslager der Waffen-SS)* utalt erre a körülményre. A fegyveres SS veteránjai mellett 1944-ben idős Wehrmacht-katonák átzsuppolása is tömegessé vált.

A német katonák mint őrök mind az SS alá, esetleg mellé voltak beosztva. Ők is betagozódtak az SS kötelékébe, és mivel mindenhol SS-egyenruhát is kaptak, a foglyok többnyire csak az életkoruk alapján tudták megítélni, kivel van éppen dolguk. Bergen-Belsenben elsősorban a Waffen-SS kötelékébe tartozó őrség teljesített szolgálatot, a többi nagy koncentrációs táborhoz képest viszont csak elenyésző számban szolgáltak itt idős Wehrmacht-katonák, mivel a tábor jelentős részét uraló cseretábor speciális természete miatt a kényszermunkások kisebbségben voltak a cserefoglyokhoz viszonyítva. Azonban 1944 decemberétől ez a helyzet megváltozott.

A tábor őrségének létszámnövekedése egybevág az általános viszonyokkal: 1943 októberében a tábori őrség mindösszesen 15 000 főre tehető, 1945. január 15-én viszont – ekkor tetőzött a KL-ekben szolgálatot teljesítő őrök létszáma – már 37 674 férfi őr teljesített szolgálatot a birodalom táborrendszerében, az őrség fele pedig egykori katona (vagy a Luftwaffe egykori tagja) volt.[45] Bergen-Belsenben az őrség létszáma 1200 fő fölé ugrott. Az a tény, hogy a tábori hivatalnokok és őrség létszáma ilyen tetemes

[45] Buggeln 2014: 228. és Wagner 2020d: 96–97.

méretűvé duzzadt, és hogy ezek az emberek a német társadalom egy széles rétegét leképezték szociológiai és földrajzi vonatkozásban is, mutatja az összlakosság valamilyen szintű azonosulását ezzel a náci gyakorlattal.[46] Mivel a tábori őrségbe betagozott német katonák többnyire büntetésként fogták fel a tábori szolgálatot, nem úgy, mint az SS-ek, akik körében sok volt az önkéntes is, előbbiek jóval emberségesebben viszonyultak a lágertársadalomhoz.[47] A táborokban kétféle őrség működött, egymástól elkülönítve: az egész koncentrációs tábort kívülről védő őrség (külső őrség) és a foglyokat felügyelő belső őrség. A Bergen-Belsenbe deportált zsidók szinte kizárólag a belső őrökkel találkoztak, őket ismerték, velük érintkeztek, feljegyzéseikben róluk emlékeztek meg. A kis létszámú külső őrséggel jóformán sosem találkoztak.

A táborban női adminisztráció és őrség ugyancsak szolgálatot teljesített. 1944-től Hitler kötelezővé tette a 17 és 50 életév közti nőknek (kivéve azokat, akik terhesek voltak, vagy két 14 év alatti gyermeket neveltek), hogy állami munkára regisztráljanak. Ez alapján különféle munkahelyekre osztották be őket a beleegyezésük nélkül, így akár koncentrációs táborokba is kerülhettek. Bergen-Belsen esetében fiatal német nők kerültek a táborba, akiket olyan gyárakból, hadiüzemekből toboroztak, ahol már eleve zsidó nők dolgoztak kényszermunkán, tehát e nők számára nem volt ismeretlen a velük való bánásmód. Az SS lágerrendszerében 1945 januárjában mintegy 5000 nő dolgozott, többségük hivatalnokként, kisebb részük őrként. Az őrség és az egyes ügykörökért felelős tábori adminisztráció soraiban betöltött számarányuk azonban itt – más táborokkal, például Ravensbrückkel ellentétben – sosem lépte

[46] Suderland 2013: 35–36.
[47] Orth 2010: 46.

túl a 10 százalékot. Ezek az őrök külön barakkokban éltek, mint az őrség férfi tagjai. Hivatalosan nem is tartoztak az SS-hez, civilek voltak egy paramilitáris szervezet kötelékében, hivatalos megnevezésük *weibliches Gefolge* (kisegítő nők) volt. Fellépésük azonban hasonlatossá tette őket férfitársaikhoz.[48]

Jól látható tehát, hogy a táborok őrsége a szervezet felől tekintve sosem volt statikus, homogén csoportnak tekinthető.

Bergen-Belsen működése idején az SS által felügyelt koncentrációs táborok az SS egyik központi szerve, az SS-WVHA alá tartoztak. E főhivatal alá sorolták be a táborok főfelügyelőségét (a már említett IKL-t), amely alá a lágerek közvetlenül betagozódtak, egyfajta piramisstruktúrában.

Az SS táboraiban mindenütt megegyező struktúra jellemezte a táborvezetést, a hierarchiát és részben a működést is. Az IKL előterjesztésére minden esetben Himmler nevezte ki a tábor élére kerülő SS-tisztet. A táborparancsnok lényegében élet-halál ura volt, a rendszer azonban, amit működtetett, a mindenhol egységes tábori szabályokon nyugodott. Ezek a táborparancsnok által jóváhagyott szabályzatok rendelkeztek a tábor működtetésének minden eleméről, az élelmezéstől kezdve az őrség feladatain át a folyok munkarendjén keresztül a büntetésekig. A szabályzat szerinti működés persze jelentős adminisztrációs terhet is jelentett. A táborparancsnok által létesített parancsnokság alá ezért egyes ügykörökért felelős hivatalok tartoztak, így volt ez Bergen-Belsenben is: a politikai hivatal vezetője; a külső táborőrség parancsnoka; az adminisztráció vezetője; a tábori orvos; a fogolyőrség parancsnoka. Az egyes hivatalvezetők mindig SS-tagok voltak, de csak ritka esetben tisztek. Az SS dominanciája a Wehrmacht, illetve más felügyelőcsoportok felett így mindig érvényesült.

[48] Mailänder 2015: 1–3.

1942 után Oswald Pohlnak, az IKL vezetőjének utasítása értelmében a lágerek vezetése újra csak az SS halálfejes osztagainak (SS-Totetkopsverbände) tagjai közül kerülhetett ki, tehát a Waffen-SS- és Wehrmachtkatonákat ebből több év után kizárták. Ebben aztán az 1944-es év vége hozott változást. Auschwitz felszámolása után – mint a későbbieken látni fogjuk – néhány koncentrációs tábort evakuációs központtá alakítottak, és a nagy fogolylétszám miatt ismét sor került német katonák alkalmazására az adminisztrációban.

UTAK, UTASOK, UTAZÁS BERGEN-BELSENBE

Kasztner-csoport: az első magyar cserezsidók

1944 folyamán a bergen-belseni cseretáborba három deportálószerelvény érkezett. Különböző időpontban, különféle útvonalakon, de mindhárom kontingenst egyazon tábori szektorba zárták, az Ungarnlagerbe. A következőkben ezeknek a csoportoknak a megszerveződéséről, elhurcolásáról lesz szó. Az első magyar kontingens a Kasztner-csoport részeként érkezett Belsenbe. A Kasztner-akció története a holokausztkutatás egyik legismertebb és legjobban kutatott területének számít.[1]

Az 1943-ban alapított Budapesti Zsidó Segély- és Mentőbizottság (Vaada) a német megszállás előtt a szomszédos országok zsidó üldözötteinek megsegítésével, illetve embermentéssel, önmentéssel és hírszerzéssel fog-

[1] Olosz 2023: 94–184.

lalkozott. A szervezet vezetője Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke volt, helyettese Kasztner Rezső, további tagjai pedig Hansi Brand, Joel Brand, Springmann Sámuel és Szilágyi Ernő voltak. A Mentőbizottság az 1944. márciusi német megszállás utáni napokban létrehozott, a magyarországi zsidóság vezető és érdekképviseleti szervének kijelölt Központi Zsidó Tanács mellett az egyetlen szervezet volt, amelyet az SS elismert. A két szervezet között pedig nemcsak személyi összetételben volt átfedés, de székhelyük is azonos volt: a Pesti Izraelita Hitközség Síp utca 12.-ben lévő központi épülete.

A jórészt cionistákból álló Mentőbizottság vezetése már Magyarország német megszállása előtt[2] számos forrásból értesült arról, mi folyik Auschwitz-Birkenauban.[3] A Mentőbizottság ugyanakkor meg volt győződve arról – amely álláspontban egyébként voltaképpen a teljes politikai elit és a józanul gondolkodó polgárság is osztozott –, hogy a háborút Németország el fogja veszíteni. Komoly Ottóék elhatározták, hogy ebben a helyzetben felveszik a kapcsolatot az SS magyarországi vezetőivel. Elsőként a Zsidó Tanács egyik tagja, Freudiger Fülöp kereste fel március 21-én a szlovákiai zsidók deportálását szervező Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführert annak érdekében, hogy pénzért cserébe zsidó hitsorsosai számára sértetlenséget vásároljon az SS-től. Lépését az motiválta, hogy részletekbe menő tudomása volt arról, hogy 1942-ben a szlovák zsidók deportálása során a szlovák mentőbizottság két tagja, Gisi Fleischmann és Michael Dov Weissmandel révén sikeresen harcolta ki pénzért cserébe az Ausch-

[2] Braham 1995: 123–124.

[3] A Mentőbizottságon kívül az ország politikai-társadalmi elitje is információhoz jutott a hitleri Endlösungról, a zsidók tömeges kiirtásáról, és legkésőbb 1944 tavaszára, az úgynevezett auschwitzi jegyzőkönyvek széles körű megismerése után értesült a náci halálgyár pontos mibenlétéről. A világhírűvé vált jelentést ráadásul maga Kasztner Rezső hozta be elsőként az országba, és terjesztette. Lásd Karsai 2007: 72–91; Turbucz 2011: 201–205; Haraszti 2005: 10–20.

witzba induló halálvonatok leállítását (ez volt az úgynevezett *Europa Plan* – Európa-terv). Kasztner és Brand április 5-én találkozott Wislicenyvel, hogy mindkét fél számára előnyökkel járó megegyezést csikarjanak ki.

Az SS érdeklődést tanúsított a kezdeményezések iránt, amit mutat, hogy utóbbi találkozón jelen volt a Gestapo képviseletében Erich Klausnitzer SS-Hauptsturmführer és Josef Schmidt Abwehr-tiszt is.[4] A zsidó vezetők azt szerették volna elérni, hogy a magyarországi zsidók várható gettósítása és deportálása árnyékában az SS magyarországi vezetői engedélyezzék bizonyos számú hitsorsosuk elengedését. A német SS-vezetőket részben saját remélt meggazdagodásuk, valamint a háború után remélt sértetlenségük bebiztosítása motiválta, s mindehhez később megszerezték az ekkor már ugyancsak a vesztes háború utánra készülő Heinrich Himmler jóváhagyását is.[5] A németek – ekkor még saját szakállukra, azaz Himmler tudta nélkül – egymillió zsidó megmentését helyezték kilátásba kétmillió dollár lefizetése fejében, amelynek tíz százalékát (200 ezer dollárt) Wisliceny cinikus kifejezésével élve a „jóindulatuk jeleként" egy héten belül pengőben követeltek tárgyalópartnereiktől. Az összeget továbbá megfejeltek a saját maguk számára félretett százalékokkal is.

Miután az említett előleget a Mentőbizottság néhány napon belül, titokban felajánlott adományokból megszerezte és eljuttatta Wislicenynek, rögvest kiderült, hogy az SS vezetői a fenti összeget további tárgyalásuk alapjának tekintették csupán, és újabb követelésekkel álltak elő. A továbbiakban a kárpátaljai deportálás lebonyolítása miatt vidékre küldött Wislicenyt a Mentőbizottsággal való tárgyalásokon Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer váltotta fel. A további egyenlőtlen, zsarolásokkal

[4] A tárgyalás forrását idézi: Molnár 2021: 20. A tárgyalásról: Molnár 2013: 107–129.
[5] Stern 2015: 12–13.

terhes tárgylásokon a Mentőbizottság nevében eljáró vezetőknek mindvégig alkalmazkodniuk kellett Eichmann különféle ultimátumaihoz, mert az SS-tiszt egyértelmű célja immár a zsidó vagyonok minél nagyobb mértékű megszerzése volt. A felek persze kölcsönösen blöfföltek az ígéreteikben.[6] A németek taktikája az volt, hogy jelentékeny pénzösszegért cserébe kis szóbeli engedményeket tegyenek az egyre kétségbeesettebb zsidó vezetők számára.

Egy ilyen alku alapján például a zsidó vezetők kétmillió dollárt (ebből rövid időn belül előlegként 6,5 millió pengőt) adtak volna át, cserébe a németek hajlandók lettek volna egymillió zsidót semleges területre kiengedni. Mivel április végén megkezdődött a gettósítás, majd pedig május közepén a kárpátaljai zsidók deportálása, az SS-tárgyalópartnerek „jó szándékuk jeleként" április 21-én jóváhagyták 600 személy kiutazását a brit mandátumterület alatti Palesztinába. A kiutazást a megszállás előtt néhány nappal a magyarországi Palesztina Hivatalhoz érkezett kiutazási engedélyek (a már említett Palesztina-certifikátok) biztosították volna.[7] A magyar hatóságok előtt a teljes akciót mindvégig titokban kellett tartani, az „birodalmi belügy" volt, hiszen szembement volna a magyar állami szervekkel kötött megegyezésükkel a teljes zsidó lakosság Auschwitzba szállításáról és megsemmisítéséről.[8]

Eichmann és Joel Brand április 25-ei alkudozásainak végül új, a korábbiaknál reálisabbnak látszó egyezség lett az eredménye. Az SS zsidóügyi szakértője egy újabb, ekkor még nem véglegesített vagyonmennyiségért cserébe egymillió zsidó szabadon engedését helyezte kilátásba. A vagyon-

[6] Szita 2005a: 48–51.
[7] Olosz 2023 és Braham 1997: 1030–1032.
[8] Szita 2005a: 48–51. Elsősorban az e gigászi pénzmennyiség körüli gyűjtőakció kelthette fel az üzletelésből mindvégig kihagyott magyar rendőri szervek figyelmét is, hiszen ekkor már mind a készpénzforgalom, mind az értéktárgyak forgalma korlátozva volt.

mennyiséget ezúttal nem a gettósítás alatt álló hazai zsidóságtól várták, hanem külföldről kellett megszerezni. A „vért áruért" („Blut für Ware") néven elhíresült ajánlat realizálódása érdekében ezúttal lépések is történtek. Brandnak megengedték, hogy Isztambulba utazzon és a náci ajánlatról értesítse a brit hírszerzést, valamint a nemzetközi zsidó szervezeteket is. Az angolok azonban a török fővárosban nemcsak kivitelezhetetlennek, de egyenesen provokációnak értékelték Eichmann ajánlatát, a Zsidó Ügynökséggel való tárgyalásai pedig kudarcba fulladtak. Sőt, az angol hatóságok magát Brandot is lefogták, aki a háború végéig börtönben raboskodott.[9]

A „vért áruért" akció májusi kudarca nem jelentette az SS és a Mentőbizottság tárgyalásainak végét, hiszen mindkét fél továbbra is érdekelt maradt azok továbbvitelében. A Mentőbizottság részéről májustól fogva immár Kasztner Rezső vette kézbe az irányítást. A kolozsvári illetőségű ügyvéd pozícióját elsősorban személyes ambíciói, tettrekészsége, a németekkel történő tárgyalások során vitt eredményes szerepe révén nyerte el. Kasztner belekapaszkodott a németek április 21-ei ajánlatába, amely a 600 fős kontingens kimenekítéséről szólt, jelentős pénzösszeg fejében. Május 22-én sikerült elérnie, hogy Eichmann megerősítse az alkut.

Ez az alku ezúttal nem blöff volt, hanem Eichmann valódi szándékait tükrözte. Június 3-án a felek megegyeztek: a csoport tagjait a Mentőbizottság választja ki. A lista összeállításában a kolozsvári Danzig Hillél és Fischer József javaslataira alapozva Budapesten Komoly Ottó és Szilágyi Ernő készítette el a csoport listáját. Számukra óriási lelki megterhelést jelentett a válogatás, Komoly naplójában „irtózatos erkölcsi csömörről" számolt be.[10]

[9] Brand isztambuli tárgyalásaival kapcsolatban: Bauer 172–190. és Braham 1997: 1032–1040.
[10] Komoly Ottó naplója, 1944. április 25. Idézi Molnár 2000.

Az alkudozások arcává növő Kasztner nem nyugodott bele a kialkudott néhány száz fő lehetséges kimenekítésébe. Egyre bátrabban tárgyalt Eichmannal és beosztottjaival, s hosszas tárgyalások után elérte, hogy egyre nagyobb összegek azonnali folyósítása árán megnöveljék a kezdeti 600 főben megállapított létszámot. A lekezelő, fölényeskedő, addigra már több tízezer pengőt zsebre vágó náci fél végső megállapodási hajlandóságára sürgetőleg hatott a normandiai partraszállás (1944. június 6.).[11] Miközben az alkudozások folytak, a Mentőbizottság nem tétlenkedett. Egyrészt elkezdték összeállítani a listát, amely a kimenekítendő személyek neveit tartalmazta. A tárgyalások előrehaladtával – láthattuk – ez a névjegyzék egyre bővült, mozgásban volt, végleges lista tehát nem született. Másrészt Kasztner irányításával, a Zsidó Tanács támogatásával a már listára vettek fizikai összegyűjtését is elindították.

A több szálon futó események döntő lépését jelentette, amikor 1944. június 20-án Kurt Becher SS-Obersturmbannführer, Himmler gazdasági megbízottja átvette Eichmanntól az alkudozások főszerepét.[12] Kasztner elérte, hogy valutában rendezzék egyszer s mindekorra egy nagyobb zsidó kontingens listájának véglegesítését, így az embercsoport az SS védelme alá került. Becher – Himmler engedélyével – beleegyezett, hogy fejenként 1000 dollár megfizetésével a Kasztner – ekkorra már ezer fölötti létszámúra növekedett – listáján szereplő zsidó állampolgárokat semleges állam földjére juttassák.

A Kasztner-listán szereplők a németek felfogásában túsznak minősültek. A kontingens összetétele leginkább a Kasztner-jelentés[13] alapján rekonstruálható. A Zsidó Tanács és a Mentőbizottság listája alapján – amelyet sze-

[11] Szita: 2005a: 48–49.
[12] Bauer: Jews for Sale? 234–235.
[13] The Kasztner Report 2013: 59–277.

mélyesen Kasztner vezetett-bővített – júniusban összeállt csoportról nehéz egységes képet festeni. A gyűjtőtáborokba került „Kasztner-zsidók" első kontingensét 200 kolozsvári zsidó tette ki, akiket a Mentőbizottság május végén szállított fel Budapestre úgymond cserealapnak; létszámukat rövidesen 388 főre növelték. Személyükben jórészt a kolozsvári gettóba hurcolt cionistákról és a város zsidó tanácsának tagjairól, valamint családtagjaikról volt szó. Ők voltak a közkeletű nevén Kasztner-csoportnak nevezett kontingens első tagjai. Hamarosan a listára kerültek azok a zsidók is, akik az április alkuk folyamán, azok folyományaként sebtében Palesztina-certifikátot kaptak. Más szóval, volt francia, spanyol vagy afrikai országokba szóló útlevelük.[14] Ez az igazolvány hasonlatos volt ahhoz, amivel a bergen-belseni cseretáborba 1943 júliusában érkezett első transzport utasai rendelkeztek. A lista bővítésekor a Mentőbizottság titkos felhívására alapoztak, ezt azonban csak szűk, a budapesti zsidó elithez tartozó körben terjesztették. A vallásos zsidó csoportok, tehetős magánszemélyek és jó informális kapcsolatokkal rendelkező, a budapesti elit részének számító zsidó polgárok szinte azonnal mozgásba lendültek: tudták, mi történt a gettókba zárt vidéki rokonaikkal, barátaikkal, ismerőseikkel, így minél többen fel szerettek volna kerülni a kivételezettek, semleges földre vágyók listájára. Csakhamar összeszedték az 1000 dollár fejpénzt ékszerben, valutában vagy pengőben, és elkezdtek lobbizni annak érdekében, hogy magukat, illetve rokonaikat, vagy az általuk reprezentált érdekcsoportot felírathassák a Kasztner-listára. Eichmann engedélyezte azt is, hogy nőket és kiskorúakat is felírhassanak, így a listára felkerültek rendre beírták családtagjaikat is.

Az izraelita szervezetek-csoportok igyekeztek egymással megegyezni, hogy belső arányaiknak megfelelő helyet biztosítsanak az általuk képvi-

[14] Rahe 2024: 52–53.

selteknek is. Ennek megfelelően a zsidó vallási csoportok vezetői felírhattak több tucat tagot a listára: Freudiger Fülöp javaslatára bekerültek a csapatba ortodoxok, Stern Samu pedig neológ tagtársakat vétetett fel.[15] Kasztner gondot fordított arra is, hogy a kelet-magyarországi haszidok ugyanúgy bekerüljenek, mint a budapesti neológ, illetve baloldali zsidóság. Ez akkor is így volt, ha egyesek jelenléte értetlenséget szült, vagy egyenesen taszította a – jórészt liberális, budapesti – többséget, például az anticionista ultraortodoxok esetében (akiknek neves képviselője Teitelbaum Joél szatmári főrabbi volt). A Mentőbizottság ügyelt arra, hogy lengyel, szlovák és jugoszláv menekült zsidókat is felvegyen. A nem vallásos zsidó csoportok ugyancsak képviseltették magukat. Kétségtelen, hogy mivel a Mentőbizottság cionista befolyás alatt állt, a cionisták jelentős arányban kaptak helyet. Különösen a kolozsvári cionistákat kell kiemelni, akik közül Fischer József – Kasztner apósa – csakhamar hangadóvá vált az egész csapatban. A cionisták mellett a halucok és az úgynevezett revizionisták közül is többtucatnyi, jórészt fiatal zsidó került a Kasztner-listára. Egy további csoportot jelentettek a Kasztner által májusban a vidéki gettókból sebtében kiemeltek. Ők így úszták meg az Auschwitzba deportálást. A gettókból a listára felkerültek legnagyobb csoportját a már említett kolozsváriak mellett a szegediek, valamint Debrecen, Szeged, Pápa, Szombathely, Sopron, Kaposvár, Székesfehérvár, Sárvár, Kiskunfélegyháza, Csaba, Bácsalmás, Nagyvárad gettóiból, gyűjtőtáboraiból érkezettek alkották.[16] Ez utóbbiakba azonban csupán június utolsó napjaiban kerültek be személyek és családok, illetve munkaszolgálatos férfiak, így e gyűjtőtáborok létszáma 1300 főre duzzadt.[17] A budapesti árvaházból is felvet-

[15] Saját lányát, Stern Rózsit is felírta a listára: Zágoni 2012.
[16] Molnár 2021: 22.
[17] Rahe 2014: 56.

tek néhány zsidó gyereket a listára, valamint felkerültek olyanok is, akik a cionistáktól értesültek a kimenekítés lehetőségét ígérő listáról, és valamiképpen felvétették magukat. Ilyen volt például a Gádor László–Donáth Blanka házaspár, akiket a cionisták feltehetően hálából írattak fel, mert Donáthék korábban cionista menekülteket bújtattak a lakásukban. Végül nemcsak a házaspárt, de a férfi testvérét, Gádor Idát és Blanka barátnőjét, Bruck Editet is sikerült felvétetniük.[18]

Végül, de nem utolsósorban a létszámot tekintve csekély, szerepét tekintve viszont annál jelentősebb, a korabeli – jobbára fővárosi, liberális – zsidó elithez tartozókról is szót kell ejteni. E „prominensek" neves művészek, tudósok, közéleti személyiségek, illetve a gazdasági elit tagjai voltak – azok, akik anyagilag finanszírozták a csoport létrejöttét. Az elit csoport különösen kivételezett voltát jelzi, hogy maguk és hozzátartozóik számára közvetlenül váltották meg helyüket, továbbá az is, hogy az egész közösségen belül nagy befolyással rendelkeztek, amit magas szellemi horizontjuk mellet ismert anyagi helyzetük is magyarázott. Danneker Henrik belvárosi ékszerész például a fia memoárja szerint „egy titokzatos vásárlójának köszönhetően került be", és gyémánttal fizetett.[19] A maguk között is „prominenseknek" nevezett társaság – a kapcsolati hálójuk által odakerültek, illetve gazdagságuk révén helyüket megváltók, valamint a szellemi elit tagjai – esetében voltaképpen sokszor nem volt szétválasztható az elithez tartozás jellege, hiszen ezek a szerepkörök keveredtek. Stein Lóránt és családja például azért tudott felkerülni a vonatra 19 rokonukkal egyetemben, mert Stein édesapja a budapesti ortodox hitközség titkára volt, jó személyes kapcsolatokkal mind a Mentőbizottságban, mind a Zsidó Tanácsban.[20]

[18] Garami–Lukács–Nagy–Németh–Sipos–Szamosi 2020: 55–57.
[19] Uo: 45.
[20] Stern 2015: 17.

Mindezeken kívül pedig ötven olyan személy is a Kasztner-csoport tagja lett, akiket Eichmann szándékából tettek a listára; ők ugyancsak a prominensekhez sorolhatók, hiszen jómódú üzletemberekről volt szó, akik külföldi tőkekapcsolatokkal is rendelkeztek.[21]

Látható, hogy az SS részben hasonló elvet érvényesített túszaik kiválasztásakor, mint a korábbiakban említett bergen-belseni csereakciók esetében. A Kasztner-listára felkerültek tehát szociológiai, életkori, világnézeti meggyőződés szempontjából meglehetősen heterogén képet festettek. A legnagyobb csoportot a Kasztnerhez közel álló kolozsvári cionisták, a vidéki települések gettóiból kimentettek, valamint a munkaszolgálatosok alkották.[22] Annyi biztos, hogy – Kasztner szavait kölcsönözve – a társaság egyfajta Noé bárkájának tűnt.[23] A csoport tagjai ugyanakkor jelentős százalékban budapesti lakosok voltak, akik – akár prominensek voltak, akár nem – a neológiához tartoztak. Világnézeti értelemben az elsöprő többséget adó neológok mellett a cionisták és az ortodoxok egyaránt több száz fős közösséget alkottak. Nem lehet tehát azt állítani, amit a világháború után vádként Kasztner fejére olvastak: hogy kizárólag az 1000 dollár fejpénzt kifizető tehetős személyek, üzletemberek, elöljárók, illetve saját családtagjai kerültek csak fel a listára.[24]

A listán szereplők összegyűjtése és elkülönítése céljából a németek akaratának megfelelően gyűjtőtábort kellett létesíteni egy vonatállomáshoz közel, hogy a csoport mozgatására gyorsan sort lehessen keríteni – csakúgy, mint a vidéki deportálások esetében. Erre a célra először az Aréna (ma Dózsa György) úti zsinagóga melléképületeit kezdték el átalakítani, de a munkálatok lassúsága miatt végül az Izraelita Siketnémák Intézeté-

[21] Rahe 2014: 56–62. és Rahe 2021: 16.
[22] Molnár 2021: 22.
[23] Interjú Hanna Martonnal, 1996. USHMM.166, letöltve 2022. február 24-én, https://collections.ushmm.org/film_findingaids/RG-60.5008_01_trl_en.pdf.
[24] Veszprémy 2017: 1; Veszprémy 2021: 263–291.

nek Columbus utca 46. szám alatti székhelyét jelölték ki, amely a Pesti Izraelita Hitközség és a Zsidó Tanács fennhatósága alatt állt, és magában foglalta a szemben lévő Mexikói út 60. alatti telek kertjét is.[25] Június 7-én az intézet igazgatóját, Kanizsai Dezsőt arról értesítette a Mentőbizottság és a Zsidó Tanács, hogy a kolozsvári gettóból 388 zsidót hoznak ide, közkeletű nevén a Columbus utcai táborba, mintegy előőrsként. Ők voltak az első csoport, akik 10-én érkeztek be, majd Kolozsvárról egy 40-50 főt kitevő családot is hozzájuk soroltak.[26] A gyűjtőtáborként funkcionáló hely (amit egyesek gettóként is jelöltek) ekkor még csak az intézet főépületének alagsorát és tornatermét használhatta.

A rendezetlen körülményeket, különösképpen a több száz személy elszállásolására alkalmatlan hely szűkösségét látva az egyik „listás" lakó, Devecseri László mérnök néhány nap alatt Kasztner Rezső saját költségén[27] fabarakkokat emelt az udvaron, amelyekben immár kielégítő teret biztosítottak a kiutazást szorongva váró emberek számára. Konyhát is üzemeltettek, az ortodoxok számára ráadásul külön konyha létesült.[28] Június folyamán az egyik barakkot kórházzá alakították. A tábor – bármennyire is becsapta lakóit ezzel – közösséggé formálódott. A Columbus utcai „Sonderlagerben" elhelyezett zsidók kiszolgáltatottságukban igyekeztek elfoglalni magukat: bíróságot alakítottak a létrejövő közösségük vitás kérdéseinek intézésére. Vészi Józsefné és Ungár Jenő vezetésével és az OMZSA anyagi támogatásával jóléti bizottság is alakult. Erre szükség is volt, hiszen sokan, különösen a kolozsvári kontingens, nem vittek magukkal megfelelő mennyiségű élelmet, ellátmányt, külső segítségre pedig nem számíthattak.

[25] Nádas 2024: 105–106.
[26] Kanizsai Dezső jelentése [1946] ÁBTL 3.1.9. V-129355.
[27] Interjú Devecseri Lászlóval, 2001. USC Shoah 51727.
[28] Löb 2009: 62.

Közös istentiszteleteket tartottak, héber nyelvtanfolyamot szerveztek, készülvén a Palesztinában hamarosan megkezdődő új életükre. Nem tudhatták, hogy a jövő egészen mást tartogat számukra. A Columbus utcai központi gyűjtőtábor zsúfoltsága miatt néhányan a kelenföldi Bocskai úti és a viszonylag közeli, Angyalföld deli részén fekvő, már említett Aréna úti zsinagógába szorultak. A gyűjtőtáborok beosztása felett a Zsidó Tanács diszponált, felügyeletüket viszont az SS látta el. Ebből is látszik, hogy az akció közös alku, együttműködés eredménye volt. A sárga csillagos zsidók többsége egyénileg, magánúton került a táborokba.

Egyes prominensek, például Stern Rózsi, a Zsidó Tanács vezetőjének lánya kivételezettsége viszont e téren is megmutatkozott. „Apám pénteken, június 30-án reggel 8-kor a német katona kíséretében (nehogy elfogjanak) taxival kivitt minket a táborba poggyászunkkal, mely volt két kézitáska és három hátizsák, az összes vagyonunk, amit magunkkal vittünk. Édesapám még két órát töltött velünk, minden vezetőnek külön a lelkére kötve, hogy vigyázzon ránk, azután elbúcsúztunk egymástól, a szívem majd megszakadt látva az ő lelki gyötrelmét" – írta 1944 novemberében, a szabadságot jelentő Svájcban.[29] A feljegyzés egyszersmind a Stern lány jólértesültségét is jelzi, hiszen az Aréna úton valóban csak 1-2 órát kellett töltenie, mert még aznap reggel kiürítették a tábort.

A Columbus utca belső terei és kis kertjei nem voltak elég nagyok sok száz ember összeköltöztetésére. Léderer Ödönné Komor Magda memoárja szerint az Aréna úton a zsinagóga női galériájából kis fülkéket képeztek, fapriccseket tettek le, és szalmazsákokat tettek rájuk. Éjszaka fullasztó meleg volt. Az épületben egyetlen csap volt, ahol mosakodni lehetett,

[29] Zágoni 2012: 80.

WC gyanánt egyetlen udvari latrina szolgált.[30] Beregi Éva emlékei szerint, aki egy évvel korábban kislányával került oda, összesen egy tűzhely volt a táborban, és mindig nagy volt a tülekedés körülötte. Egy ízben az üveges csecsemőételét is leverték, ami azt mutatta, hogy az egyéni érdekek, a túlélési ösztön egyre inkább kezdett a társadalmi normák fölé kerülni.[31]

Mindhárom tábort a németek látták el személyzettel, és az SS őrizte őket. A kijárás szabad volt, de kockázatos. Egyrészt mert a táborok védettek voltak az esetleges rendőrségi igazoltatásoktól, ellentétben a külvilággal, másrészt a korrupt SS gyakran csak további kenőpénzért engedte vissza az embereket. Így a többség inkább a gyűjtőtáborokban rostokolt, és várta sorsa jobbra fordulását.[32] Hermann Krumey SS-Obersturmbannführer, Eichmann helyettese parancsba adta, hogy nem hagyhatják el a tábort, és így nem kellett viselniük a sárga csillagot, ami a kerítésen túli világban kötelező volt számukra. Ugyanakkor számos példa arra mutat, hogy az őrség pénzzel könnyen megvesztegethető volt. Ilyenkor a budapestiek jobbára élelmiszert gyűjtöttek rokonoktól-ismerősöktől, mások levelet adtak fel rokonaiknak, hogy küldjenek élelemiszert, ruhaneműt tartalmazó csomagokat.

A Columbus utcai gyűjtőtábort június 30-án az SS váratlanul felszámolta, és a lakókat gyalogmenetben a közeli Rákosrendező vasútállomásra hajtották.[33] Kivételes helyzetüket bizonyítja, hogy fejenként 50-80 kg csomagot vihettek magukkal. Rákosrendezőn egy hosszú, 38 kocsiból álló marhavagon-szerelvény várt rájuk, olyan, amilyennel az európai zsidóságot kontinensszerte Auschwitzba deportálták a nácik, ezt a szerelvényt ellen-

[30] Léderer Ödönné Komor Magda visszaemlékezése. YVA Documents Archives, ID 3731335.
[31] Chava Éva (Beregi) Zahavi visszaemlékezése. YVA Documents Archives, ID 3731351.
[32] Dr. József (Fisch) András kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. ÁBTL 2.1.-VI.74.
[33] Löb 2009: 111.

ben élelmiszerrel is jócskán ellátták. A vonatot Eichmann stábja mintavonatnak *(Musterzug)* nevezte, mivel a németek számoltak azzal, hogy további alkuk során újabb cserezsidók hagyhatják el az országot busás haszon fejében – és mint látni fogjuk, ez így is lett. A vonat különlegességét bizonyítja, hogy külön kocsit állítottak fel az étkezéshez, egy másikat a ruhák számára, amelyet a biztosított gyógyszerekkel együtt bármikor igénybe lehetett venni; és természetesen az SS-őröknek is volt saját kocsijuk. Az SS fizikai bántalmazást nem alkalmazhatott.

A vonat 1944. június 30-án hagyta el a fővárost, majd Ferencváros–Rákosrendező–Kelenföld útvonalon Győr–Hegyeshalom felé indult, de egy légitámadás miatt három napra Mosonmagyaróváron rekedt, és többnapos magyarországi veszteglés után hagyta el az országot.[34] Ez alatt a néhány nap alatt az utasok a vonat mellett a szabadban aludhattak a rendőrség felügyelete mellett. Latrinát csak az utolsó napon ástak nekik, addig a búzamezőn könnyítettek magukon. Ezután az ortodoxokat arra kényszerítették, hogy megborotválkozzanak. A magyaróvári intermezzo fontos szerepet játszott a csoport történetében, részben azért is, mert a pálya melletti bokrokkal borított mezőn várakozva választották meg a vezetőségüket. Az SS ugyanis bizonyos autonómiát engedélyezett számukra már ekkortól fogva. A megválasztott parancsnok Fischer József lett, akit helyettesek és egy titkár segítettek, ezenkívül minden vagonhoz tartozott egy vezető és egy helyettes, akik minden fontos kérdésben Fischernek jelentettek. Mindez mutatja a cionisták belső erőfölényét, hiszen Fischer e politikai irányzat legbefolyásosabb tagja volt a vonaton. A vezetőség hatalma és szabályozó tevékenysége azonban csak Bergen-Belsenbe érkezésük után bontakozott ki igazán.

[34] Szécsényi 2019a: 177–178. és Szécsényi 2024a: 271–273.

Mosonmagyaróvár különleges szerepét az is indokolja, hogy a különböző vagonokba zsúfolt utasok itt ismerkedhettek meg először egymással. Családok és távoli rokonok fedezték fel egymást, vagy egyesültek újra.[35] A hetedik nap reggelén, július 7-én a vonat megérkezett Linzbe, ahol egy sebtében felállított fürdőben nemek szerint elkülönített, de tömeges közös fürdésre kényszerítették az utasokat.[36]

Ezután este kilenc órakor tértek vissza a vonathoz. Itt újabb bosszúság érte őket: fertőtlenített ruháik összekeveredtek, sokukat egyáltalán nem, vagy csak később, a bergen-belseni magyar táborban találták meg. Linz után két napig utaztak ismeretlen úti céljuk felé. A marhavagonokból kitekintve szemük előtt alig ismert német helységnevek tűntek fel, amik alapján többen úgy sejtették, talán Svájc irányába viszik őket. A semleges alpesi állam a megváltást jelentette volna számukra. De nem így történt: szlovákiai területeken tett kitérőkkel, Linz–Passau–Nürnberg–Bebra–Celle útvonalon át[37] a vonatszerelvény 1944. július 9-én Bergen-Belsen rámpáján kötött ki.[38] Az 1642 személy a cseretáborba került, és tulajdonképpen érkezésükkel alakult meg annak magyarok lakta része, az Ungarnlager. A 10. és 11. kőbarakkokban elhelyezett családok[39] együtt maradhattak, saját ruháikat, sőt összes, magukkal hozott holmijukat megtarthatták, kényszermunkát nem végeztettek velük.

Fontos megemlíteni, hogy az Ungarnlagerbe jutott szerelvény utasai nem teljes mértékben voltak azonosak a Kasztner-listán szereplőkkel. A kontingens összetétele már Rákosrendezőn is módosult, mert az utazókat az SS ugyan felparancsolta a szerelvényekre, a rendező pályaudvaron

[35] Huhák–Szécsényi 2022: 329–330.
[36] Szécsényi 2019a: 177–178. és Szécsényi 2024a: 271–273.
[37] Az útvonalról és annak térképen történő ábrázolásához lásd: Katalog 2009: 179.
[38] Rahe 2014: 89.
[39] Billib 2014: 96.

azonban napokig vártak arra, hogy elinduljanak. Ezalatt az időszak alatt a Kasztner-csoport létszáma tovább növekedett, ehhez azonban az Mentőbizottságnak már vajmi kevés köze volt. Néhányan beszöktek, mások elszökhettek a már listás várakozók közül. Nem lehet tehát valójában eldönteni, hogy a szerelvényen pontosan hányan utaztak, az viszont biztos, hogy a létszám nem egyezett Kasztner listájával, amit az SS-nek átadott. Az utazás során tovább módosult a létszám anélkül, hogy ezúttal is bárminemű regisztráció történt volna. Minderről csak az utasok feljegyzései tanúskodnak.

Az egyik utas, Antal Imre később így emlékezett: „Július 1-én elértük az osztrák határt, Mogyar-Ovar-nál [sic!]. Két napig ebben a helységben maradtunk és a szabadban aludtunk. Néhányan megbánták a döntésüket és visszatértek Budapestre. Ezzel szemben a különböző állomásokon csatlakozott hozzánk néhány zsidó, anélkül, hogy engedélyük lett volna."[40] A táborba érkezéskor az SS nem ragaszkodott a Kasztner által átadott listához, amihez képest – mint említettük – a budapesti gyűjtőtáborokban és az utazás során is történtek változások. A táborba érkezés során ehelyett – mint ahogy a lágerbe érkezéskor ez előírás volt – saját fogolyregisztráció készült. Ezt a jegyzéket azonban az SS Bergen-Belsen 1945. áprilisi felszabadulása előtt az összes fogoly- és más személyi nyilvántartással együtt elégette.[41] Másodlagosan mégis fennmaradt három névlista, ami a csoport táborba érkezése után készült. Azonban – amint Thomas Rahe történész, a kérdéskör kutatója felhívja a figyelmet – ezeknek az egymástól egyébként minimálisan eltérő fogolyjegyzékeknek az adatait sem tekinthetjük hitelesnek, több okból sem. Egyrészt azért, mert az SS nyilvántartásai nem

[40] Antal Imre (Avri Jar) visszaemlékezése. Moreshet Archives, Givat Haviva, 259.
[41] Rahe 2021: 18. és Rahe 57–62.

maradtak fent, így csak egodokumentumokból lehet tudni, hogy néhányan elhunytak az Ungarnlagerben, és legalább hat (de lehet, hogy több) csecsemő született, de ők nem szerepelnek a névlistákban. Másrészt 17 olyan személy volt, akiknek a neve nem ismert, és a csoport táborba érkezése után átkerültek a cseretáborszektorból a fogolytáborba. Nem tudni, ezek szerepelnek-e vagy sem az említett névlistákon.[42]

Harmadrészt a Kasztner-csoportban feltehetően szép számmal voltak olyanok is (főleg munkaszolgálat elől bujkálók és cionista menekültek a szomszéd országokból), akik eleve hamis papírokkal vetették fel magukat a listára és a tábori jegyzékekbe is, így valódi nevük, identitásuk nem ismert. A Kasztner-csoport 1945-ben, Svájcban készült, a Svájci Zsidószövetség által felvett, 1350 főt nyilvántartó listáján[43] mindenesetre jóval többen vallották magukat nem magyar nemzetiségűnek (71%), mint magyarnak (29%), mint a kényszer alatt született, 1944. májusi, folyton módosult Kasztner-listán.[44]

A fent említett források kiértékelése nyomán Thomas Rahe becslése szerint a Kasztner-csoporttal hozzávetőlegesen 1684 személy érkezett a táborba.[45] A legújabb kutatások 979-et jelöltek meg cionistaként, és 705-öt nem cionistaként.[46] Az Ungarnlager lakóinak nagyjából fele 20 és 49 év közötti felnőtt volt, többségében nő, ugyanakkor figyelemre méltó a 14 év alatti gyerekek (14%) és a 60 év felettiek számaránya (8,9%) is. E két utóbbi adat mutat rá a cseretábor unikalitására, hiszen ilyen nagy arányú gyermek- és időskorú fogoly Theresienstadt kivételével sehol nem fordult elő.

A cserezsidókként szereplő csoport egy kisebb része a budapesti Mentőbizottságnak az SS-szel való további alkudozása eredményeként enge-

[42] The Kasztner Report 2013: 132
[43] ITS. 1. 1. 3. 1. List Material Bergen-Belsen. Folder: 0004.Reference Code: 8007100
[44] Rahe 2021: 22.
[45] Rahe 2024: 57.
[46] Veszprémy 2021 és Aronson 2004: 286.

délyt kapott a Belsenből a semleges Svájcba történő távozásra. Himmler augusztus elején ugyanis 500 zsidó Svájcba engedésére adott felhatalmazást, amely keretet Hermann Krumey, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) zsidóügyi referense később közel kétszáz fővel mérsékelt.[47] Mindennek nyomán végül 318 személy kapott engedélyt a távozásra. Eichmann intencióinak megfelelően a utazók végleges listáját a csoport vezetője, Fischer József állította össze. A csoport engedélyt kapott a német külügyminisztériumtól is, hogy Svájcba távozhasson, és ez augusztus 21-én megtörtént. A csoport Svájcba jutásának biztosítékaként maga Hermann Krumey, Eichmann helyettese kísérte a szerelvényt. A cserezsidók nagy része azonban, összesen mintegy 1352-1368 fő, csak 1944. december 7-én tudott útnak indulni. Addig bőven volt idejük a spekulációkra. A következőkben a lágerélethez és a kívánt távozáshoz kapcsolódó érzéseiket és érzelmeiket tárjuk fel, amelyek rávilágítanak a kialakult pletykákra és az információáramlás módjára.

Az alföldi zsidók csoportja

Alighogy decemberben kiürült az Ungarnlager, újabb magyar transzportokkal töltötték fel. Az első kalandos utat járt be. Utasai alföldi zsidók voltak, akiket 1944 júniusában – a nyári, vidéki deportálások idején – Himmler parancsa értelmében kivételként nem Auschwitz-Birkenauba irányítottak, hanem a mai Ausztria (akkor Németország) területére, a Bécs északkeleti szomszédságában elhelyezkedő Straßhof an der Nordbahn (közkeletűen: Strasshof) „átmenőtáborba" (Durchgangslager), illetőleg annak pályaudvarára. E kontingens valójában három alföldi város és

[47] Rahe, 89.

környékének zsidóságából rekrutálódott: Debrecenből, Szegedről és Szolnokról. A Strasshofba irányított három szerelvényben összesen 15 011 fő utazott: Debrecenből 6641, Szegedről 5239, Szolnokról 2567 magyar zsidó állampolgár, akikhez 564 bajai zsidót is hozzácsaptak.

Ők a Bécs melletti elosztó pályaudvar zűrzavara után ausztriai kényszermunkára kerültek, ahol viszont – ez a kérdés kielégítően feltárt[48] – viszonylag tűrhető feltételek közé kerültek: a családok együtt maradhattak, és kiutalták őket bécsi, illetőleg Bécs környéki és morvaországi mezőgazdasági üzemekbe, gyárakba, gazdaságokhoz kényszermunkásnak. Ezek a munkatáborok jobbára családi gazdaságok voltak. Az osztrák gazdák ugyanis kiigényelhették a zsidó munkaerőt, amire alapot adott a fronton harcoló, katonaköteles férfiak általános hiánya. A mintegy 15 000 magyar zsidót ily módon osztották szét, itt vészelték át a nyári és őszi hónapokat. A munkaképes férfiak és nők ezekben a családi munkatáborokban gyermekeikkel, idős szüleikkel, rokonaikkal is együtt maradhattak, és mivel hasznos munkaerőként tartották őket számon, ezért élelmezésük többnyire kielégítő volt. 1944. december elején az SS vezetése úgy döntött, hogy e szerteszórt kis táborok egy részéből (főleg a bécsiekből) összeszednek egy marhavagon-szerelvényre jutó csoportot, és továbbítják Belsenbe. Az alföldi zsidók egy részét ezért ismét a strasshofi átmenőtáborba zsúfolták össze. Magukkal vihették személyes – ekkorra már jobbára elrongyolódott – holmijaikat, amiket fejenként egy csomagba kellett összepréselni. Ez nem volt éppen egyszerű mutatvány, és többségüknek gondot okozott, hiszen a hazájukból nyáron elhurcoltak zöme nem rendelkezett meleg ruhákkal, ellátmánnyal. Strasshofban, a pályaudvar sínpárjai mellett az SS ellátta őket egynapi élelemmel, majd a csoportot bevagonírozták. A 40 marhavagonból álló szerelvényt észak felé indították el. Bálint Imrének, a csoport egyik tagjának háború utáni visszaemlékezése szerint szerelvényük a Bécs–Prága–Drezda–Berlin útvonalon haladt északi irányba.[49] A 2178 főre[50] rúgó csoport végül 1944. december 7-én érkezett Bergen-Belsenbe. A deportáltak a frissen távozott Kasztner-csoport helyén az Ungarnlagerben, ugyanúgy a 10–11. barakkokban nyertek elhelyezést.[51]

A Kasztner-csoporthoz hasonlóan az alföldi csoport is hasonló feltételek közé került, jó okkal. Az SS őket is cserezsidóknak szánta, nem volt érdekükben tehát, hogy az életkörülmények romlása még jobban kikezdje fizikai és lelki kondíciójukat, mint amilyen állapotban érkeztek. Az osztrák területen eltöltött nyári és őszi hónapok – bár az SS lágerrendszerében kirívóan kedvező helyzetet jelentettek – a többség számára igen gyötrelmesek voltak. Weiczner Jenő szarvasi deportált naplója a legrészletesebb egykorú feljegyzés, amely arról tanúskodik, hogy a családtagjaival elhurcolt középkorú férfi mennyire lerongyolódott és elgyötört állapotban került Strasshofba, majd onnan az Ungarnlagerbe. A több hónapnyi deportált léttel a hátuk mögött beérkező férfiak, nők és gyerekek saját maguk dönthettek a barakkokban elfoglalt helyükről. Ennélfogva a családtagok az osztrák családi lágerek után itt is együtt maradhattak. Együtt tölthették nemcsak a nappalokat, de az éjszakákat is. Munkakötelezettségük nem volt, egyetlen tennivalójuk a minden reggel sorra kerülő létszámellenőrzés (Appell) volt, amire a barakkok előtti üres területen került sor. Ez a csoport a tábor 1945. áprilisi evakuálásáig, illetve a tábor felszabadulásáig Bergen-Belsenben maradt.

[48] A legfontosabb munkák: Schiller 1989; Szita 2005b; Frojimovics–Kovács 2015: 705–736; Frojimovics–Molnár 2021; Lappin–Eppel 2010. Az utazásokról: Szécsényi 2019a: 177–178. és Szécsényi 2024a: 271–273.

[49] 3575. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

[50] ITS 1. 1. 3. 1. List Material Bergen-Belsen. Folder: 0034.Reference Code: 2055000.

[51] Billib 2009: 96–97. és Billib 2020: 14–15.

A nemi megoszlást illetően Strasshofból 1299 nő érkezett az Ungarnlagerbe, akik közül 1041-en 15 évnél idősebbek voltak, és felnőttnek minősítették őket. A csoport kisebb részét alkották a férfiak és a fiúk, összesen 879-en, akik közül viszont csak 563 volt 15 évnél idősebb. Ez azt jelenti, hogy kétszer annyi felnőtt nő volt köztük, mint férfi.[52]

Auschwitzi csoportok

1944 nyarának végén Haas táborparancsnok a cseretábor leszűkítéséről döntött annak érdekében, hogy a későbbiekben a táborból „tipikus koncentrációs tábort" faragjanak. Erre a lengyel területen fekvő legnagyobb megsemmisítő- és koncentrációs tábor, Auschwitz-Birkenau leépítése adta az alapot. A magyar vidéki zsidóság megsemmisítésében is kulcsszerepet játszó hatalmas táborkomplexum kiterjedt üzemeiben, gyáraiban nyár végén még több tízezer zsidó és nem zsidó fogoly robotolt. A Vörös Hadsereg sikeres, nyugat felé tartó előrenyomulása miatt a nácik Auschwitz evakuálása mellett döntöttek. A csíkos ruhás, lerongyolódott kényszermunkásokat a mai Németország területén lévő további koncentrációs táborokba hajtották gyalogmenetekben, illetve hurcolták marhavagonokban. Az egyik láger, amely az auschwitzi evakuáltak fogadására szolgált, Bergen-Belsen volt. Az első marhavagon, amelyben magyar foglyok voltak, augusztusban érkezett a bergeni rámpára. A nők nagy részét nem a Frauenlager barakkjaiban helyezték el, mert az méretében ekkor még túl kicsi volt, hanem katonai sátrakban (ezt nevezték *Zeltlager*nek), így a női fogolytábor részeként létrejött egy úgynevezett sátortábor is.

[52] Billib 2009: 99. és Billib 2020: 15–16.

Az ősz folyamán marhavagon-szerelvényekben női foglyok ezrei érkeztek Bergen-Belsenbe. A beözönlő foglyokat a fogolytáborban akarták elhelyezni.[53] A megnövekedett létszámot azonban sem a sátortáborszektor, sem pedig a Frauenlager barakkjai már nem tudta befogadni. Miután ezek a szektorok megteltek, kora ősztől, a fogolytábor jobbára elosztótáborként funkcionált azok számára, akiket különböző hadiüzemekbe vittek dolgozni. Többségüket Buchenwald, illetve Flossenbürg koncentrációs táborainak egy-egy altáborába deportálták további kényszermunkára.[54] Novemberig legalább 8000 auschwitzi nőt hurcoltak a munkatábor szektoraiba, köztük a később világhírűvé vált holland testvérpárt, Anne és Margot Frankot is – bár az ekkor a táborba hurcoltak zöme nem holland volt, hanem magyar és lengyel állampolgár.

A foglyok munkaerejét a német hadiipar szolgálatába állították, és a végsőkig ki akarták használni, de mivel a táborban erre nem nyílt mód, Bergen-Belsen területén kívüli üzemekbe és gyárakba kerültek, ahol munkaosztagokban, úgynevezett kommandókban kellett dolgozniuk. Szeptemberben három ilyen altábora alakult Bergen-Belsennek, és mindegyikbe női kényszermunkások kerültek. Ezek egyike, a főtábortól 35 kilométerre fekvő Unterlüss (amit Tannenbergnek is neveztek) egy óriási német ipari konszern, a Rheinmetall-Borsig AG egyik hadianyaggyárát foglalta magában, ahová augusztus végén 400–800, többségében lengyel és magyar, kis részben román, jugoszláv és csehszlovák zsidó nőt hurcoltak Auschwitzból. Az SS és a gyár közös felügyeletében jobbára úttisztítás, útépítés, köztéri törmelékek eltakarítása volt a feladatuk. A foglyok egy hányada magában a hadianyaggyárban dolgozott, ahol mérgező nyersanyagokkal

[53] A sátortáborba – mai tudásunk szerint – összesen 1225 negyven év alatti magyar zsidó nőt szállítottak. GBBA Prisoners Registry on the inmates of Bergen-Belsen 2025. Rahe 2005: 202.
[54] Rahe 2005: 202. és GBBA Prisoners Registry on the inmates of Bergen-Belsen 2025.

és gázokkal dolgoztak, mások a gyár környékén végeztek különféle segédmunkát. A hónap végére újabb nőket hoztak a táborba, velük együtt októberben 900-an voltak Tannenbergben. Itt még Bergen-Belsenhez képest is óriási volt a halálozási arány, köszönhetően nemcsak az általános viszonyoknak, de a felügyelőnők kegyetlenkedésének is. Január elején Tannenbergben hullák százai feküdtek temetetlenül. „Mikor beléptünk a lágerbe, agyunk nem akarta és nem tudta tudomásul venni azt, amit a szemünk látott. Hullahegyek, zsúfoltság" – emlékezett a munkácsi illetőségű, Auschwitzból idedeportált Sajovits Erzsébet. A foglyoknak sebtében ásott gödrökbe kellett meghalt lágertársaikat beledobálniuk. Sajovits emlékei szerint egy Manci nevű lágertársa észnél volt, és azt javasolta sokaknak, hogy szóródjanak szét és ne teljesítsék a parancsot, mert ők is megfertőződnek.[55] 1945 januárjától a munkaképtelenné vált nőket Bergen-Belsenbe vitték. Április 13-án az ott maradtakat az éppen elmenekülő SS után a Volkssturm tagjai vitték Bergen-Belsenbe.[56]

A másik altábor, ahová magyar foglyokat deportáltak, a Hambühren nevet viselte. A Bergentől 12 kilométerre fekvő falu melletti kényszermunkahelyen december elején a már ott dolgozó lengyel rabok mellé magyar zsidó nőket irányítottak. A folyok barakkokat, illetve utat építettek, részben pedig a föld alatti káliumbányában robotoltak. Az altábort februárban feloszlatták, aki nem halt bele a mérgező gázokkal terhes, 12 órás robotba, azt visszairányították Bergen-Belsenbe. A két altábor pontos létszáma és az áldozatok száma ismeretlen.[57]

Az év novemberétől folyamatosan érkeztek további transzportok is keletről, ezúttal azonban már nem közvetlenül Auschwitzból, hanem olyan

[55] Elisabeth Sajovits visszaemlékezése. YVA Documents ID 3729294.
[56] Rahe 2005: 203.
[57] Lásd még: Kádár–Vági 2017: 117–121.

koncentrációs táborokból és hadiüzemekből, amelyekben Auschwitz után – mintegy közbülső állomásként – az SS tovább dolgoztatta a zsidókat. A legfelsőbb vezetés ugyanis úgy határozott, hogy a lengyelországi, majd 1945-ben már a Németország nyugati szegmenseiben fekvő kisebb lágerekben még túlélő, a kényszermunkába, a hidegbe és a sokszor kegyetlen bánásmódba még nem belepusztult foglyok legvégső erejét is ki kell használni a náci háborús gépezet szolgálatában. E koncentrációs táborok túlélőit birodalomszerte 3-4 nagy lágerkomplexumba kellett tömöríteni. Dachau és Mauthausen mellett északon Bergen-Belsent jelölték ki arra, hogy óriási befogadó, úgynevezett evakuációs központként szolgáljon a továbbiakban.[58] A táborba áramló csoportokat a táborvezetés csak a fogolytábor további területi növelésével tudta elérni, minek következtében Bergen-Belsen hatalmas komplexummá duzzadt.

Az 1944 decemberétől fogva Bergen-Belsenbe hurcolt zsidó kényszermunkások tehát Auschwitz nyári evakuálása után sok esetben egy vagy akár több koncentrációs tábort is megjártak, mire ideérkeztek. A tudományos kutatás nem sokat tud ezeknek a transzportoknak a mibenlétéről: számukról, az utasok létszámáról, valamint a táborba érkezett szerelvények közvetlen kiindulási helyéről sincsenek biztos adatok. Még kevesebb biztos fogódzó van a transzportokkal érkező magyar zsidókról. Mindennek oka abban keresendő, hogy az SS 1945 áprilisában megsemmisítette a tábori nyilvántartásokat. Az 1945 januárjáig precízen vezetett nyilvántartások az összes fogolyról személyi kartotékokat is őriztek, csakúgy, mint a bergeni rámpára begördülő transzportok fontos adatait. Sajnos a többi – ez esetben kiindulási helynek tekinthető – koncentrációs táborban is hasonló történt.

[58] Rahe 2004: 47–57

A Nemzetközi Vöröskeresztnek a németországi Bad Arolsen városában lévő levéltárában mégis vannak listák, amelyek másodlagosan fent maradtak. Nincs bizonyosság, hogy az összes, magyar zsidó foglyokat szállító transzport jegyzéke fennmaradt, de ennek alapján összesen 35 olyan transzportot sikerült beazonosítanom, amelyben biztosan magyar zsidók érkeztek Bergen-Belsenbe 1945 március végével bezárólag. A vonatokon hol férfiak, hol női deportáltak érkeztek, ritkább esetben mindkét nem képviseltette magát. Ez azért számított, mert az SS lágerbirodalmának koncentrációs táboraiban a háború utolsó két évében sokszor nemek szerint különítették el és dolgoztatták a rabokat, attól függően, hogy milyen munkatípusról volt szó.[59] E marhavagon-szerelvények kiindulópontja majdnem minden esetben Auschwitz volt, ugyanakkor a mondottakból eredően semelyik szerelvény nem közvetlenül innen érkezett. A zömük Buchenwaldból vagy Buchenwald egyik altáborából (Polte Magdeburg, Altenburg, Neustand-Coburn, Lippstadt, Markkleeberg, Allendorf, Duderstadt, Lipcse, Mühlhausen) lett Bergen-Belsenbe irányítva. E szerelvényeken több ezer magyar illetőségű deportált érkezett a táborba, azonban korántsem állítható, hogy ez volna a végleges lista. Ugyanakkor ismert, hogy Flossenbürg altáborából, Venusbergből, illetve Gross-Rosenből, Mittelbau-Dorából és további koncentrációs táborokból is érkeztek transzportok Bergen-Belsenbe ebben az időszakban, amelyek utasai korábban auschwitzi foglyok voltak.[60] Az evakuációs hullámban természetesen nemcsak magyar zsidók érkeztek tömegesen a táborba: voltaképpen az összes, Németország által megszállt övezetből és országból származó fogolycsoportok (zsidók, politikai üldözöttek és nagy számban hadifoglyok is) lepték

[59] Blatman 2011: 72–125.
[60] Prenninger 2021: 587. és Kershaw 2012: 233.

el az óriási gyűjtőtáborrá váló Bergen-Belsent. Ez a hullám február közepe és április első hete között tetőzött.

Jellemző adalék, hogy március 8-án 3250 foglyot deportáltak a fogolytáborba, de még április 2-án is – tehát Bergen-Belsen felszabadulása előtt kevesebb mint két héttel – több száz olyan zsidó fogoly érkezett ide több közbülső lágerállomást követően, akiket eredetileg Majdanekből vezényeltek 1944 derekán további kényszermunkára.[61] Az SS hatalmas, polipszerű táborrendszerében ugyanis abba az irányba mozgatták a fogolycsoportokat, ahol éppen szükség volt a munkaerőre. De nem csak koncentrációs táborokból deportáltak magyar zsidókat Bergen-Belsenbe. A bori munkaszolgálatosok túlélőinek egyik csoportját, mint egy 2000 főt a németek szintén ide hurcolták 1945 februárjában – ezzel az aktussal csúcsosodott ki az 1943-ban Szerbiába hurcolt bori munkaszolgálatosok kálváriája.[62] Az 1944–1945 telén befutott kényszermunkástranszportok sorában legalább egy ízben zsidókon kívül politikai foglyok is érkeztek a fogolytáborba. Magyar politikai foglyokat – elsősorban szakszervezeti tagokat, szociáldemokratákat, a korban illegális kommunista párt tagjait, illetve liberális közszereplőket – a Szálasi-rezsim idején több lágerbe hurcoltak Magyarország területéről. A fő célállomások a mai Ausztria területén fekvő Mauthausen, illetve a bajorországi Dachau voltak. 1944 novemberében Dachau egyik altáborából, Allachból indult az a zsidókkal és politikai fogoly nőkkel és férfiakkal teli, 222 fős szerelvény, amely november 24-én érkezett a tábor rámpájára.[63] Közöttük volt Rákosi Hajnal, Rákosi Mátyás kommunista politikus lánya, illetve Trebitsné Weintraub Gabriella, akinek naplója felbecsülhetetlen információkat hordoz a láger utolsó

[61] Blatman 2011: 57., 105., 139.
[62] Csapody 2011: 21. és 308.
[63] GBBA Prisoners Registry on the inmates of Bergen-Belsen 2025.

szakaszának történetéről.[64] E kontingens foglya volt Schlüssler Magda is, aki illegális kommunistaként került 1943 nyarán a sátoraljaújhelyi börtönbe, ahol részt vett az 1944. március 22-i sikertelen börtönlázadásban. 1944 szeptemberében a komáromi Csillagerődbe hurcolták, november 11-én csomagok nélkül innen deportálták Allachba, majd Bergen-Belsenbe. Nem élte túl a megpróbáltatásokat, itt halt meg 1945 tavaszán.[65]

A kiindulási pontjukat tekintve javarészt auschwitzi, ám más felszámolásra ítélt lágereket is útba ejtő transzportok egyre gyakoribb érkezése további kihívás elé állította nemcsak a férfi- és női munkatáborszektorokat, de az addig védett cseretábort is, és döntő befolyást gyakorolt Bergen-Belsen egész létére, amennyiben végső soron a tábor átalakulásával járt. Ez a folyamat 1944 késő őszén indult, december közepétől pedig már a tábor egészét úgy alakították, hogy a korábbi – jobbára a cserezsidókra koncentráló – funkciója háttérbe szoruljon, és a táborkomplexum a beáramló tízezrek fogadására szolgáló evakuációs központ legyen. Mindez pedig új, másfajta táborvezetést is kívánt. Ahogy a keletről marhavagonokban vagy gyalogos halálmenetekben érkező transzportok áramlottak, egy idő után szó sem lehetett arról, hogy a bergeni tábormag további belső átalakításával *in situ* orvosolják az elhelyezési nehézségeket, bár Adolf Haas táborparancsnok első körben erre tett kísérletet azzal, hogy a cseretábort – benne az Ungarnlagert – egyre kisebb területre szorította vissza. Ez nem csupán a cseretábor alapterületének csökkenését jelentette, hanem egyszersmind az egész cseretábor helyének megváltoztatásával is járt.

November 7-én egy nagy vihar a sátortábort összedöntötte, de sikerült helyreállítani. A gyenge foglyok közül több százan nem élték túl a vihart,

[64] Huhák–Szécsényi 2023b és Huhák 2024: 68–94.
[65] Janovecz Margit, a névadó. Ikarus, 1970. június 24. 4.

egy fogoly szemtanú szerint néhányan megőrültek.[66] A túlélőket a Frauenlager fabarakkjaiba transzportálták, másik részüket viszont átvitték más koncentrációs táborokba.

1944. december 2-án Oswald Pohl leváltotta Haast, és a helyére új táborparancsnokként Josef Kramer SS-Hauptsturmführhert, Auschwitz egykori parancsnokát helyezte. Emögött az a himmleri szándék állt, hogy a kipróbált tiszt alkalmassá tegye Bergen-Belsent a közelgő funkcióváltásra: a tömeges keleti evakuáció befogadására[67] Josef Kramer brutális SS-tiszt volt, aki 1934 óta szolgált koncentrációs táborok vezetőjeként, korábbi munkaállomásain a zsidók meggyilkolásáért, illetve halálra dolgoztatásáért felelt. E szándékát akarta itt is érvényesíteni, és eleve nem nézte jó szemmel a cseretábor létezését. Szívesen meg is szüntette volna, de Himmlertől nem kapott rá utasítást. Himmler ugyanis ugyanazt gondolta, mint a cseretábor 1943-as létrehozásakor: az itteni „túszok" jól jöhetnek számára a későbbiek során, hogy a vesztes háború után kimossa magát a tömeggyilkos szerepéből. Kramernek tehát ha a cseretábort magát nem is sikerült megszüntetnie, méretét azonban sikerült belső utasítással tovább szűkítenie. 1945 januárjában a Sternlagert kiürítette, és máshová helyeztette, azokat az épületeket pedig, amelyek az SS ruhatáraként szolgáltak, szintén kiürítette, így a ruhatár a Sternlager szélére költözött. Az Ungarnlagert az átalakulással kiürült csillagos tábor 34–41. számú barakkjaiba helyeztette át: a 37. és 38. számú barakkokba a budapestiek, a 39. és 40. barakkokba a strasshofiak kerültek, a 41-es számúba pedig a volt munkaszolgálatosok.[68] A belső átrendezés természetesen nem lett volna elégséges, így január során az új táborvezetés az egész koncentrációs tábor területének

[66] Fischer Renée visszaemlékezése. YVA O-33-11678.
[67] Hördler 2015: 175–178.
[68] Huhák 2018a: 258.

megnövelésén dolgozott. Ennek érdekében a Wehrmachttól megszerezte a tábortól északra elterülő hadifogolytábor jelentős részeit. Az ottani kórházat feloszlatta, és a területen egy második Frauenlagert létesített *(Kleines Frauenlager)*.[69] Később, április elején a fogolytábor területét is tovább növelték, és a második számú fogolytábornak jelöltek *(Häftlingslager II.)*. Ez utóbbi szektorba az április 7-én Mittelbau-Dóráról idekerült orosz és lengyel politikai foglyokat helyezték el.

Az érkező fogolyvagonok mennyiségével így sem tudott lépést tartani a láger: az újonnan létesített szektorok is csakhamar megteltek a beérkező zsidó transzportok nyomorgó tömegével. A túlterhelés, a zsúfoltság, az egyre inkább akadozó, minőségében és mennyiségében is csökkenő élelmiszer-ellátás, valamint a háború utolsó szakaszában fellépő súlyos gyógyszerhiány a higiéniai viszonyok romlását okozta.

A megnövekedett feladatokhoz nagyobb létszámú adminisztráció is szükséges volt. 1944 decemberétől az őrség létszáma ennek megfelelően – a többi táborhoz hasonlóan – megnövekedett, és felhígult: kiegészült idős vagy sebesült Wehrmacht-katonákkal. Érdekes látni, hogy maga Rudolf Höss, Auschwitz parancsnoka naplóbejegyzésében hogyan vélekedett a vezetőváltásról. „Olykor le is kellett váltanom egyiket-másikat [táborparancsnokokat], és újakat kineveznem, így például Bergen-Belsenben. A Felügyelet mindaddig nem törődött ezzel a táborral. Az RSHA »kényes helynek« tekintette ezt a tábort, ahol különleges bánásmódot igénylő zsidókat tartottak, és amelyet csak átmeneti tábornak szántak. […] Bár egy ideig (1939) [Adolf Haas] Sachsenhausenben volt az internálótábor parancsnoka, mégis csak az általános SS-től jött, és nem sok fogalma volt a KL-ekről. Bergen-Belsenben, ebben a Wehrmachttól átvett hadifogolytáborban nem változtatott sem az épületek állapotán, sem a siralmas higiénés viszonyokon, egyáltalán nem is bajlódott vele. Amikor 1944 őszén le kellett váltani, mert vállalhatatlan volt, annyira elhanyagolta a tábort, és a nőügyei is egyre kínosabbak lettek, nekem kellett odamennem és odahelyeztetnem Kramert, aki addig az Auschwitz II. parancsnoka volt. A tábor vigasztalan képet mutatott. A barakkok, a gazdasági épületek, de még a legénység szállása is teljesen el voltak hanyagolva. Az egészségügyi viszonyok messze rosszabbak, mint Auschwitzban. […] Csakhogy Haas bűneit Kramer már nem tudta jóvá tenni, bármennyire igyekezett is. Amikor aztán Auschwitz kiürítése miatt az auschwitzi foglyok nagy része Bergen-Belsenbe került, a tábor azon nyomban zsúfolásig megtelt, és annyit rosszabbodtak a körülmények, hogy még én is kénytelen voltam borzasztónak minősíteni őket, pedig én az auschwitzi időszakból sok mindenhez hozzá voltam szokva. Kramer tehetetlen volt. A valamennyi koncentrációs tábort érintő, az RFSS parancsára tett villámlátogatásunkkor még maga [Oswald] Pohl is megrendült, amikor saját szemével látta az ott uralkodó körülményeket. Azonnal elvett a Wehrmachttól egy tábort, amely határos volt a KL-lel, hogy enyhítsen a helyzeten, bár az sem volt jobb állapotban."[70] A Höss által „siralmasnak" aposztrofált általános helyzetet súlyosbította a januárban, a fogolytáborban kitört flekktífuszjárvány. Az élelemválság, a zsúfoltság, az auschwitzi őrség korábban nem tapasztalt brutalitása és a tífuszjárvány együttes tragikus hatását azonban csak a következő hónaptól fejtette ki.

Fontos megállapítani, hogy az átalakulással, romlással egyidejűleg, különösen januártól fogva a túlzsúfolt evakuációs központban olyan jelentős elhelyezési gondok mutatkoztak, hogy külső munkakommandókra osztottak be

[69] Rahe 2005: 203–206.

[70] Höss 2020: 187–188.

olyan magyar foglyokat, akiket korábban Auschwitzból hurcoltak ide. Bergen-Belsen tehát nemcsak evakuációs központtá alakult, hanem egy ellenkező folyamat is érvényesült. A Nemzetközi Vöröskereszt már említett levéltárában 34 ilyen munkakommandóról van kimutatás. Elsősorban a markkleebergi és a raghuni Junkers repülőgépgyár igényelt ki ingyen munkaerőt a föld alatti üzemeikbe, de a Buchenwald altáborai közé tartozó lippstadti, duderstadti és polte-magdeburgi táborok hadiüzemeiben is robotoltak magyar zsidók, akiknek egy része nem is tért vissza Bergenbe a háború végéig.

Budapesti transzportok utasai

A november-decembertől fokozatosan, de alaposan megváltozott körülmények között nemcsak jobbára auschwitzi eredetű fogolytranszportok érkeztek a táborba, hanem újabb zsidó kontingens is érkezett az Ungarnlagerbe. A harmadik magyarországi csoport Budapestről került a cseretáborba. A kontingens két részből állt. A számbelileg kisebbik csoportot a korábban már gyűjtőtáborként használt, budapesti Columbus utca 46. szám alatt létrehozott zárt területen fogva tartottak alkották. A Kasztner-csoport távozása után a kiürített gyűjtőtábor a továbbiakban a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá került, 1944. december 3-ig zsidó és siketnéma gyerekeknek nyújtott védelmet, majd egy nyilas razzia nyomán felszámolták, felnőtt lakóit munkaszolgálatra, a gyerekek jó részét pedig, mintegy tucatnyi felnőttel egyetemben, a frissen felállított budapesti gettóba hurcolták, ahol külön épületrészt kaptak.[71] Ennek az épületnek a lakóit azonban rövidesen a józsefvárosi Teleki térre hurcolták tovább a nyilasok, ahol a 10. szám alatti, korábban a nyilasok által kiürített épületben kaptak helyet, amely ezt megelőzően nyilas pártházként szolgált. A másik csoport munkaszolgálatosokból, illetve a nyilasok által december első napjaiban védett házakból és utcai razziák során összefogott zsidó járókelőkből állt. Közéjük tartozott az akkor tizenhat esztendős Bognár György is, akinek naplója az egyik legbecsesebb forrása az eseményeknek.[72]

Őket mind a már említett Teleki tér 10. szám alá, illetve a Teleki tér 3., 4., 5. és 8. számú, korábban a nyilasok által kiürített épületekbe hurcolták és gyűjtötték egybe az ottani elnéptelenedett lakásokban.[73] Itt elválasztották a férfiakat a nőktől (egyeseket a nyilasok kivittek romeltakarításra vagy más helyre), és Németországig nem is láthatták egymást.[74] A Teleki térről a közeli Józsefvárosi pályaudvarra terelték őket. Ezt az eseménysort érzékenyen örökítette meg rajzos naplójában Schuller Zsuzsa. A rajzokból kiérződik a fegyveres nyilas keretlegények durvasága és az értetlen, cselekvőképtelen embertömeg kiszolgáltatottsága.[75] A képi tartalomra erősít rá Bognár György is, akinek szavai szerint nemcsak nyilasok, de csendőrök is jelen voltak, akik korbáccsal agyba-főbe verték őket ösztökélés gyanánt. „Így loptak el minket Budapestről" – hangzik a keserű summázat.[76] A Bognárral egyidős Amigó György, akit édesapjával együtt egy újlipótvárosi védett házból tereltek a Teleki térre a nyilasok, gyilkosságokat is említ.[77] Amíg ott rostokoltak, nőket-férfiakat egy-egy napra még munkaszolgálatos brigádokban is dolgoztatták különféle fővárosi hadiüzemekben.

[71] Frojimovics 2017: 109–111. és Nádas 2024: 109–111.

[72] Bognár György naplója. HDKE 2011. 15. 1–2. A vizsgált események egyes részletei megjelentek: Bakó–Szabó–Verő 1995: 431–437.

[73] Szita 2005a: 136–137.

[74] Interjú Amigó Györggyel. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2016. (A szerző birtokában.)

[75] Schuller Zsuzsa naplója, 1944. december, 2020: 42–43.

[76] Bognár György naplója, 1944. december 4. HDKE 2011. 15. 1–2.

[77] Életinterjú Amigó Györggyel. Készítette: Huhák Heléna é Szécsényi András, 2016. (A szerző birtokában.)

Végül egy óriási marhavagonba zsúfolták össze a szedett-vedett társaságot. A szerelvényre az utolsó pillanatban az angyalföldi Albrecht laktanyában (Lehel utca 35–37.) éppen Budapesten állomásozó munkaszolgálatos századok tagjai is felkerültek, máig ismeretlen, de nagy létszámban. A nyilasok taktikája mutatja, hogy ez az összefogdosás egyáltalán nem volt tervszerű az akkor már meglehetősen kaotikus magyar fővárosban – egyszerűen arról lehetett szó, hogy az SS utasítására a budapesti nyilas egységeknek le kellett szállítaniuk egy előre megállapított létszámot, ami majd aztán a „cseretábor túszaiként" fog szerepelni. Az orosházi születésű pécsi joghallgató, Dénes György éppen munkaszolgálatos volt az Albrecht laktanyában, kései vallomása becses forrása a történteknek: „[A laktanyában töltött] harmadik napon kikísértek bennünket a Józsefvárosi pályaudvarra. Bent állt egy szerelvény, és láttuk, hogy a nyilasok terelik fel a csoportokat a marhavagonokba. Mi ott ácsorogtunk órák hosszat, mígnem odajött a bennünket vezető német tiszthez egy nyilas, és közölte vele: »A szerelvény megtelt, vigye vissza ezeket a zsidókat a laktanyába, és holnap jöjjenek újra, akkor magukkal kezdjük.« Úgy káromkodtunk, ahogy csak lehetett, még egy éjszakát le kellett húznunk a laktanyában. Másnap, december 6-án reggel csakugyan bezsúfoltak bennünket a pályaudvaron a marhavagonba. Kis idő múltával még két-három másik csoportot beraktak a vagonunkba, s a végén már hetvenen vagy annál is többen voltunk. Bekerült két férfi a Margit körúti fogházból, lehetett látni rajtuk, hogy kegyetlenül megkínozták őket."[78]

A szerelvényen Bognár György naplója szerint vagononként 70 fő zsúfolódott össze, ezt erősítette meg Dénes György memoárja is, míg Amigó György túlélő évtizedekkel később 100 főt említett.[79] Ezt a végül pontosan 2000 főre rúgó[80] csoportot nevezi a szakirodalom második Kasztner-csoportnak, hiszen létrehozása ugyancsak a Mentőbizottság és az SS közti háttéralku egyik eredményének tekinthető, amelynek célja azonos volt elődjével: a Józsefvárosban összeterelt csoport tagjai német állampolgárokra cserélendő zsidók lesznek. A deportáltak – a korábbi magyar transzportokkal megegyező módon – kisebb csomagot, köztük élelmet, tisztálkodási szereket, gyógyszert és meleg ruhát vihettek magukkal.

A vasútállomáson osztottak mindenkinek sós rizst, de vizet nem. Többen ezért nem bírták ki az utazást, és meghaltak közben. Tizenhat süketnéma volt a Bergenbe induló szerelvényen, zömük huszonéves fiatal felnőtt. Akik a táborba kerültek süketnémaként, úgy élték túl, hogy mindig együtt maradtak, és egymást segítették a süketnéma kommunikációval. Ketten így is meghaltak közülük tífuszban.[81]

Az összefogdosott zsidók és munkaszolgálatosok egyetlen, gigantikus méretű szerelvénye 1944. december 6-án este gördült ki a Józsefvárosi pályaudvarról. A Biatorbágy–Komárom útvonalon, a zurndorfi német–magyar határt követő átadásig a bevagonírozást végző nyilaskeresztesek és csendőrök kísérték őket. Útközben a vonat több helyen megállt, ilyenkor dobálták ki az életüket vesztett utastársak holttestét.[82] Ácson a helyi parasztok – Bognár szerint – 20 pengőt kértek (más túlélők szerint nem kértek pénzt) azért, hogy egy vödör vizet beadjanak a félig kinyitott vagonajtókon.[83] Németországban viszont már az SS felügyelte őket. A szerelvény

[78] Dénes 2015: 277.
[79] Interjú Amigó Györggyel. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2016. (A szerző birtokában.)
[80] Namentliches Verzeichnis von ungarischen Häftlingen (Männer, Frauen unf Kinder) die aus Budapest Anfang Dezember 1944 zum KL-Bergen-Belsen überstellt wurden. ITS 1. 1. 3. 1. List Material Bergen-Belsen. Folder: 0034. Reference Code: 2055000.
[81] Schuchman 2022: 181–188.
[82] Interjú Amigó Györggyel. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2016. (A szerző birtokában.)
[83] Bognár György naplója.

további állomásai Bruck, Bécs, St. Pölten, Amstetten, Linz, Passau, Regensburg, Bebra, Göttingen, Halle, Hannover voltak. A csoport december 14-én hajnalban érkezett meg a belseni rámpára. Néhány kilométeres, az elgyötört, sokszor idős foglyok számára örökkévalóságnak ható gyaloglást követően a táboron belül az SS adminisztrációs hivatala regisztrálta a csoportot, és elhelyezték őket az Ungarnlagerben.

Ez a kontingens az Ungarnlager 12. számú kőbarakkjában, illetve a 13–15. számú fabarakkokban nyert elhelyezést. A 12-es barakk a két kőbarakk – 10–11. – mögött állt, és nem volt egészében kihasználva.[84] Azonban nem maradtak itt sokáig. Mint fentebb volt róla szó, Kramer a cseretábort januárban átalakította, területét leszűkítette, így a lakók a 38–39. és a 41. számú fabarakkokba kerültek, a korábbi Sternlager helyére. A barakkokban ez a csoport is – az előzőekkel megegyezően – maga választhatta ki fekhelyeit, az SS nem szólt bele a belső elhelyezésbe. A családok ennek megfelelően tehát továbbra is együtt maradhattak. A munkaszolgálatos férfiak esetükben már ismerték egymást, így ki-ki saját társa, barátja közelében foglalt magának helyet. A csoport érkezésével tehát az Ungarnlager létszámában és kiterjedtségében is kibővült. A budapestiek sem álltak munkakényszer alatt, a mindennapos létszámellenőrzés, az Appell kivételével. Ez a csoport a tábor 1945. áprilisi evakuálásáig, illetve a tábor felszabadulásáig Bergen-Belsenben maradt.

A budapesti transzport 2491 foglyot számlált, köztük 1612 férfival, vagyis a kontingens közel háromnegyede férfi volt. A strasshofi és a budapesti csoport tagjai esetében 60-40 százalékos arány volt a férfiak javára. Relatíve sok gyerek is volt az Ungarnlagerben, akik többségükben az 1930-as években születtek. 316 fiú és 258 lány jött a strasshofi csoporttal,

[84] Billib 2014: 97., Billib 2020: 14.

a budapesti csoportban viszont csak egyetlen fiú és egyetlen lány volt 15 év alatt, és vélhetően három újszülött, akik közül egy a táborban meghalt.[85]

Szinte teljességgel ismeretlen a negyedik, szintén budapesti, a szórványos emlékezetben karácsonyi transzportként emlegetett csoport, amelyről kizárólag túlélői elbeszélésekből tudunk. A kontingens nem szerepel a Bergen-Belsen Emlékhely nyilvántartásában sem.[86] A szerelvényen az egyik női fogoly terhesen utazott, kislányát, Verát május folyamán a theresienstadti hontalantáborban szülte meg. A családi emlékezetben „bolond vonatként" maradt meg a transzport emléke, mivel az édesanya szerint hosszú, kacskaringós úton, mintegy véletlenszerűen kertül érkezett meg a bergeni rámpára.[87] Feltételezhető, hogy tagjai a budapesti, semleges államok diplomáciai védettsége alatt álló lakóházakban, illetve gyárakban-üzemekben végrehajtott nyilaskeresztes razziák során összegyűjtött, a józsefvárosi Teleki tér (feltehetően 5. szám alatti) gyűjtőfogházából elhurcolt zsidó nők voltak, akiknek nagy része azt megelőzően szintén a Columbus utcai tábor lakója volt, így képezve kontinuitást a Kasztner-csoport és a másik budapesti transzport elhurcoltjaival.[88] Néhány áldozati csoporthoz kötődő narratív forrás – köztük a témánk szempontjából az egyik legértékesebbnek tekinthető Sárdi Mária egykorú naplóbejegyzésein alapuló memoár is – megemlékezik erről. A 15 éves budapesti lány is a Teleki téri gyűjtőfogházba került édesanyjával és nagymamájával, továbbá más zsidó nőkkel, akikkel korábban együtt dolgozott egy gyárban. December 7-én e csoportot a Józsefvá-

[85] Billib 98–99.
[86] Katalog 2009: 163.
[87] Kovács Judit: „Lágerban született". *Magyar Nemzet*, 1961. december 21. 5.
[88] Érdemes megjegyezni, hogy a Teleki tér volt korábban a budapesti zsidó ellenállás egyik központja, benne a későbbi bergen-belseni kiszállítások gyűjtőhelyeként is funkcionáló 4-es házszámmal. Adler 2019: 27–39. + Bartha 2021.

rosi pályaudvarra terelték, ahol már munkaszolgálatos férfiakat is összetereltek a nyilasok.

A csoport másik becses forrása a Jenei Sándornéval készített interjú. Az ekkor 21 éves budapesti nő december 6-i indulásra emlékezett, 70-80 fővel egy vagonban.[89] Még aznap útnak indították „Németországba dolgozni". Három napig utaztak egy zárt marhavagonokból álló vonatszerelvényen, vagononként 50 fővel. Kizárólag Bécsben kaptak enni fogvatartóiktól, a legtöbben magukkal hozott elemózsiájukat fogyasztották el a túlélés érdekében. A németek az útközben szökéssel kísérletező muszos (munkaszolgálatos) útitársaikat agyonlőtték. A szerelvény roppant gyötrelmes, hosszú úton, minimális ellátás mellett, sok halottal december 24-én, karácsonykor érkezett a belseni rámpára. E transzportban nem voltak csecsemők, kisgyerekek, csak kamaszok, illetve felnőtt férfiak és nők. A táborba gyaloglás után fertőtlenítették őket, csíkos rabruhát kaptak: a fogolytábor lakói lettek. Létszámukról nincs adat, de az bizonyos, hogy nem az Ungarnlagerbe, hanem a fogolytáborba kerültek, azon belül is zömében a női táborba. Ez egyfajta átmenőtábor lett, amennyiben a foglyok jelentősebb hányadát a Bergenen kívül eső hadiipari gyárakba és a láger altáboraiba osztották szét munkavégzés céljaira. Mindez azt is mutatja, hogy az SS vezetése már nem mint cserezsidókkal számolt velük, hanem az auschwitzi transzportokhoz hasonlóan fizikumuk teljes kizsigerelésére törekedett annak érdekében, hogy munkaerejüket minél hatékonyabban használhassák fel Németország katonai-gazdasági céljaira a vesztes háború utolsó szakaszában. Egy DEGOB-jegyzőkönyvben felvett tanúságtétel szerint „Karácsonykor megérkeztek a Columbus ut-

[89] Interjú Jenei Sándornéval. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. Budapest, 2016 és 2017. (A szerző birtokában.)

cában elfogott nők, ezeket mint politikai foglyokat kezelték. Ezek kaptak csíkos häftlingruhát, ők dolgoztak a Webereiben"[90]. Ez a vallomás arra utal, hogy az illetőnek valamifajta információja volt, rálátása lehetett a ruhajavítással és -készítéssel foglalkozó üzemre, ezért említhette a női fogolytáborhoz tartozó nagy barakkot, de az is gyanítható, hogy itt elsősorban nőket alkalmazott a táborvezetés. E karácsonyi transzportban lévők száma a fennmaradt források hiányában ismeretlen.[91]

A Bergen-Belsen Emlékhely jelenleg 14 300 magyar zsidó foglyot tart nyilván az Ungarnlagerbe érkezettekkel együtt. Ebből 10 057 nő.[92] Az idehurcoltak többségét azok a zsidók teszik ki, akiket 1944 nyarán a vidéki Magyarország településeiről először Auschwitzba deportáltak, a táborba érkezés utáni szelekción pedig munkaképesnek nyilvánítottak őket. Ezt követően Auchwitzban, annak evakuálása után pedig egyéb lágerekben végeztek kényszermunkát, miután transzportjaik befutottak Bergen-Belsen rámpájára. Ez a létszám azonban nem fedi a valós számot, ami a felszabadítás évének ismeretlen transzportjai miatt ennél jóval nagyobb, akár 25-30 000 fő is lehetett.[93] A releváns dokumentáció nagy fokú hiánya miatt az összlétszám aligha fog kiderülni, mi azonban úgy véljük, hogy – amint utaltunk rá – számos háború végi/utáni, tehát mindenképpen későbbi, a felszabadító katonai és segélyezési szervek által rögzített (töredékes) lista egyelőre lappang, illetve feldolgozatlan, s ezek összegyűjtése és feldolgozása után jó eséllyel a mainál pontosabb létszámot lehet majd megállapítani.[94]

[90] 3625. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

[91] Az információt köszönöm Stephanie Billibnek, Bernd Horstmann-nak és Klaus Tätzlernek, a Gedenkstätte Bergen-Belsen munkatársainak.

[92] GBBA Prisoners Registry on the inmates of Bergen-Belsen 2025.

[93] Kádár–Vági 2017: 111.

[94] Köszönöm Bernd Horstmann-nak, a Bergen-Belsen Emlékhely (Gedenkstätte Bergen-Belsen) névkutatási részlegvezetőjének szóbeli közlését.

Általánosságban azt lehet mondani, hogy a magyar és a lengyel zsidó, valamint a politikai fogolycsoportoknak köszönhetően a tábor 1945 első hónapjaira egyre inkább zsidó nők táborává változott, a korábban létszámban domináló holland zsidók helyett. 1945. március végén, a tábor és a háború történetének legvégső etapjában azonban nagyszámú szovjet hadifoglyot is idehurcoltak, így a szovjetek ugyanakkora nációvá váltak, mint a lengyelek és a magyarok. A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy mindezeken túl, kis létszámban holland és német állampolgárságú jehovistákat is deportáltak a táborba, első ízben 1943-ban, majd 1945 márciusában – utóbbiak a zsidó transzportokhoz hasonlóan Auschwitzot túlélt Jehova tanúi voltak, akiket a Mittelbau-Dora lágerbe hurcoltak, majd ennek kiürítése után érkeztek Bergen-Belsenbe. A másik minikontingenst a romák jelentik, akik először 1944 decemberében kerültek a táborba. Ez maroknyi, magyar cigány nőkből álló csoport volt, akik Dachau altáborából, Allachból kerültek ide, csakúgy, mint a korábban említett magyar politikai foglyok. A későbbiekben Auschwitzból, Ravensbrückből és Mauthausenből is evakuáltak Bergen-Belsenbe cigány foglyokat, de soraikban már nem Magyarországról elhurcolt romák voltak. Utolsó csoportjuk 1945. április 8-án érkezett Mittelbau-Doráról.[95]

[95] Rahe 2005: 208–209.

AZ UTAZÁS TAPASZTALATA ÉS EMLÉKEZETE

Hová visznek minket?

A német megszállás utáni Magyarországon a zsidó lakosság tetemes része elveszítette az információforrásokhoz való korábbi hozzáférését; kirekesztették őket a közéletből, a rádióikat be kellett szolgáltatni. A gettókban, gyűjtőtáborokban még tovább szigetelődtek a külvilágtól, immár újságot sem olvashattak, lényegében magukra maradtak. A hírekhez való korlátozott hozzáférés újfajta hozzáállást teremtett. Az újságokból és a rádióból származó megbízható ismeretek hiánya miatt a híráramlás, információszerzés szóbeli kommunikáción keresztül történt. A hírek hitelességét így sokszor nem lehetett ellenőrizni.

A megbízható ismeretek hiánya miatt a hírek cseréje elsősorban a pletykák és feltételezések szintjére került, értelmezésük pedig a szóbeli kommunikáción keresztül történt. Amos Goldberg történész szerint a hírek folyamatos és széles körű terjesztése és megvitatása közös társadalmi tevé-

kenységként jelentkezett.[1] Mivel a deportáltaknak nem volt pontos információjuk a célállomásukról vagy a lágerben tartózkodásuk időtartamáról, a közhangulatot követve ezzel kapcsolatban is találgatások és magyarázatok keringtek. Elsősorban tehát a valós vagy hamis információk cseréjén alapuló pletykák befolyásolták a deportáltak jövőképét, de ebben a tekintetben a Kasztner-csoport tagjai és a többi elhurcolt csoport között nagy különbségek voltak.

Az utazás célját érintő információkkal kapcsolatban messze a Kasztner-csoport volt a legjobban informált, a többi transzport utasainak az úti céljukat illetően csekély biztos tudás állt rendelkezésre. Az előbbiek voltak egyedül tisztában a náci zsargon szerinti „prominens voltukkal", és jó okuk volt hinni abban, hogy a Mentőbizottság és az SS közötti tárgyalások valamelyik semleges országba való megérkezésükhöz vezetnek. Kiváltságos helyzetük dacára ők sem kaptak pontos információkat kiszállításuk úti céljáról, mivel nem közölték velük, hogy pénzért megváltott szabadságukat hol, melyik országban és mikor nyerhetik el. Jelentős különbség volt az információhoz való hozzáférés tekintetében a prominens, gazdag családok, a különböző cionista csoportok tagjai és azok között, akiknek nem voltak kapcsolataik, és akik keveset vagy semmit sem tudtak a tömeges megsemmisítésről, az SS táborrendszeréről (beleértve a cseretábort is), vagy akár a Kasztner-akció eredeti tervéről. Egy utas felidézte, hogy a vonaton hallott életében először Auschwitzról és Kasztnerről.[2]

A kevésbé tájékozottaknak megvoltak a maguk elméletei a csoport összetételéről. A cionista mozgalom egyes tagjai úgy vélték, hogy a látszat kedvéért kerültek fel a transzportlistára, mert álláspontjuk szerint

[1] Goldberg 2016: 91–125.
[2] Interjú Ida Gottliebbel, 1999. USC Shoah, 49587.

Kasztner csak a jómódúakat akarta megmenteni. A fiatalok úgy gondolták, hogy Palesztinában szükség van a kétkezi munkájukra, ezért volt helyük a vonaton. A kolozsvári menekültek és a többi „prominens" zsidó viszont komplex ismeretekkel rendelkezett arról, hogy miért van Bergen-Belsenben; tudták, hogy ez egy „mentőakció", és ahogy Stemberger Katalin megfogalmazta, „a beígért menekülésre vártak", ami a Spanyolországba és nem „Erecbe" való menekülést jelentette.[3] A prominens kolozsvári zsidók Kasztner családján keresztül tudták meg közvetlenül a vonatút előtt, hogy Eichmann nem engedélyezte a vonat bejutását Palesztinába. Eichmann ragaszkodott ahhoz, hogy a vonatot deportálóvonatként kezeljék, amely Németországon és Franciaországon keresztül Spanyolországban érte volna el célját.[4] Az egyik cionista szerint Szondi Lipót, az ismert, sorsanalízissel foglalkozó pszichiáter azért került fel a Kasztner-listára, mert a magyar hatóságok Szondi segítségével értékelték egyes személyek megbízhatóságát. Szondi széles körben elismert pszichiátriai vizsgálati módszerét, az úgynevezett Szondi-tesztet a hatóságok alkalmasnak tartották arra, hogy azonosítsák azokat a személyeket, akik jellemvonásaik miatt (például szadista, mániákus, paranoiás) nem lennének alkalmasak az utazásra. Ezért a pletyka szerint a magyar kormány ajánlása alapján csatlakozott az akcióhoz.[5] A cionista és nem cionista értelmiségiek – köztük Szondi Lipót – közötti ideológiai ellentét hitelessé tehette ezt a magyarázatot, amely a neves tudósnak a magyar kormánnyal való együttműködését sugallta. A cionisták rosszindulata a neológokkal szembeni frusztrációjukban gyökerezett, ami azon a tényen alapult,

[3] Stemberger Katalin visszaemlékezése a Budapesti Rendőr-főkapitányság rendészeti osztályára, dátum nélkül [1946] ÁBTL, 3.1.9. V-129355.
[4] Bauer 1996: 196.
[5] Inerjú Zvi Vladislav Kleinnel, 1996. USC Shoah 19047.

hogy Budapesten a meghatározó értelmiségi körök többsége neológ volt, a cionisták pedig évtizedek óta marginalizálódtak.

A zsidó szentföld, Erec sokak számára a vágyott jövőbeli otthonnal volt azonos. „Leszálltunk Budapesten a Ferencvárosi pályaudvaron hajnali öt-hat óra körül és akkor teherautókra kapaszkodtunk föl és elvittek minket egy budapesti zsinagóga udvarára, akkor azt az Aréna útnak hívták, [...] és a templomudvar kapujában egy SS őrködött, s mi oda bemegyünk, és a kapu mellett mindjárt ott látja apám legjobb barátját, dr. Weiss Pált, az akkori debreceni főrabbit. És apám kérdezi tőle, hogy Pali mi van itt, s Weiss Pál azt mondja, hogy utazunk Palesztinába. Apám nagyon megijedt, mert értette, hogy a legjobb barátja meghibbant a sok bajtól elveszítette a józanságát [...]"[6] – emlékezett évtizedekkel később Zvi Frenkel (Frenkel Jenő), egyike azoknak, akik az Aréna úton várakoztak. Azoknak, akiknek fogalmuk sem volt arról, hogy mibe keveredtek, társaik azt mondták, hogy kiutazásuk voltaképpen „cionista mentőakció", amiből egyesek azt a következtetést vonták le, hogy Palesztinába viszik őket. Ez persze egybevágott a Mentőbizottság és Eichmann alkujában foglaltakkal is, a csoport zöme azonban nem rendelkezett minderről pontos ismeretekkel. A palesztinai utazásról szóló információ pletykaszerűen terjedni kezdett, így a vonatút előestéjén már jó hangulat alakult ki, amit a várakozás öröme és önmagában az a lehetőség, hogy a zárt táborokból kijutottak a szabad nyári levegőre, egyaránt fokozott. Nem tudhatták, hogy a háttérben Eichmann Kasztneren keresztül tájékoztatta a Mentőbizottságot, hogy nem áll szándékukban megszabadulni a „túszaiktól".[7]

[6] Molnár 2021: 18.
[7] Bauer 1996.

A Strasshof-csoport és a józsefvárosi állomásról deportáltak fennmaradt forrásai viszont arról tanúskodnak, hogy nekik nem ígértek semmiféle jobb helyet, a puszta bizonytalanság volt osztályrészük. Weiczner Jenő akkori naplóbejegyzése szerint Strasshofban csak annyit tudtak meg: „ismeretlen helyre viszik" őket.[8] Reményi Irma memoárjában felidézte, hogy minden megállóban lesték az állomáson a feliratokat, vajon hol vannak éppen, az ország mely részébe viszik őket. A törökszentmiklósi Csontos Éva ellenben úgy emlékezett, hogy azt mondták nekik az SS-őrök, hogy a számukra ismeretlen, a Cseh-Morva Protektorátusban elhelyezkedő Theresienstatdba lesznek evakuálva.[9] Források hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy valóban ez volt-e a terv vagy sem. A szűkszavú naplóíró, a feleségével és kamasz lányával elhurcolt makói Lukács József egyszer-egyszer fel is jegyezte az állomások neveit.[10] Mivel a táblákon a többség számára ismeretlen nevek sorjáztak, ez további okot adott a konfabulációkra.[11] A szarvasi Weiczner Jenő naplójában említi, hogy csak a Bergen-Belsenbe érkezésekor közölték velük első ízben fogvatartóik, hogy cserére szánják őket.[12] A strasshofi gyűjtőtáborban nyilván szóba kerülhetett, miért és hova terelték őket ismét össze több hónap családi táborozás után, de a naplóírók közül csak Bognár György tudósított erről.

Még kevesebb információt kaptak a decemberi transzportok tagjai: a magyar határig őket kísérő nyilas és MÁV-alkalmazottak, majd a zürndorfi német–magyar átadás után az SS is csak annyit mondott nekik, hogy „északra" mennek. Egyébként „senki sem tudta, mi lesz velünk" – em-

[8] Weiczner Jenő naplója, 1944. december 3.
[9] Interjú Csontos Évával, 2016. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. (A szerző birtokában.)
[10] Lukács József naplója, 1944. december 4., 5., 6. 7. GBBA BT 1291.
[11] Reményi 2020: 41.
[12] Weiczner Jenő naplója, 1944. december 7.

lékezett vissza Balázs Mária túlélő.[13] A budapesti transzportok utasainak hasonlóképpen fogalma sem volt, mi lesz velük, csak annyit tudtak, hogy Németországba viszik őket dolgozni. Egy esetről van tudomásunk, amikor a deportálás során sikerrel értesítették hollétükről rokonaikat. Somogyi Istvánné, a budapesti transzport utazója 1944. december 5-ei címzéssel, a vagonban két megcímzett levelezőlapot írt és kidobta a vagonból, a jóindulatú vasutasokra bízva azok eljuttatását, amit sikerült is. Egyik levelében mindösssze ennyit írt: „Drága Pistám, Majával együtt vagyunk, vonaton megyünk Hegyeshalom felé. Gyerekek miatt nyugodt lehetsz, ott maradtak jó helyen. Jó isten velünk van, s megengedi, hogy még az életbe nmind a négyen együtt legyünk. Vigyázzál magadra, én is azt teszem. Isten Veled Pistám, sok szeretettel csókol Szuszid. XII: 5."[14] Nem kizárt, hogy ez a kétségbeesett cselekvési forma nem volt egyedülálló eset, ugyanakkor a zegykorú feljegyzésekben nincs nyoma hasonló üzenetküldésnek.[15] Nincs semmi, az eseményekkel egyidejű, konkrét nyoma annak, hogy az utazókat informálták volna úticéljukról. Szerelvényük még Magyarországon, Ácson megállt, és négy napig rostokolt. A nyilasok megengedték a deportáltaknak, hogy leszálljanak. Eközben a Mentőbizottság információt szerzett Bergen-Belsenbe tartó újabb cseretranszportról. Sőt, amikor a Mentőbizottság megtudta, hogy a vonat Ácson rostokol, Weiszopf Ernő révén élelemmel teli teherautót küldtek részükre, a valódi cél azonban az utasok egy részének kimentése lett volna. Azonban mire a Vaada járműve odaért volna, a szerelvény kigördült az állomásról.[16] Ez az epizód alkalmat adhatott volna arra, hogy megismerjék úti céljukat.

[13] Balázs Mária visszaemlékezése. USHMM Documents, 2001.142. RG-10.207. 51–52.
[14] „Pár perc áll rendelkezésemre..." *Lobogó*, 1974. július 12. 22.
[15] A valószínűsíthetőséget erősíti, hogy a deportálás során megírt és kidobott levelezőlapok a magyar holokauszt során másutt sem ismeretlenek. Lásd: Huhák–Szécsényi 2015.
[16] Braun Mihály visszaemlékezése, 1958. YVA O3-1096.

A Józsefvárosi pályaudvarra kiterelt tömegben volt, aki azt terjesztette: az általuk nem ismert Bergen-Belsenbe kerülnek, és onnan Svájcba, mint a Kasztner-csoport.[17] Ez a motívum egy másik forrásban is visszaköszönt. A transzport egyik férfi utasa, akit egyébként egy budapesti csillagos házból hurcoltak el a nyilas pártszolgálatosok, a háborút túlélve. A budapesti DEGOB-irodában így nyilatkozott: „Már előzőleg azok kerültek ide, akik jelentkeztek az első és második palesztinai listára. Majd a védett századok és védett házak lakói. Akik az első palesztinai listára jelentkeztek már nem voltak itt, azoknak a helyére jöttünk mi. Elődeink indulás előtt rávették az ágyakra, hogy elmentünk Svájcba"[18] Nincs bizonyosság, hogy az illető a „palesztinai listát" nem már a tábori információk birtokában idézte fel emlékezetében, mindenesetre valószínűsíthető, hogy a Kasztner-csoport helyét elfoglalóó magyar zsidók rögtön tisztába kerültek azzal, hogy elődeiket éppen előttük engedték ki az alpesi szabad országba. A bizonytalanság a többségben inkább félelmet szül, és sokan számoltak be erről az érzésről, mert attól tartottak, hogy a németek ki fogják őket végezni.

A bizonytalanság a Kasztner-csoport esetében még egy elemmel kiegészült: Auschwitz rémképével, amelynek mibenléte, mint a Mentőbizottság kapcsán esett róla szó, nem volt ismeretlen a cionista vezető körökben. Stern Lóránt, aki tizenévesként volt jelen, emlékirataiban felidézte egy magyar vasutas szavait, aki, hogy megtörje a kedvüket, kijelentette, hogy hamarosan Auschwitzban lesznek, „és közben a bal keze hüvelykujját a torkán átdöfte".[19] Több szemtanú szerint Mosonmagyaróváron a vagonokban pánik tört ki, hogy „Auspitzba" viszik őket. Ugyanis az ottani pihenő során egy SS-tag figyelmeztette az utasokat, hogy Auspitz (ma Hustopeče,

[17] Kőműves 1967: 37.
[18] 2736. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[19] Stern 2015: 15.

Csehország) településen keresztül fognak átmenni, és a két név zavaróan hasonló hangzása miatt ez a mondat pánikot keltett.[20] A Kasztner-csoport egyik rabbija, Teitelbaum Joel[21] haszid rabbi megijedt a gázkamrák lehetőségétől, pánikba esett, és kiabálni kezdett. Stern Lóránt erről így számolt be: „Három évvel idősebb nővéremmel majdnem a mező közepén álltunk, amikor valaki azt mondta, hogy Auschwitzba megyünk. Sokan elsomfordáltak a tehervonat felé, néhányan maradtak, ahol voltak, mintha gyökeret vertek volna. Ekkor láttam először, hogyan lehet emberi méltóságunkat legalább ideiglenesen elveszteni. Tőlem és nővéremtől néhány méterre egy idősebb szakállas úr hagyományos haszid ruházatban a földön fetrengve jiddisül ordibált – *rattevetmech!* mentsetek meg! Nem ez hökkentett meg bennünket, hiszen mindannyian megváltásunkat vártuk. Nem is az, hogy ilyen és hasonló hisztérikus reakciókat látunk: a biztos halállal szembesülve ezeket jogosultnak találtuk. Az utána következő mondatot azonban nem tudtuk lenyelni: *Ti nem tudjátok, hogy én ki vagyok.* Tudtuk. Teitelbaum Joel – híveinek Reb Jajlis – szatmári rabbi volt, az akkori Magyarország ortodox rabbikarának vezetője, később New Yorkban a haszidizmus egyik fontos ágának vezetője. Egy mélységes csapást szenvedett ember kiborulásának voltunk önkéntelen szemtanúi. Emberi méltóságát ugyan ideiglenesen elvesztette, de ezért gyalázat lenne hibáztatni. Ő is áldozat volt, mint mi mindannyian, és az áldozat becsmérlése mindig is csak az elvetemültség részleges felmentését szolgálja."[22]

A pánikot csak az csillapította, hogy Fischer Józsefnek, a csoport cionista vezetőjének Mosonmagyaróvárról sikerült felvennie a kapcsolatot

[20] Huhák–Szécsényi 2023a: 329. Lásd még: Zágoni: 2020: 91–92.
[21] Teitelbaum Joel (1887–1979) a világháború után az Amerikai Egyesült Államokba vándorolt ki, és szatmári haszid közösséget alapított, amely rövidesen az ország egyik legnagyobb ortodox zsidó közössége lett. 1979-ben New York államban hívei Kyrias Joel néven települést alapítottak a tiszteletére.
[22] Stern 2015: 16.

Kasztnerrel. Kasztner jelentette az esetet Eichmannak, aki megnyugtatta Kasztnert és rajta keresztül a menekülteket, hogy nem Auschwitzba, hanem egy másik táborba küldik őket.[23] A csoport útja során még egy alkalommal okozott pánikot a gázkamra rémképe. Fischer József, az utasok választott vezetője (aki egyben a kolozsvári cionisták vezetője is volt) úgy döntött, hogy visszaküldi Erdélyből származó cionista társát, Devecseri Lászlót Budapestre, hogy kérdezze ki Kasztnert a valódi célállomásról. Kasztnernek sikerült beszélnie Eichmannal, aki nemcsak megerősítette a közte és a Mentőbizottság között korábban létrejött megállapodást, hanem utasította a bécsi SS-vezetést is, hogy a vonatot – tekintettel annak különleges státuszára – semmiképpen se irányítsák át Auschwitzba.[24] Ez annál is inkább indokolt volt, mivel a magyar zsidók deportálása a megsemmisítőtáborba már hetek óta folyamatban volt. Linzben ismét felszínre tört az Auschwitztól való félelem, amikor az SS a fürdőházba vitte őket. Néhány nő az elgázosításról szóló pletykákat osztott meg, ami sokakban pánikot keltett. Miriam Buck 1958-ban úgy emlékezett vissza Linzre, mint egy „horrorisztikus" helyre.[25] Feldmann Szidónia naplójában azt is megemlítette, hogy a német felügyelő folyamatosan viccelődött a nők előtt a zsidók esetleges gázzal történő megsemmisítéséről, ami szintén növelte a kétségbeesésüket.[26] A huszonhárom éves Gádor-Donáth Blanka is gázkamrának hitte a fürdőt, és gyanakodva ment a takarítóba.[27] Két utas (Devecseri László és Zsolt Béla) ahelyett,

[23] Löb 2009, 118.
[24] Interjú Devecseri Lászlóval, 2001. USC Shoah 51727.
[25] Miriam Bruck visszaemlékezése, GBBA BT 94. Számos másik nő is hasonló élményről számolt be, volt köztük olyan is, aki később a szégyen miatt öngyilkos lett Bergen-Belsenben. Stern, A svájci orvos, 15.
[26] Feldmann Szidónia visszaemlékezése. HDKE, 2015.271.1, 14.
[27] Gádor-Donáth Blanka visszaemlékezése. GBBA, BT 882, AZB G1.

hogy a fürdőházba mentek volna, inkább elbújtak.[28] Ezek a beszámolók azt mutatják, hogy az utasok aggodalma az akció sikerével kapcsolatban már a kezdetektől fogva nagyon erős volt, hiszen tudtak az Auschwitzba történő deportálásokról.

A koncentrációs táborokba történő deportálás egyik alapvető élménye maga az utazás, ami – hasonlóan a többnyire nőkre, asszonyokra háruló csomagoláshoz – ebben az esetben nem pusztán egy élethelyzetnek tekinthető, hanem olyan tehernek, amely fizikai és pszichés károkat is okozott a deportáltakban. Cipekedni, úton lenni, csomagolni – örökös megpróbáltatást jelentett mindazoknak, akikről ez a kötet szól, bárhonnan kerültek is e lágerbe. A megpróbáltatás azonban mindig máshogy jelentkezett. Azoknak a nőknek, akik az Ungarnlagerbe kerültek, többnyire a családtagjaikról is gondoskodniuk kellett, és ez pluszterhet rótt rájuk. Az 1945-ben, más koncentrációs táborokból idekerültek számára a teljes bizonytalanság, az állandó ideiglenesség, a lágerek közötti utazás és az ezzel járó konstans ki- és összecsomagolás, egyszersmind az előre nem látható, sokszor provizórikus léthelyzethez való alkalmazkodás növelte a terheket.

Utazások és érkezések

Az utazás körülményeit tekintve a transzportok tagjai egyöntetűen traumatikus élményekről számolnak be. A túlélők leírásaiban a marhavagonok zsúfoltsága, a kosz, saját – korábban nem tapasztalt – piszkosságuk, az emberek közelsége, az ismeretlentől való félelem, a szomjúság és az éhség érzése egyszerre volt nyomasztó, miképpen a nyári hónapokban a hőség, télen pedig a fűtetlen vagonokban a hűvös nyomor keserítette az életüket. Ezek a nyilvánvaló fizikai nehézségek azonban csak az egyik oldalát jelentették az utazás terhének.

A lelki terhek ugyancsak húsbavágóan jelentkeztek. Roppant furcsa érzés volt – emlékezett vissza Ernster Dezső operaénekes, a Kasztner-csoport egyik prominens tagja –, hogy „én, aki évekig a berlini Staatsoper vezető művésze voltam, most egy marhavagonban utazom Németországba".[29]

Hasonlóan nyomasztó érzést okozott a csomagolás, pakolás, költözés terhe, amely egyszerre jelentkezett fizikai és lelki gyötrelemként. A strasshofiak esetében igazán nagy megpróbáltatást jelentett a csomagolás és a cipekedés, több okból is. Esetükben főként családokról volt szó, akiket hónapokon keresztül az ausztriai családi táborokban dolgoztattak. Sok esetben, mint a csoport egyik naplót vezető utasa, a szarvasi illetőségű Weiczner Jenő esetében is – akit feleségével, menyével és annak másfél éves kislányával, Zsuzsival, valamint édesanyjával együtt hurcoltak el otthonukból –, nemcsak szülők és gyermekeik, hanem nagyszülők, ritkább esetben pedig oldalági rokonok is a felkerültek a Bajáról, Szolnokról, Debrecenből, Szegedről kigördülő szerelvényekre. Közülük sok száz főt később az osztrák gazdaságokból, üzemekből összegyűjtötték, hogy Bergenbe hurcolják tovább néhány hónappal később. Az ausztriai csoport gyakorta, mint például Weiczner és családja esetében, két-három családi tábort is megjárt július és december között, ami a munkavégzésen felül a költözködés terhét is rájuk rótta. „Tehát megkezdődött a csomagolás [...] És a nők megkezdték életük legszomorúbb munkáját, abból a kevés holmiból, amit hazulról elhoztak, kiválogatni azt a keveset, amit el szabad vinni magunkkal. Két napon keresztül becsomagolnak és kicsomagolnak, kínlódnak szegények, mit vigyünk magunkkal erre a bizonytalan útra,

[28] Interjú Devecseri Lászlóval. USC Shoah 51727.

[29] Zsadányi Oszkár, „Különös koncert", *Ország-Világ*, 1977. július 24.

mi az, amire okvetlen szükség van, hisz az a kevés, amit most magunkénak mondhatunk, képezi egész vagyonunkat" – summázta naplójában.[30] A strasshofiaknál a káoszt és a bizonytalanságot fokozta, hogy a csoport november végi újbóli összegyűjtése és a Strasshofon keresztül Bergenbe történő deportálása egészen hirtelen, minden előzetes figyelmeztetés nélkül történt, ami kapkodást eredményezett, mert egyetlen nap alatt zajlott le.[31] A csoport egyik tagja, Balázs Mária, aki Szolnokról érkezett Strasshofba, majd innen egy Bécs környéki mezőgazdasági munkatáborba jutott, színes hangvételű emlékiratot írt mind a tranzittáborból Belsenbe való utazásról, mind az ottani körülményekről. Balázs Mária visszaemlékezése szerint a vonatút hét napig tartott, de nem volt olyan zsúfolt, mint a Szolnokról Strasshofba tartó deportálásuk, ugyanakkor abban azonos volt azzal, hogy senki sem tudta, hova mennek, és hogy mi fog történni velük.[32] A kiszolgáltatottságból, a „mi lesz velünk" érzésből fakadó lelki sebezhetőség közös élménye bizonyos összetartozást teremtett az utazókban. Ez az összetartozás tulajdonképpen egyfajta válaszreakciónak tekinthető az őket ért traumákra. Az egyének összezártságát, egymásra utaltságát az utazás során a legtöbb elbeszélő forrás a túlélés zálogaként mutatja be, ami egyfajta deportáltidentitásként ragadható meg. Ez utóbbiak lehettek inkább családi alapúak, más esetekben pedig vallási/ideológiai összetartozás-élményekről beszélhetünk. A család szerepe az Ungarnlagerbe tartó elhurcolások esetében, a decemberi budapesti transzportok utasainak kivételével – ahol nem utaztak együtt a családtagok –, mindenhol kulcskérdés volt. A Kasztner-csoport esetében, ahol többségében előre kiválasztott, szociológiailag elkülönülő közösségeket szerveztek egy kontingensbe, egy

[30] Weiczner Jenő naplója, 1944. [d. n.]: 28. Weiczner [d. n.]: 28.
[31] Nemes Béláné visszaemlékezése. GBBA YA 72, BA 1055.
[32] Balázs Mária visszaemlékezése. USHMM Documents, 2001.142. RG-10.207. 51–52.

szerelvény vagonjaiba, ott ez a fajta, a közös utazásélményből eredő összetartozás-érzés nem alakult ki, ellenkezőleg: főként az ortodoxok, illetve a haszidok kezdtek korábbi viselkedésükre ráerősítve zárt csoportként viselkedni. Ők, megjelenésükkel és vallási szokásaikkal már a budapesti gyűjtőtáborokban is különcnek számítottak. A már említett mosonmagyaróvári állomáson szinte nem kommunikáltak senkivel, aki nem a körükből való volt, helyette a Tórát, az Ószövetséget és egyéb szent szövegeket tanulmányozták. Ez a vallási eredetű, természetes elkülönültség egyfajta védelmi reakció is lehetett. Mindenesetre a többi utastárssal való érintkezés elől elzárta az utat.

Az utazási élmények között a szégyen is nagy szerephez jutott, ami ez esetben elsősorban a test megszégyenítését jelentette. Különösképpen a nők élményeiben közös, hogy a legtöbbjük számára a vetkőzés, a szégyen soha nem látott mélysége, az SS-férfiak brutalitása, a sikoltozás, a hajuk leborotválása, a szeméremszőrzet eltávolítása olyan élmény volt, amely a korábbiakhoz képest új érzelmi megpróbáltatások kezdetét jelentette. A Kasztner-csoport esetében a már említett linzi fürdő nemcsak az elgázosítástól való félelem miatt válhatott traumatikussá, hanem az idegenek előtti vetkőzés, zuhany, és a civil életükben soha meg nem tapasztalt intimitáshiány miatt is. A strasshofiak esetében hasonló élményt jelentett, amikor a kontingens családjait a családi táborokból ismét Strasshofba rendelték, és szekereken, kocsikon az elosztó pályaudvarra hurcolták. December 3-án ők is a linzihez hasonló fürdőn kellett, hogy részt vegyenek. Reményi Irma memoárjában például felidézte ezt napot. A középkorú szarvasi nő férjével került a transzportba, és a morvaországi Znaimban, valamint további három osztrák gazdaság családi táborában kellett mezőgazdasági munkát végezniük másokkal együtt, mire december elejére újra Strasshofba kerültek. „Ott bekerültünk egy mocskos barakkba, másnap

fertőtlenítettek mindenkit, hideg helyeken teljesen ruhátlanul vittek asszonyokat, gyermekeket, megvizsgáltak, s úgy betereltek bennünket egy közös terembe százával, a mennyezetről eresztették ránk a zuhanyt, hol hideg volt, hol forró, szörnyűség. Utána ismét a hideg folyosókon végig, mindenütt férfiak voltak közöttünk, meggyalázása a női szeméremnek, s dideregve vártuk, míg kocsikon behozzák a fertőtlenített ruháinkat, amelyből a legtöbbnek hiányzott valami jobb darabja, nadrág, harisnya, stb. stb."[33] A szégyen, a félelem mellett az undor is megjelent. Léderer Ödönné Komor Magda későbbi értelmezése szerint ez a létállapot a „meztelenség orgiája" volt, ahol szembesült azzal, hogy „mennyi csúnya, groteszk testű nő van", és undorodott a meztelen, számára nem esztétikus testektől, és ez az érzés végigkísérte a fogvatartása alatt.[34] Egyeseket annyira megrémített a sokk, hogy ez kihatott a további útjukra is. Beregi Éva kisfia, Andris is meghalt a linzi fürdőben: a ruhákkal együtt elvették tőlük a bébiételt is, a gyerek pedig napokig sírt, fázott és éhezett. Ennek következtében a vagonban megbetegedett, bélgyulladást kapott, és a belseni körülmények között augusztus 18-án meghalt.[35] Volt, aki a traumák hatására az Ungarnlagerben öngyilkos lett, és volt olyan fiatal lány, aki megkopaszodott, bezárkózott, és néhány nap múlva öngyilkos lett.[36] Ezek a megrázó élmények befolyásolhatták a deportáltak közérzetét a Belsenben töltött idő alatt.

„A deportálások története utazások és érkezések története." Ez az általános megállapítás Bergen-Belsen esetében hatványozottan igaz. Azt, hogy ki hogyan élte meg a lágerbe hurcolást, a táborba tartó utak ideje

[33] Reményi 2020: 38.
[34] Léderer Ödönné Komor Magda visszaemlékezése. YVA Documents Archives Item ID 3731335.
[35] Stern 2015: 15.
[36] Memoirs of Chava Éva (Beregi) Zahavi. YVA Documents Archives Item ID 3731351.

és a táborbon belüli úti cél mellett az is meghatározta, hogy ki mikor és honnan érkezett ide, továbbá melyik táborrészbe került.[37] Ezek az egymással összefüggő idősíkok és helyszínek más-más érzeteket ébresztettek, és eltérő tapasztalatokat alkottak meg az idehurcoltakban. A kivételezettséget jelentő Ungarnlagerbe került Kasztner-csoport, valamint a strasshofiak és a budapesti első transzportban a táborba kerültek egykorú vagy későbbi élményanyaga értelemszerűen teljesen más, mint a fogolytáborosoké. Ehhez kapcsolódóan fontos körülmény az is, hogy az adott személy az idekerülést megelőzően hány állomást járt végig, mennyi tábort, hány csomagolással, megaláztatással, netán – a keleti transzportokkal 1944 ősze és 1945 márciusa között a fogolytáborokba hurcoltak esetében – életveszéllyel teli utazást élt meg.

A Kasztner-vonattal érkezők zöme úgy sejtette, a „világ legrosszabb helyére" került. Ezt az érzést erősítette bennük az utazás traumája is, hiszen a végén nem a vágyott szabad világba, Palesztinába vagy Spanyolországba jutottak, hanem a minden előzetes elképzelést felülmúló, szögesdrótokkal, őrtornyokkal körülkerített koncentrációs táborba. A többség csak később, több nap után, a táborban látottak alapján és az innen-onnan hallott hírek birtokában realizálta, hogy mégis, mindennek ellenére milyen kivételezett helyzetbe kerültek. Különösen rájuk és a másik nyári transzport tagjaira, a Strasshofból érkezőkre jellemző egy másik attitűd, amely a hazai hírekből való kirekesztettségből fakadt. 1944 nyarán a vidéki zsidóság Auschwitzba és más SS-lágerekbe hurcolásának következményeiről nem rendelkeztek egzakt ismeretekkel, hiszen ekkor már megszakadt a kapcsolatuk rokonaikkal. Aki tehát úgy élte át a cseretáborban töltött hónapokat, hogy nem volt tisztában a keleti megsemmisí-

[37] Huhák 2019: 250.

tőtáborokban történtekkel, nem volt tudomása hozzátartozói, barátai, hitsorsosai esetleges auschwitzi pusztulásáról, a kirekesztéstől terhes Magyarországon lévő polgári otthonához viszonyítva tragédiának élte meg a léthelyzetét.

Bergen-Belsen tábora fenyőerdővel szegélyezett lápos vidéken fekszik. A tábor főbejáratától mintegy öt kilométerre lévő vasúti rámpa jelentette a külvilággal való összeköttetést. A rámpa tehervonatok számára volt megálló, a nyílt pálya mellett, és mindössze egy vasúti melléképület tartozott ide, valamint a négy sínpár egyik oldalában fekvő, több száz méter hosszú betonszegélyzet. Az akár 70 vagonból álló szerelvény utasai erre a betonszegélyzetre tudtak lelépni érkezéskor. A koncentrációs és cseretábor szektoraiba érkezett összes magyar fogoly ide érkezett meg, mindenkinek ez volt az első élménye. A vonat megállt, a szerelvények utasait, deportáltjait a vonatot kísérő SS-alkalmazottak kiparancsolták a marhavagonokból, majd a láger külső őrsége a vonatőrségtől átvette a cserezsidókat vagy kényszermunkásokat, és indultak a táborba.

Az Ungarnlagerbe érkezéskor velük szemben tanúsított bánásmód csoportonként eltérő volt, jóllehet általánosságban igaz a megállapítás, hogy minél későbbi volt a transzport, annál kevésbé volt humánus a bánásmód a fogvatartók részéről. A dehumanizálás lépcsőfokait a táborba érkeztetés, a fogolyok regisztrációja és esetenként fertőtlenítése, illetve a barakkokba tömörítés aktusa jelentette. „Sok minden kitörlődött az emlékezetemből, de arra valahogyan nagyon tisztán emlékszem, hogy a sátrak előtt álló asztaloknál folyt a nyilvántartásba vétel. Talán az tett rám mély benyomást, hogy érdeklődtek felőlünk. Megkérdezték a nevünket, a korunkat, a szüleink nevét és a születési helyünket. Én az 5420-as számot kaptam, Erzsike pedig az 5419-est" – emlékezett egy magyar nő, aki még szeptemberben érkezett a női fogolytáborba, ahol a sátortáborszektorban helyezték el.[38]

A cserezsidók egyik kedvezményének tekinthető, hogy a Kasztner-csoportot csupán a hetedik napon vették nyilvántartásba, miután megszokták, hol vannak. Az összes további transzport utasait viszont a beérkezés után, még aznap vagy másnap nyilvántartásba vette a tábori adminisztráció. Ennek során egy részletes adatlapot töltöttek ki a deportált személyi adataival és a fogvatartási előzményeivel, beleértve a magyarországi gettózást is. Az adminisztráció azért is minősíthető embertelennek, mert az Ungarnlagerbe kerültek holmijait mind a külső, mind a belső SS-őrség megdézsmálta, „ami tetszett nekik abból a kevésből, elvették tőlünk".[39] A nyilvántartásba vétel végén a foglyokról kartotékot állítottak ki, és rabszámot kaptak, amelyet a többség megalázásként élt meg, holott, szemben más koncentrációs táborokkal, a rabszámot nem kellett a ruhájukra kitűzni. Az utazók kétségbe voltak esve, hova kerültek, látván az őröket, a szögesdrótot és a barakkokat. Kolb Jenő naplójában lakonikusan így fogalmazott: „a hangulat kétségbeejtő".[40]

Az Ungarnlagerben a magyar transzportok részére a barakkokat kijelölte ugyan az SS, de a priccsek elosztását a foglyokra bízta. Ez óriási kavarodással, veszekedéssel és tülekedéssel járt. Balázs Mária, a strasshofi csoport deportáltja például arról számolt be a háború után, hogy a lágerben, a nekik kijelölt barakkokban óriási volt a tülekedés a jobb helyekért. Mivel nem voltak kész priccsek, a férfiaknak parancsba adták, hogy menjenek be, és építsenek fából priccseket és emeletes ágyakat. Már ott voltak a budapesti munkaszolgálatosok, és egy csoport pesti nő szőrmében és ék-

[38] Zahava 2015: 73.
[39] Rényi 2020: 41.
[40] Rahe 2005: 63.

szerekben. Így is tettek: megrostálták őket testi adottságaik és egészségi állapotuk szerint, és beosztották, kik építsék meg az ágyakat gyöngébb, esetleg egyedülálló társaik számára is; illetve alapszabályként érvényesítették maguk között, hogy akiknek férfi rokonaik voltak, azok építették az ágyakat a családjuk részére. Mire ő és az édesanyja megérkeztek, már nem volt szabad ágy. Édesanyja a magával hozott kenyérért cserébe megkért két férfit, hogy készítsenek nekik emeletes ágyat, amit azok meg is tettek. A hamarosan kinevezett barakkparancsnok, egy szolnoki ügyvéd azonban szemet vetett az ágyaikra, így azokat át kellett adni, és rosszabb ágyakat kaptak.[41]

A Kasztner-vonat utasaihoz hasonlóan a családi gazdaságokban eltöltött rendezett ausztriai körülményekhez, tűrhető bánásmódhoz szokott alföldi zsidók döbbenten és hüledezve tapasztalták meg az itteni lágerviszonyokat, holott itt nekik sem kellett dolgozniuk. Kivételezett helyzetükkel kezdetben ők sem voltak tisztában, hiszen csekély mennyiségű és szórványos információkkal rendelkeztek csak az SS táborrendszerének valóságáról. Az első napokról szóló leírásokban ezért nem ritkán „sötét veremként", „pokolként" jellemzik a bergeni viszonyokat, utalva a zsúfoltságra, a barakkbeli és a higiéniai viszonyokra, az általános csalódottságukra.[42] Ugyanez a megállapítás igaz a decemberi budapesti transzport utasaira is. Ez utóbbi csoport érkezéséről és első napjairól Abádi Ervin háború után készült szemléletes akvarelljei is tanúskodnak, lefestve azt a komor és zavart hangulatot, amelybe a Budapestről érkezők kerültek.[43] A háború utáni tanúságtételekben ugyanezen transzportok egyes tagjai

[41] Balázs Mária visszaemlékezése. USHMM Documents, 2001.142. RG-10.207. 51–52.
[42] Lásd például Kato Feuer (Bloch): Napló közel 50 év után. USHMM Documents 1994. A.0150. RG-02.209.
[43] A rajzok az USHMM tulajdonában vannak. Lásd például: USHMM Photo Archives: 36678.

viszont, akik utólag már érzékelték a tábori valóság kontextusait, képesek voltak másképp tekinteni egykorvolt cserezsidó-, tehát lágeren belüli privilegizált helyzetükre. A Kasztner-csoporttal utazó, a cionisták által informált személy, például a már említett Gádor-Donáth Blanka évtizedekkel később nem is tekintette csoportjukat valódi deportáltaknak sem: „Marhavagonokban utaztunk, de nem úgy, mint a deportáltak, akiknek szörnyű útjairól eleget tudunk. Maga az öthónapos táborélet sem hasonlítható össze a haláltáborokkal, mivel a mi németországi kényszertartózkodásunk egy üzleti huzavona jegyében telt el, és végig úgynevezett Sonderlager maradt."[44] Löb László memoárkönyvében „egészen tűrhetőnek" írta le érkezésüket és a lágerben való tartózkodásukat.[45] Gádor és mások tehát jól láthatóan megkülönböztették magukat a „deportáltaktól", nem vonva be magukat e fogalomkörbe. A nyári transzportok utasai jellemzően „utasként", „kivittként", „szabadulóként" tekintettek magukra, még a lágerbe érkezésük után is.

A Józsefvárosi pályaudvarról induló karácsonyi transzport tagjainak, mint volt róla szó, semmi információjuk nem volt arról, hova viszik őket. „Csak azt tudtuk: megérkeztünk a pokolba!" – emlékezett Sárdi Mária.[46] Jenei Sándorné ellenben azt is felidézte, hogy karácsony lévén különleges jutalomként az SS-től mindenki kapott az érkezéskor tejbegrízt.[47] A Budapestről közvetlenül érkező két transzport tagjai ráadásul már Josef Kramer táborparancsnoksága alatt érkeztek a táborba, így a tábori vasúti rámpától az öt kilométerre lévő táborkapuig tartó gyalogúton megtapasztalhatták az előző napokban Auschwitzból felduzzasztott őrség brutalitását. A viszo-

[44] Gádor-Donáth Blanka visszaemlékezése. GBBA BT 882, AZB G1.
[45] Löb 2009: 123.
[46] Sárdi 2006: 64–77.
[47] Interjú Jenei Sándornéval. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2015. (A szerző birtokában.)

nyok romlásának jele volt az is, hogy a korábbi transzportok utasaitól eltérően a vasúti rámpától a lágerig tartó utat mindenkinek gyalog kellett megtennie. Az úton ütlegelték és szidalmazták a foglyokat, ezzel akarva gyorsabb tempóra ösztökélni őket. Az őrség brutalitása fokozta a bennük lévő bizonytalanságot és félelmet.

Az auschwitzi transzportok deportáltjainak ekkori érzéseiről források hiányában mégsem lehet sommás, egységes képet adni. Ennek oka, hogy teljesen más benyomásokról számoltak be azoknak a deportáló szerelvényeknek a foglyai, akik Bergen-Belsen funkcióváltása előtt, az új, korábbinál brutálisabb táborvezetés és őrség színrelépését és a tífuszjárvány berobbanását megelőzően érkeztek a táborba, illetve azok, aki a rá következő, infernális időszakban. A fenti alapvető meghatározottságon túl a korai transzportok utasainak érzetét a nyári és őszi, viszonylag meleg, száraz idő is pozitív irányba fordította. Egy 1944 késő nyarán deportált asszony, aki a sátortáborban nyert elhelyezést, meglehetősen pozitív képest festett a háború után a táborról: „És akkor kerültünk mi Bergen-Belsenbe, és Auschwitzhoz képest Bergen-Belsen az nekünk egy csoda volt. Először is kaptunk egy külön edényt, mindenki. Hát ez csodálatos volt, nem öt embernek kellett egymás után kortyolgatni, ugye, és nem azt a moslékot."[48] Adler Tiborné naplóbeszámolója szerint például számukra az ittlét Auschwitz után szanatóriumnak tűnt.[49] „Kapott mindenki egy literes fém füleskancsót, amibe aztán adták az ételt. Tehát már nem egymás szájáról kellett levenni a kaját, mert már mindenkinek volt egy edénye. Ez akkora fejlődés ahhoz képet, ami Auschwitzban volt, hogy nagyon meg voltunk elégedve a helyzettel. Hogy van hol feküdni, van takarónk, és van

[48] Interjú Frisch Józsefnével. GBB, BT 1505.
[49] Adler Tiborné naplója. GBBA BA 1001 YA63. (A forrás eredetijének lelőhelye: Magyar Nyelvterületről Elszármazott Zsidóság Emlékmúzeuma, Cfát, Izrael.)

saját edényünk. Ez volt a csúcs. Továbbá van lehetőségünk megmosakodni. Nem zuhanyozni, csak volt egy barakk, ahol voltak csapok és WC is. Úgyhogy jobb helyünk volt."[50] Az akkor húszéves Bárány Kató emlékirata ugyanezt az érzést fogalmazta meg másképpen: „Bergen-Belsenben szálltunk partra, ez közel van a hamburgi kikötőhöz, tehát a tenger morajlása már ott volt, és egy gyönyörű erdőn keresztül mentünk a táborba, hihetetlenül jól éreztem magam egy darabig, egy fenyőerdőn keresztül mentünk. Az auschwitzi bűz után, az auschwitzi nyomorúságos életünk után valahogy úgy éreztem, hogy egy emberibb környezetbe megyünk."[51] Klein Mária szeptemberben került a női fogolytáborba, előbb sátrakban, később a fabarakkok egyikében nyert elhelyezést. Ő még a csíkos rabruhának is tudott örülni: „Ruhát kaptunk, csíkosat, számmal ellátva. Cipőt egy nagy halomból, de nem a sajátunkat. Anyunak egy magas szárú jutott, nekem meg egy magas sarkú körömcipő. – Kell? – kérdezte a kápó, és boldogan bólintottam az igent. Istenem! Ide kellett eljutnom, egy német lágerbe, hogy 15 évesen megkapjam életem első magas sarkú cipőjét! És éppen passzolt a lábamra!"[52]

Ugyanakkor azok, akik a bergeni infernó időszakában, 1944 decembere és 1945 első három hónapja során érkeztek valamelyik lágerből, ahova Auschwitz után hurcolták közbülső állomásként őket, a korábbi lágertapasztalatokhoz képest is negatívabb beszámolókat adtak. Esetükben ugyancsak igaz, hogy a bergeni tábori közállapotok döntő befolyással bírtak rájuk. Az új táborvezetés őrségének brutalitása Auschwitzcal vetekedett, de a lüneburgi pusztára jellemző téli hideg, a nagy szél és a korai sötétedés is az általános közérzet romlását eredményezte a foglyokban. „Ez a hely

[50] Lipkovics Tiborné sz. Dringler Edit-interjú. Készítette: Kovács Tamás, 2005. HDKE 2011.1020.1.
[51] Bárány Kató visszaemlékezése. HDKE 2011.1021.1.
[52] Sárdi 2006: 74.

volt a poklok pokla! Az ördögök döbbenten figyelhették, hogy a németek többet tudnak náluk gonoszságból, ők csak tanoncok lehetnének mellettük!" – emlékezett február 26-i megérkezésére az Auschwitzba deportált, majd onnan Gubenbe továbbhurcolt, 15 esztendős Braun Ibolya.[53] A fogolytáborba érkezettek számos esetben Auschwitzhoz hasonlították Belsent. Az 1945 februárjában érkezett Zinner Sándor naplóbejegyzése szerint a lágert „méltó párja auschwitznak [sic!]."[54] Még egy körülményt érdemes számba venni a fogolytáborba került magyar zsidók esetében. Az 1945-ben beérkezett transzportok utasai Auschwitzból történt elszállításuk óta újabb és újabb táborokba kerültek, mielőtt azokból is továbbhajtották volna őket az evakuálások központi lágerébe, Bergen-Belsenbe. Ebben a folyamatban testileg-lelkileg meggyötörve lökték le őket őreik a vagonokból a bergeni célállomás rámpáján. A csíkos ruhás rabok elbeszéléseiből egyértelmű, hogy újabb és újabb vándorlásuk során minduntalan úgy érezték, szülőföldjüktől és vágyott, remélt szabadulásuktól egyre távolabb kerültek, és immár semmi esélyük nincs a túlélésre.[55] Erről tanúskodik az alábbi vallomás is: „Auschwitz után újra SS-eket láttunk, le kellett szállni. Nem láttunk táboort, csak fenyvest. Abban vezetett egy út, és több kilométert kellett menni, SS-ek kíséretében. Az egyik magyar falusi zsidón piros-fehér-zöld karszalag volt. Nem szabadott egymással beszélni. Mindeki húzta maga mögött a csomagját, ahogy tudta. Kimerítő volt. Az egyik magyar nő eldobta a meleg kombinéját is. Pedig milyen boldog volt ezzel Auschwitzban, ahol hideg volt és neki, szemben a többi rabnővel meleg kombinéja volt. A gondolatai cikáztak, egy regény részlete jutott eszébe az útról:

[53] Benedek Mihályné Braun Ibolya: *Töredékek egy életrajzból, 1930–1947.* (Kézirat.) Köszönöm Kelbert Krisztinának, hogy a birtokában lévő kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.
[54] Zinner Sándor visszaemlékezése. HDKE, 2011.169.1.78.
[55] Huhák 2019: 254.

utolsó út. Vajon ez lesz az nekik is? Egy lengyel nő nyugtatott mindenkit németül, de Auschwitz után már semmi jóban nem reménykedett."[56]

A legtöbb közbülső táborállomást – ugyancsak magyar túlélői források nyomán – a következő lágerek jelentették: Buchenwald, Mittelbau-Dora, Mauthausen, Flossenbürg és Gross-Rosen. Néhol napokat, néhol hosszú heteket töltöttek az Auschwitzból evakuált marhavagontranszportok, illetve halálmenetek, míg elérték végső állomásukat: Bergen-Belsent.[57] A buchenwaldi külső lágerkommandó *(Aussenkommando)* és a rehmsdorfi altábor szinte teljes egészében magyarországi deportáltakból tevődött össze, akiket – összesen 1054 férfit – 1945. február 26-án és 27-én Belsenbe deportáltak tovább.[58] Bruck Edit evakuált csoportját Dachauból irányították Belsenbe, de öt hétig is eltartott, mire a Gross-Rosen egyik altáborában, Christianstadtban tett megállót beiktatva marhavagon-szerelvényük elérte úti célját.[59]

„És megérkeztünk Bergen-Belsenbe. Azt leírni, hogy ott mi volt. Feküdtek az elszáradt csontvázak már. Hát az… akkor az ember megértette, most aztán csak a halál vár ránk. Ott, az állomáson, terítve egy csomó halott ember. És bevittek bennünket Bergen-Belsenbe, a lágerbe. Hát azt a látványt! És tudja, mi olyanok voltunk, mintha kiskirálynők érkeztek volna meg Bergen-Belsenbe. [Az ottani foglyok] Tetvesek voltak, rühesek voltak, tehetetlenek voltak, apatikusak voltak, éhesek voltak, szörnyű volt."[60]

A vallomásokból kiviláglik a korábbi magyar fogolycsoportokkal szembeni különbség saját bergeni állapotukat illetően is: a haláltábort és egyéb,

[56] Friedmann Hillélné Rab Erzsébet levelei. USHMM Documents, 214. 381.1.
[57] Blatman 2011: 220.
[58] Transport lists: departures to KL Bergen-Belsen–from 30.4.1943-10.3.1945. ITS 1.1.5.1. List Material Buchenwald. Reference Code: 8015500.
[59] Bruck 1964: 30–43.
[60] Interjú Schreiber Adéllal, 1998. USC Shoah 44174.

további lágereket megjárt magyar foglyok betegen, legyengülve, lerongyolódva, nem egy esetben fizikailag is megszégyenítve (a nők sterilizálva), és természetesen – ellentétben az Ungarnlagerbe érkezett „kivételezettekkel" és a decemberi transzportok tagjaival – otthonról hozott holmik nélkül kerültek ide. Nemcsak az élelemre, meleg ruhák hiányára kell gondolni, de a deportálás során felértékelődő személyes tárgyak hiányára is, amelyek lényeges szerepet játszottak a foglyok mentális egészségének fennmaradásában.[61] Esetükben otthoni tárgyakról elvétve beszélhetünk, többnyire a korábbi koncentrációs tábori állomáshelyeiken készített apró dísz- vagy használati tárgyak jelentettek kapcsot korábbi, polgári életükhöz. Ritka kivétel volt a strasshofi csoport tagjaként a táborba került óvodáskorú kislány, Soltész Katalin, aki az egyéves korában az apjától kapott játék mackóját végig magával tudta vinni a közel egy évig tartó lágerutazásakor. Ez az „Andris maci" volt az egytelen öröme a tábori mindennapokban.[62] Az utazáskor velük lévő apró tárgyak ugyancsak a jobb pszichés állapotban történő túlélés zálogaiként, vagy csupán a vágyott otthoni létük felidézését szolgáló (s a túlélést megkönnyítő) emlékekként értelmezhetők.[63] Korábbi tábori tapasztalataik birtokában egészen máshogy, többnyire meglehetősen apatikusan tekintettek új állomáshelyükre még a gyerekek is. Sőt, már az idevezető vonatúton úrrá lett rajtuk a beletörődés. Mindezt jól illusztrálja a tizenöt éves, abaújszántói származású, Auschwitzból a szászországi Markkleeberg táborán át a lágerbe hurcolt Zahava Szász felidézett emlékezete: „Bergen-Belsen felé tartva a német őr megengedte, hogy a tehervagon nehéz ajtaját nyitva tartsuk, így a Lengyelországból Németországba tartó kétnapos úton nézhettük a tájat. Nappal a vonat

[61] Krakowska 2015: 64–76.
[62] Interjú Soltész Katalinnal, 2000. USHMM 51127.
[63] Ilyen tárgyak közül válogat a magyar táborélet emlékeiből: Huhák–Szécsényi: 2015.

mezőgazdasági vidéken haladt át, láttuk a teheneket és a földeken dolgozó munkásokat. Csak bámultunk, és nem akartuk elhinni, hogy minden ment tovább a maga útján, hogy minden a megszokott rendben haladt, miközben mi Auschwitzban voltunk. Éjszaka a vonat falvakon és városokon haladt át, ahol égtek a házakban a villanyok. Arra gondoltunk, hogy ott a fényben az emberek szabadok, és megszokott életüket élik. Csak mi voltunk számkivetettek, csak a mi világunk pusztult el. Csak ekkor világosodott meg előttem teljes mértékben, hogy fogoly vagyok – addig valahogy ezt nem is fogtam fel. [...] De bár foglyok voltunk, éjszaka szabadon csatangolhattak a gondolataink. Képzeletemben a vonat a csillagok által vezetett kocsivá változott, amely hazavitt engem a régi időkbe."[64] A kárpátaljai, tizennyolc éves Schlezinger Mária vonata két napot Buchenwaldban állomásozott, mielőtt Belsenbe került volna.[65]

Lőwy Mária és csoportja Auschwitzból 1945 márciusában Flossenbürgbe került, innen háromhetes vonatúton április 2-án a belseni 2. lágerbe.[66] A tizenöt éves Sassoon Ágnes Dachauból, majd a bajorországi Landsbergből került ide valamikor tavasszal. A deportálás során összeszedett betegségek és a gyógyszerhiány miatt hallucinált, és nem is emlékezett, mikor, hova vitték, csupán arra, hogy Bergen-Belsenben, a revierben (tábori kórházban) érzéstelenítés nélkül próbálták megvizsgálni.[67]

A Nordhausen tábor április 4-i evakuálása során ugyancsak ezreket kényszerítetek Bergen-Belsenbe.[68] Köztük volt a huszonegy éves, beregszászi Lichtenstein Pál, akit családjával Auschwitzba hurcoltak, de három nap elteltével Buchenwaldba vitték tovább, később Dorába, majd Nord-

[64] Zahava 2015: 69.
[65] A Schlezinger család iratai. USHMM Documents. 2008. 275. 1
[66] Lőwy Mária visszaemlékezése. GBBA BA 1005 YA63.
[67] Sasson 1985: 46–51.
[68] Crome 1988: 121.

hausenbe. Innen került 1945. április 7-én Belsenbe, ahol a 2. számú konyhán dolgozott.[69] A tizenhét éves, dévaványai Láncz Magdolnát Auschwitz evakuálása során, január végén Gross-Rosen egyik altáborába, a szászországi Weisswasser lágerébe vitték, ott végzett elektronikai összeszerelő munkát egészen februárig, amikor a Hamburg melletti Horneburg lágerébe hurcolták. Itt hasonló üzembe került dolgozni, majd a sűrű bombázások miatt bezárt egység zsidó kényszermunkásaival április elején Bergen-Belsenbe vitték.[70] A sort hosszan lehetne folytatni…

A legnegatívabb tapasztalatokról azok számoltak be, akik Bergen-Belsen történetének legutolsó etapjában, 1945 februárja és áprilisa között érkeztek a táborba. Itt már olyan káosz várta őket, ami az összes korábbi, magyarországi elhurcolásuk óta átélt élményeiken túltett. Halott és agonizáló foglyok ezreinek látványa, a bomló emberi test szaga, élelem- és gyógyszerhiány fogadta a pásztázó tekinteteket. Kertész Lilly április 7-én került ide Brémából, ahol korábban egy föld alatti repülőgépgyárban végzett fizikai munkát, amíg az IKL azt a tábort is felszámolta, és a még élő, csontsovány rabokat az SS Bergen-Belsenbe evakuálta. Kertész memoárjában ekképpen fogalmazta meg emlékeit: „Azt hittem, már mindent ismerek a borzalomról. Úgy gondoltam, aki megjárta Auschwitzot, a krematórium szomszédságában élt, ennek füstjét szívta magába két hónapig, az már mindenre edzett, komoly meglepetés nem érheti. Hová kerültünk? Milyen hely ez a Bergen-Belsen? Micsoda ördögi hely, ami ilyen tömegben, ilyen szemérmetlen nyíltan mutogatja bűneit?"[71]

[69] Lichtenstein Pál vallomása a brit katonai hattóságoknak. Belsen, 1945. június 4. GBBA WO 309/1697 (XC 1621).
[70] Láncz Magdolna visszaemlékezése. A memoár Várhegyi Gábor birtokában, akinek a betekintést ezúton is köszönöm.
[71] Kertész 1995: 189.

Az ide kerültek – az Ungarnlagerrel szemben – nem tarthatták meg maradék személyes holmijaikat sem: fertőtlenítésen estek át, csíkos rabruhába kellett öltözniük, amely rosszabb esetben addigi ruhájuk viselését jelentette, amihez rabcipőt kaptak. A fogolytáborosok a hét hat napján a táboron kívüli gyárakban-üzemekben (altáborokban) kényszermunkán robotoltak. A heftlingek (az egodokumentunokban is bevett kifejezés a német *Häftling*, azaz fogoly szóból ered) lesújtó, döbbent véleményét a beérkezés után még nem ez, hanem elsősorban az elhelyezés tarthatatlan volta, a siralmas élelmezés, továbbá a kitört tífuszjárványtól való rettegés fogta keretbe, hiszen ekkor már az éhezés szélén állt az egész tábor. A táborba érkezéskor a német (és áprilistól magyar) őrség brutalitása, olykor kegyetlenkedése is számottevő első benyomásként jelentkezett.

Beszámolnak arról is, hogy a már hetek óta a cseretáborban tartózkodókat mennyire megdöbbentette az Auschwitzból jött, rabruhás, kopaszra nyírt hitsorsosaik látványa és az, hogy fogolygyerekeket is láttak a drótkerítések mögött. „Az úgynevezett lágerstrasszén mentünk végig. Az út mentén, a kerítés mögött kisgyerekek álltak. Megijedtem, hogy Pestről hozták ide a gyerekeket" – olvasható a budapesti Pándi Tilda visszaemlékezésében, aki Dachauból Landsberg táborán keresztül két és fél nap hosszúságú „halálmenetben" érkezett vegyes nemzetiségű társaival Belsenbe, valamikor 1945 elején.[72] „Mióta eljöttem hazulról, először láttam kisgyereket."

A kutatás mindeddig megfeledkezett azokról a terhes asszonyokról és kisgyermekes anyákról, akiket 1944 tavaszától folyamatosan hoztak más táborokból a lágerbe. 1945 legelejére kifejezetten Belsen lett a terhes nők gyűjtőállomása. A Sternlagerben kaptak helyet, és úgy kezelték őket, mint a többi, más táborokból halálmenetekben ekkoriban idekerült foglyokat,

[72] Hermann Mihályné sz. Pándi Tilda visszaemlékezése. HDKE 2011.835.1.

akik nem voltak képesek többé munkavégzésre. Feltételezésünk szerint közöttük is voltak (lehettek) eredetileg Magyarországról elhurcolt nők, a vizsgálatok mai állása alapján azonban ezt csupán felvetni lehet, semmint bizonyítani és számadatokkal vagy narratív forrásokkal alátámasztani.[73]

Huhák Heléna már említett írásában a német lágerekből elhurcoltakra vonatkozóan a következő megállapításra jutott: „Bergen-Belsenben azonban a menetelés fájdalmait a megállapodottság gyötrelmei váltották fel. A viszonyítási pontokat ez esetben nem Budapest, nem az otthon, hanem az előző táborok jelentették, az emberek a kisebb rosszban reménykedtek. A több hónapos deportáltlétet maguk mögött tudók egyáltalán nem voltak »rutintalanok«, a koncentrációs lágerekben szerzett tapasztalatok már nem érték újdonságként őket, de úgy tűnik, hogy Bergen-Belsen ennek dacára is mély benyomást gyakorolt rájuk."[74]

[73] Amesberger 2010: 143–144.
[74] Huhák 2019: 641–656.

A TÁBOR MINDENNAPJAI

Rend és működés

Maja Suderland történész nézete szerint a koncentrációs táborokba érkezők először a nyers diszkontinuitást érezték meg a korábbi életükhöz képest, de az első sokk és trauma után a korábbi életükkel fenntartott kontinuitás egyes elemei megmaradtak. A brutális helyzet egyfajta „ellenvilág" volt ugyan mindenki számára, de a foglyok mégsem voltak képesek (és nem is akartak feltétlenül) szakítani a múltjukkal, a szocializációjukkal, társadalmi szokásaikkal és emlékeikkel.[1] A táborbeli körülmények és korábbi életük maradványai egyaránt hatottak rájuk az ott eltöltött idő során. Ezalatt a koncentrációs táborok foglyai zárt közösségekké, kis társadalmakká alakultak, amelyben létrejöttek közösségi rendszerek, szokások, sokrétű kapcsolatrendszerek is. A foglyoknak azonban nemcsak egymással, illetve a többi lágerszektor foglyaival alakulhatott ki kapcsolata, hanem az őket körülvevő világgal is: a hellyel, ahol hosszabb-rövidebb ideig

[1] Suderland 2013: 154.

éltek, az épített környezettel, az időjárással, az általuk készített vagy használt tárgyakkal és végső soron saját testükkel is.[2]

Bergen-Belsen multifunkciós volt, lényegében soha nem nézett ki azonosan, mindig átalakult, terjeszkedett, állandó építkezések folytak, permanensen mozgásban volt.[3] Ez volt az egyetlen koncentrációs tábor, amelyet kizárólag zsidó foglyok számára hoztak létre. A cseretáborban fogva tartott zsidókat életben kellett tartani, hogy a későbbiekben az esetleges cserék során bevonhatók lehessenek. A nácik azt sem szerették volna, hogy a náci Németországra egy ilyen mentőakció esetén negatív fény vetüljön a foglyok testi és mentális-pszichés állapota miatt. Az SS ennek az alapelvnek rendelt alá mindent, amikor a cseretáborbor belső viszonyait kialakította. Ez volt az oka annak, hogy a családok együtt maradhattak, megtarthatták a magukkal hozott holmijaikat, köztük a tárgyaikat és ruháikat. A cserezsidóknak nem kellett rabruhát viselniük, mint a fogolytáborba hurcolt zsidó sorstársaiknak, jobb élelmet kaptak, és nem volt munkakötelezettségük sem.

„Saját kis országnak látszott ez a tábor, ahol németnek nyoma sem volt" – állította az egyik budapesti transzportos nagykállói banktisztviselő, L. J. a vele felvett jegyzőkönyvben 1945 őszén.[4] Mégis, miben állt ez különleges világ? Az összes fogoly felett a hatalmat és kontrollt a koncentrációs tábor vezetősége, illetve annak ügyosztályai gyakorolták. Természetesen nem közvetlenül, hanem a mindenkori belső őrség által. Ezt leszámítva azonban az Ungarnlagerben maguk a foglyok alakíthatták ki az életüket, szabályaikat, szokásaikat, tehát egyfajta belső autonómiát, amelynek fontos elemeit a táborparancsnokság hallgatólagosan elfogadta. Az SS te-

[2] Prenninger 2016: 25–42.
[3] Wachsmann 2021: 36.
[4] 2736. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

hát valóban túszként kezelte őket, akiknek addig kell várakozniuk, amíg nem váltják meg őket német állampolgárokra, viszont addig viszonylagos privilegizált helyzetüket tiszteletben tartotta. Az egész táborlét az SS által megszabott rend szerint zajlott, az előírt szabályok rendszeressége szabdalta részekre a napot. A foglyok csak a saját priccsükön alhattak, a fogolytáborban a férfi vagy a női kápók vagy felügyelőnők *(Aufseherinnek)*, illetve a nekik alárendelt, foglyokból verbuvált blokkfelelősök *(Blokövák)* évszaktól függetlenül jobbára hajnali öt órakor keltették a rabokat. A cseretáborban ezt az SS-őrség vagy a kijelölt barakkparancsnokok végezték. A nap végén, tíz óra tájban ugyanők vezényelték le a lámpaoltást, ami után elvileg tilos volt hangoskodni. E két időpont között a fogolytáborosokat munkára vezényelték a táboron kívülre. A két időpont között akármelyik szektor bármelyik barakkjában voltak is, az élet alapvetően a túlélésről szólt. Egyes kutatások rámutatnak arra, hogy a koncentrációs tábori jelennek mindig az egyén múltjához kellett kötődnie, hogy a táborban elzárt személyek táborbeli jövőjét (túlélését) biztosítsa.[5] Amennyiben igaznak tételezzük ezt az állítást, Bergen-Belsen számos lehetőséget kínált a cseretáboros magyar zsidók számára, hogy a három idősík valamiféle összekapcsolásával lelkileg-testileg épségben túléljék üldöztetésük eme zárt terét. A következőkben erről lesz szó részletesebben.

A magyarok cseretáborában az egyetlen kötelezettséget – mint többször szó esett róla – a mindennapos létszámellenőrzés, az Appell jelentette, amit egyesek célappellnek írnak, utalva az ott hallott német kifejezésre *(Zählappell)*. Az Appell úgy is értelmezhető, mint az egyetlen olyan, az SS által szabályozott kötelezettség és tevékenységi forma, amely az Ungarnlager Bergen-Belsen munkatábor szektorai között azonosságot teremtett.

[5] Prenninger 2016: 31–32. és Falldorf–Kabalek 2023: 41–66.

De úgy is felfogható, hogy a létszámellenőrzés monoton rendszere képviselte az állandóságot és volt az időmúlás érzékelésének fő letéteményese a Sonderlagerben. „Munkára nem jártunk, ami azonban még rosszabb volt, mert így az idő igen lassan múlott. Változatosságot csak az appelek hoztak, amennyiben egyik nap 3 órát, másnap meg egész délelőtt tartott."[6] Az Appell tehát egyszerre volt az időt szabályozó tényező, funkciójában pedig a montonitás, az időtlenség képviselője. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az ungernlageresek karóráit nem kobozták el. Egy idő után azonban azok maguktól elromlottak, használhatatlanná váltak, így a valódi idő tudása csak kevesek osztályrésze volt.

Az idő bizonyos fokú elvesztése a civil élettől való megszabadulás újabb lépcsőfokát jelentette, és ily módon a dehumanizálás egyik terepeként tekintenek rá. A szűkszavú naplóíró, Lukács József egész lágerélete alatt rendszeresen írt feljegyzéseket, de ebben csak és kizárólag a kapott ételek neveit, illetve az utazások és a lágerben eltöltött napok számát jegyezte fel. A noteszébe rótt napok sorszámai talán a várakozást, az időérzék megtartását, valamiféle mentális kapaszkodót adhattak számára. Utolsó bejegyzését a tábor felszabadítása után két nappal tette, mielőtt feltehetően a tífusz áldozata lett.[7] A férfi- és női fogolytáborosok illetve az altáborokban robotolók számára az idő elveszítése sokkolóbb volt: őket sokszor annyira megtörte a munkavégzés, hogy nem is érdekelte őket, éppen hány óra, vagy a hét melyik napja van. Más foglyok a barakkok falára vésett jelekkel számolták az eltelt napok számát és azok heti eloszlását.[8]

Az Appellt mégis leginkább kínzásként élte meg mindeki, ezért az rendre felbukkan a vizsgált forrásokban. „Naponta kellett Appelre mennünk.

[6] 3625. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[7] Lukács József naplója. GBBA BT 1291.
[8] Putnam 2023: 43–62.

Nem is tudom, hogyan bírtuk ki az órákig tartó álldogálást a dermesztő hidegben, hóban. Nemritkán újra kellett számolni" – emlékezett vissza a strasshofiakkal érkező Várnai Pál.[9] A fogolytábor Appelljei hasonló rend szerint zajlottak, ám ott senki sem maradhatott a barakkban, az sem, aki haldoklott. Őket a legtöbbször lengyel nemzetiségű kápók ütlegelése közben vezényelték a szektor „Appellplatzára". A foglyok emlékeiben az Appell a mindennapok rutinszerű kínzását jelentette, főleg 1944 késő őszétől fogva, amikor a csíkos ruhás, rongyokba tekert raboknak a dermesztő hidegben kellett állniuk. A wüstegiersdorfi láger beiktatásával Auschwitzból február második felében érkező Zinner Sándor így emlékezett: „Reggeli után a csatakos, vizes hóban kezdődik az Appel, tízszer felállítják a társaságot, ütik, verik őket, a szám sohasem stimmel, mert mindig van halott valami félreeső helyen, akit nem jelentettek még be. Az Appel ily módon 10-11óráig tart el. Appel után a térségen mindig egy jó csomó halott hever. Míg az Appel tart, közben folyton újabb és újabb őrizetes szállítmányok érkeznek."[10]

A táborszektorokban tehát mindennek megvolt a rendje. A rendszeresség az SS által biztosított élelmiszer-ellátás rendjében is megmutatkozott. Úgy tűnik, hogy az őrség által biztosított ellátás a tábor ideje alatt végig nagyjából hasonló normát követett. Kávé, kenyér és a szárított zöldségekből, levelekből és marharépából összefőzött leves (a táborbeli zsargonban: *dörrgemüze)* alkotta az ellátás velejét. Az Ungarnlager privilegizált lakói azonban – a fogolytáborosokkal ellentétben – egyéb, táplálóbb és jobb minőséget biztosító ételekre is számíthattak. Kezdetben volt bőven a saját készletből, később, még a nyár folyamán viszont az elfogyott, és

[9] Várnai 2011: 31.
[10] Zinner 2022: 105.

csökkent a fejadag is, beköszöntött az éhezés időszaka. Kolb Jenő július 18-ai naplóbejegyzésében be is számol egy élelemosztásból kiinduló felfordulásról és veszekedésről. Ettől kezdve az éhség érzése meghatározta a foglyok mindennapjait, és az erről szóló leírások és beszámolók megegyeznek a fogolytáborrészből vagy más koncentrációs táborokból származó beszámolókkal.[11]

Donáth Pál egyetlen táborbeli naplóbejegyzése jól megvilágítja mindezt: „1945. I. 9-én Bergen-Belsenben írom ezen sorokat az internáló és fogolytábor 13-as barakk XI. ágycsoport felső ágyában. Napi elfoglaltság Reggel 6 ó ébresztő, ½ 7 reggeli, feketekávé, utána 9 órakor 1 óra egészségügyi séta, minden másnap sorakozó, leszámolják a népet, nagyon hideg van kint várni. Utána rohanás be melegedni, igaz, hogy a barakkba nincs fűtés, nagyon hiányzik a meleg szoba, a betegségem, psoriasis [pikkelysömör] hál Isten, kezd elmúlni. 10-11 megyünk a családi kőbarakkhoz, egy kis gemüzéért, ha jut. 12-től ½ 3-ig szokott ebéd lenni. Gemüze, mely sárga és fehér marharépából áll, nagy az öröm, ha krumpli, káposzta vagy kerti sárgarépa van benne, volt már savanyított cékla krumplival. 2x hetenként kenyérosztás, napi 30 dkg, utána vaj, műméz, lekvár, konzervhús kiosztás, mely felváltva van, vacsorára hetenként 2x gríz vagy tésztaleves, mely édes, de híg. 1 x édes fekete, legtöbbször keserű híg fekete utána egy kis beszélgetés. 7-kor lefekvés, mert rendszerint légó miatt a villany elalszik. Éjjel sokszor, 3-4 ki kell menni, mert fel van fázva a vese és sok a híg étel."[12] Látható, hogy az ételt a barakkokban osztották ki a foglyok számára. Az ételadag, főleg a kenyéradag elosztása azonban nem ment simán, a lágerlakók, főleg az alultápláltságuk fokozatos kiütközésével és betegségeik elhatalmasodásával rendszeresen összekaptak azon, hogy kinek milyen vastagságú kenyeret adagoltak. Voltak barakkok, ahol összeverekedtek a nekik juttatott ellátáson.

[11] Kolb Jenő naplója, 1944. július 18. Kolb 2021: 81–82.
[12] Donáth Pál naplója. Huhák–Szécsényi 2021.

Az étel elosztása miatti gondok – nem mellékesen pedig civil életük normáinak bizonyos fokú feladása – az emlékezésben is felbukkannak, például Ungvári Gábornál: „Néha előfordult, hogy valami ehető ételt hoztak, ilyenkor azonnal felmerült a gyanú, hogy az éppen soros ebédosztó nem fogja igazságosan szétporciózni. Az éhes ember könyörtelen. Egy ilyen »jobb« minőségű étel kiosztásakor éppen Anyámon volt a sor. Ez '44 december vége után lehetett, mert már Apám is velünk volt. Mikor a görbefenekű kondér megjelent, és kiderült, hogy aznap kényes osztás lesz, Apám és jó matematikai érzékkel megáldott fogorvos barátja szemügyre vették az edényt, és elkezdték számítgatni az étel térfogatát, hogy Anyám lehetőleg igazságosan oszthassa szét."[13] Egyes memoárokból az is kiderül, hogy a kétségtelenül meglévő táborrendben az étkezések nem feltétlenül voltak kiszámítható rendszer szerint elosztva. Sokan szenvedtek attól, hogyan osszák be az adagokat, hiszen nem volt biztos, hogy az ellátó személyzet másnap is ugyanabban az időpontban fogja kiosztani az ennivalót. Várnai Pál gyerektúlélő erről a következőket írta: „Az élelmezés minősége, illetve hiánya volt a legborzasztóbb. A menü általában marharépaleves volt, szárított zöldség, időnként émelygős kenyérleves, olykor pár krumplihéj, urambocsá, egy-egy krumpli vagy vöröskáposzta-foszlány is bekerült a hatalmas, ötvenliteres kondérba. Kezdetben egy falatot sem tudtunk lenyelni, de mindent meg lehet szokni, s az éhség nagy úr. Anyám gondoskodott róla, hogy minden ellenkezésem dacára pár kanál

[13] Ungvári Gábor visszaemlékezése. Köszönöm Wäring Zsuzsának, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

leves lemenjen a torkomon. Óriási dolog lehetett egy gyereknek, hogy ott volt mellette az anyja, a nagymamája. Reggelire ízetlen kávét kaptunk, mellé fűrészporból készült kenyeret, nagy néha pár deka Wurstot. A nők, jobb híján, a forró kávéban mosták a hajukat. Az étkezések rendje »kissé furcsa« volt: megtörtént, hogy az ebéd hajnalban jött, a reggeli este, óriási szünetekkel, és így tovább. Amikor elhangzott a várva várt kiáltás: »Ételhordók a kapuhoz«, mi, gyerekek, az éhezéstől kidülledt szemekkel, izgatottan, hogy végre történik valami, versenyt futottunk a szögesdrót felé, ahol a kaput pár percre kinyitották az ételhordóknak. Már a kondérok puszta látványa is csiklandozta ízlelőbimbóinkat. Nagy ritkán svéd vagy dán szeretetcsomagok érkeztek, pástétomkonzerv például. Ilyen alkalmakkor tizennégyen körbeálltuk az ezzel megbízottat, és sóvár szemekkel vizslattuk, amint centi- vagy milliméterrel egyenlő részekre osztotta az áhított csemegét. Speciel a koszt miatt kár volt bennünket olyan messzire vinni. Hazaérkezésünkkor nem is voltam valami pirospozsgás! No igen, az éhezés megtette a hatását."[14]

Az Ungarnlagerben heti rendszerességgel cigarettára is jogosultak voltak a felnőttek. A Neutralenlager mellett ők voltak az egyetlenek, akik „civilellátmányból" is részesülhettek. 1944 decemberében az Ungarnalger lakói nagyobb élelmiszer-ellátmányban részesültek, mint másutt. A hó végére azonban ennek a jó világnak vége lett. Az 1945. februári átköltöztetés ezt csak fokozta. Kitört az éhezés, amit az Appell kínjai csak növeltek. Az ellátmány ekkor naponta fejenként fél liter kávészerűség reggel, délben fél liter zöldségleves, este kb. 300 gramm kenyér valamivel. 1945 januárjától nincs semmiféle biztos adat az ellátmány nagyságáról. Kitört az éhezés, annak ellenére, hogy az Ungarnlager ellátmánya így is sokkal kalóriadúsabb volt, mint az SS lágerrendszerében bármelyik másik táboré. Weiczner Jenő ekkori naplóbejegyzése így tudósít az akkori viszonyokról: „Délelőtt 10-12 óra között kapjuk az ebédet, [...] olyan éhesek vagyunk, hogy nincs más gondolatunk és vágyunk, csak az, hogy bár lenne a dörgemüzében pár darab krumpli. [...] Kétnaponként kapunk vajat vagy margarint vagy lekvárt, vagy helyette műmézet, bárcsak elég sűrű lenne és főleg eleget kapnánk belőle! Ha este feketekávé a vacsora, akkor hús- vagy sonkapástétomot. [...] Mindig éhes vagyok. Hetek óta nem éreztem jóllakottságot. [...] Éhesek vagyunk, keveset kapunk. A lehetőségeimhez képest igyekszem vigyázni magamra, úgy osztom be a kevés kenyeret, hogy soha ne maradjak kenyér nélkül."[15] Áprilisban tejféleségek fogyasztásáról írnak, beszélnek a foglyok a memoárokban. [16]

Általános jellemzője volt a lágeréletnek, hogy a legtöbben a többiek ételadagját figyelték, mert meggyőződésük volt, hogy mások többet, nagyobb darab krumplit kapnak. A napi kenyérdagot (a táplálkozás alapvető forrását a dörrgemüze és a kávé mellett) milliméterre pontosan mérte ki az illetékes, a blokk szigorú felügyelete mellett. Ehhez speciális, fából készült mérőrudat alkalmaztak.[17] Ha a barakkfelelős által kiosztott adagokból lett maradék, akkor azt tovább osztották morzsákra is. Nem jutott mindig mindenkinek ezekből a morzsákból, ezért beosztották, melyik napon ki kapja őket, ha mégis marad. Weiczner naplója hiteles képet ad az ételosztás okozta tülekedésről, amely az emberek polgári önmagukból történő újabb kivetkőzését jelentette: „Az ebédosztás nagy kiabálás és harc árán történik. A csoportok körülállják a kondért, és megkezdődik a kiosztás. Nagy a tumultus és sokszor megtörténik, hogy egy-két csa-

[14] Várnai 2011: 35.

[15] Weiczner Jenő naplója, 1945. január. 165–170.
[16] Billib 2014: 99. és Billib 20: 15.
[17] Ennek fotóját lásd: Székffy 2021: 6.

lád nem kap ebédet. Velünk is megtörtént a napokban és bizony meg kell elégedni a fele ebéddel, de olyan vágyódva nézem a bajtársak csajkáját, hogy szégyellem magam."[18] Clara Scher emlékezései szerint, aki az étkezés vonatkozásában hasonló körülményekkel bíró Sternlager lakója volt, a férfiak – néhol sikerrel – több ételért lobbiztak maguknak, mivel több és nehezebb munkát végeztek, de ez ellen a gyerekes nők sokszor lázadoztak. A gyerekeké volt a kondér kinyalásának lehetősége, ez gyakran fontos plusz kalóriaforrást jelentett. Voltak trükkök is: az anyák titokban a ruhájukba rejtett, értékesnek számító eszközöket, tárgyakat, ruhaneműt igyekeztek élelemre cserélni. Sokan veszekedtek, sőt megőrültek az éhségtől, és igyekeztek csalni. „Az anyák folyton azt mondják, hogy nem szabad a másik tányérjára nézni, még egy táborban sem, és akkor sem, ha éhesek vagyunk. Reggelente hoztak a barakkokban nagy kondér kávét, azt is ugyanúgy osztotta szét a barakkparancsnok, mint a többit. Cukor és tej nélkül. Ezt ették a darabka kenyérféleség mellé, ami alig volt ehető. Voltak trükkök, amikkel a szülők elcsalták a gyerekek figyelmét a borzalmas helyzetről. Délutánonként volt ez a leggyakoribb. Vasárnap délután mindig különleges volt, mert akkor osztottak kis darab süteményszerűséget is és tejeskávét a 3 év alatti gyermekeknek." Megfigyelt például egy apát a kislányával ilyenkor, aki a barakk abszurditását, a zajt és a gyereksírást az otthoni étkezésekkor alkalmazott szertartások mímelésével igyekezett elterelni.[19] Sokat jelentett, ha valaki kapcsolatai révén némi plusz kenyérarabkára, nagyobb adagra tudott szert tenni. A szolnoki Ernszt Anikó hétévesen került családjával a láger 15. számú barakkjába. Családjuk azért került némileg kedvezőbb helyzetbe a többieknél, mert barakk-

[18] Weiczner Jenő naplója, 1945. január 13. Weiczner [d. n.]: 168.
[19] Asscher–Pinkhof 1986: 209–218.

parancsnokukat, Török Lászlót a szülei még hazulról ismerték, baráti nexusban álltak vele. Török alkalmanként különleges ételeket juttatott a kislánynak, például zsíros kenyeret, amihez parancsnokként juthatott hozzá a lágerkonyháról. „Ma is az orromban van az illata" – emlékezett később Ernszt Anikó.[20]

A munkatáborokba került magyar zsidó nők és férfiak ételelosztása hasonlóan zajlott, mint az Ungarnalger cserezsidóié. Érzéseiket ők azonban az auschwitzi ellátáshoz mérték, így a munkatáborosok barakkjaiban kapott ételről szóló beszámolók az első hónapokban még pozitív kicsengésűek voltak: „És akkor kerültünk mi Bergen-Belsenbe és Auschwitzhoz képest Bergen-Belsen, az nekünk egy csoda volt. Először is, kaptunk egy külön edényt, mindenki. Hát az egy csodálatos volt, nem öt embernek kellett egymás után kortyolgatni, ugye, és nem a moslékot. Mert izében, Auschwitzban iszonyatos, milyen ételt… nem is étel volt az, az olyan fűből, fából, nem tudom, miből csinálták a levest is, szóval szörnyű volt. Abban sem krumpli, sem hús, hát már na… Bergen-Belsenben már nyomokban krumpli, meg volt húsfoszlány időnként, első időben. Első időben sem Zählappel, semmi nem volt. Hát, az nekünk gyönyörű volt" – emlékezett Fritsch Józsefné évtizedekkel később.[21] Idővel a helyzet megváltozott, és a sátrakban, fabarakkokban elhelyezett foglyok már egészen más képet festettek az élelmezésről is. A kevés kosztot, amit kaptak, a munkavégzésre vezénylés során a földről fel-felkapott növényekkel kellett kipótolniuk. Révész Gáborné emlékeiben említi, hogy munkavégzéskor fel-felszedtek leveleket, ezt-azt, amikor a konyha mellett elhaladtak, akkor krumplihéjakat. Munkavégzéskor az erdőben talált fenyőket, magvakat gyűjtötték,

[20] Interjú Olláriné Ernszt Anikóval, 2017. Készítette: Szécsényi András. (A szerző birtokában.)
[21] Interjú Frisch Józsefnével. GBBA BT 1505.

univerzális gyógyszerként használták, amiből aztán teát főztek, vagy a felmelegített hólébe tették, és azzal melegítették a lábukat.[22] Trebits Gabriella, akit februárban a fogolytábori konyhára osztottak be munkára, naplójában ugyancsak kiemelte a talált élelmek fontosságát: „A rabok, nők gyakran jönnek kocsink elé, amelyet magunk húzunk, s nagy kiabálás közben potyogtatunk nekik [a fogolytársaknak – Sz. A.] is krumplit."[23]

Az éhezés tehát mindennapi jelenségként írható le a beszámolók alapján, legfeljebb annak mértékét nevezhetjük különbözőnek. Ez alól senki sem vonhatta ki magát. Létezett ugyanakkor néhány praktika, amivel szerencsés esetben enyhíteni lehetett a folyton mardosó gyomor kínjain. Trebits Gabriella a fogolytáborban például lejegyezte, hogy a novemberi érkezés után a társai megmentett csomagjaiból kapott váltásnyi ruhaneműt és fehérneműt; az ekkor szerzett kapcsolati háló, a konyhán dolgozó „lágertestvérekkel" való összetartás eredményezte később azt, hogy ő maga is az egyik konyhán nyert munkabeosztást, amelynek révén több élelemhez tudott jutni.[24] A jobb beosztás a fogolytáborosok között életeket menthetett. Egy munkácsi illetőségű nő, aki novemberben a sátortáborban kapott elhelyezést, azt állította, hogy az SS-esek kezdetben nem törődtek velük, és ő ezt a helyzetet felismerve igyekezett előnyökhöz jutni: „Később ápolónő lettem. Nagyon sok munkám volt, de több élelmet kaptunk, mint a többiek, én legalább ennek a beosztásomnak köszönhetem, hogy életben maradtam."[25] A kapcsolati hálót tehát olyan elemként értékelhetjük, amelyet a kevesek, szerencsések vagy talpraesettebbek a maguk javára fordíthattak. A többség számára mindez nem, vagy csak ideiglenesen volt adott.

[22] Interjú Révész Gáborné Greiner Líviával, 1999. USC Shoah 50537.
[23] Trebits Gabriella naplója, 1945. február 8. GBBA BO 4173.
[24] Erről Huhák 2024a: 79.
[25] 2777. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

Hasonló funkciót, egyebek mellett tehát több élelemhez jutást biztosíthatott a tábori cserekereskedelem, amely viszont a többség számára bizonyos időközönként nyitva állt. A táborlakók nagy belső piacán az otthonról hozott holmik felértékelődtek és árucikké váltak. A fogolyzsargonban „csencselésnek" nevezett tevékenység a később az Ungarnlagerbe érkezett csoportok esetén még húsbavágóbbá vált, hiszen a viszonyok fokozatos romlásával kevesebb élelmük volt, mint az első transzport tagjainak. Esetükben az éhség és a hideg elleni védekezés került előtérbe, amikor csencseltek. Voltaképpen minden, amit viseltek és a batyujukban őriztek – zokni, kabát, más használati eszközök – a cserekereskedelem részévé vált. „A táborban pár élelmes ember cserekereskedelemmel foglalkozik, Vogel Misi meg zsilettpengéket élesít az »allegro« élesítőjével. Valuta a kenyér és a cigaretta. Ma én egy adag dörgeműzét adtam el másfél cigarettáért, és kb. háromnegyed liter lencséért 12 centi kenyeret kértem. Megboldogult Édesapám gyapjúmellényét szeretném cigarettára elcserélni"[26] – jegyezte fel a strasshofi csoport egyik krónikása.

Másoknak a kultúrához való viszonyuk volt olyan erős, hogy nem tudtak meglenni írószer, papír vagy könyv nélkül. Márpedig ilyesmit a tábori ellátás nem biztosított számukra. A Kasztner-csoportban a könyvéhség – a sok értelmiségit és íróembert, orvosokat, újságírókat, művészeket, tudósokat felvonultató közegben – meglehetősen általános jelenség volt. A papír, írószer mellett a könyvnek is igen nagy értéke volt a 10. és a 11. barakk lakói körében. A kulturális javak, könyvek, versek kölcsönzése sem volt ritka. Kolb Jenő november 25-ei bejegyzésében leírja, hogy egy táborban született versekből álló kötetet, amelyet az egyik fogoly-

[26] Weiczner Jenő naplója, 1945. január 16. 182.

társa írt, több cigarettáért vagy nagyobb mennyiségű élelemért lehetett kölcsönkapni egy-egy napra. Minden csereáru között azonban a legnagyobb piaci értékük az élvezeti cikkeknek volt, ami elsősorban a dohányt és a cigarettát jelentette. A dohányosok függőségük miatt borzalmas kínokat éltek át a táborban töltött mindennapjaik során, főleg azután, hogy kimerültek az otthonról hozott készleteik. A cigaretta volt a legerősebb táborbeli fizetőeszköz. A cserekereskedelem fenntartásához a tábori ellátmány is hozzájárult: ennek alapját a naponta kapott ételfejadagok és a felnőtteknek járó kevéske cigarettaellátmány képezte.

Abel Herzberg, a Sternlager lakója napójában egy ízben feljegyezte, hogy a magyarokkal a kerítéseken át is csereberéltek a tábor evakuálásának szakaszában, április során.[27] A csencselés lágerbeli funkcióját nem lehet túlbecsülni: bizonyos, hogy sokat hozzátett ahhoz, hogy a foglyok minél jobb kondícióban maradjanak, és növelte a túlélésük esélyeit.

Miután a Kasztner-csoport Svájcba távozott, az újabb csoportok tagjainak megvolt az a lehetőségük, hogy dolgozzanak. Nem kellett folyamatosan munkát végezniük, de volt rá lehetőség, hogy alkalmanként több élelem fejében néhány órát munkavégzéssel töltsenek a táboron belül a konyhán, a feldolgozóüzemekben, a revierben. Egyes csoportok a táboron kívül az erdőben fafeldolgozáson vagy a szivattyúknál dolgozhattak. Merényi Zsuzsa, akit tizennyolc éves korában, egy védett házbeli razzia után hurcoltak el a nyilasok a Teleki térre, és innen került december 14-én Bergen-Belsenbe, a deportálása kezdetétől naplót vezetett. Naplófeljegyzései azonban nem a megszokott szöveges feljegyzések voltak: a fiatal nő időről időre rajzokat készített, és azokat helyben rövid kommentárral látta el (majd évtizedekkel később újabb kommentárokkal egészítette

[27] Abel J. Herzberg naplója, 1945. április 8. Herzberg 1997: 208.

ki). Merényi és más barakktársai márciusban az erdőben fakitermelésen vettek részt.[28]

A belső autonómiát tekintve voltak különbségek a csoportok között. A legszélesebb körű belső önigazgatással a Kasztner-csoport rendelkezett: a tagokat mindkét barakkra kiterjedően a deportáló vonatút során megválasztott zsidó táborvezetés irányította, élén Fischer Józseffel, Kasztner Rezső apósával. A következő transzportok esetében az Ungarnlager belső autonómiáját a csoportok megválasztott vezetői biztosították. Ők már nem választottak általános vezetőséget, ehelyett a barakkok külön-külön választották meg a saját vezetőjüket. A táborvezetők, illetve a barakkparancsnokok ellenőrző, érdekképviseleti, döntéshozó és kapcsolattartó szerepet töltöttek be, illetve ők voltak közvetlen nexusban az őrséggel vagy a láger adminisztrációjával, egyfajta közbülső szereplőként. Az Ungarnlager irányítási viszonyai az egész cseretáboron belül unikálisnak minősülnek. Erről sokat nem lehet tudni, de bizonyos, hogy lényegében 1945 áprilisáig fennmaradt ez a belső autonómia, holott a cseretábor többi részében, a Neutralenlagerben, a Sternlagerben ekkorra már bevezették a kápórendszert.[29] A kápórendszer, amely Bergen-Belsen fogolytáborszektoraiban is kezdettől fogva érvényben volt, azt jelentette, hogy az SS bizonyos foglyokat kiemelt a barakkokban sínylődő zsidók közül, és őket alkalmazta felügyelőként.

A Kasztner-csoport vezetősége – fura módon – nagyobb befolyással bírt a mindennapi életre, mint az SS. Ez a relatív autonómia sok küzdelemmel járt. A vezetőségbe minden belső közösség (haszidok, cionisták, ortodoxok és neológok) delegált tagokat. A csoportban született naplók-

[28] Merényi Zsuzsa naplója, 1945 február. Merényi 2020: 74–75.
[29] Billib 2014: 100. és Billib 2020: 16.

ból azonban egyértelműen látszik, hogy a vezetőséggel szemben komoly kritikák fogalmazódtak meg a közösségen belül. Ez a viszonyulás egyenesen arányosan fordult negatívba, amint nyár végétől rosszabbodott a helyzet. A vezetőség felelt az SS-szel való kapcsolattartásért, a belső rendért – amit az SS elvárt –, a foglalkozások, a szabadidős tevékenységek lehetővé tételéért és az élelem kiosztásáért. Ez a sokrétű feladatkör alkalmat adott a visszaélésekre, a vezetőségnek nem tetsző figurák háttérbe szorítására stb. Egyesek diktatórikusnak tartották a vezetést, rendre a hatalommal való visszaélésről panaszkodtak, és az őszi időszaktól fogva, az ínségesebb időkben az élelem nem egyenlő kiosztásával, egyenesen ellopásával is vádolták őket.[30] A folyamat annyira elmérgesedett, hogy közösségi dezintegrációhoz vezetett, és tarthatatlanná vált.

Nyilvánvaló, hogy a fenti kérdések részben abból is következtek, hogy frusztrált, traumatizált emberekről volt szó, és a feszültségek sokkal hamarabb kiütköztek, mint az az otthoni életükben történt volna. Mindenesetre a dolog odáig fajult, hogy a táborvezetés megpróbált egy belső, írásos szabályzatot tető alá hozni. Ezt egyfajta belső alkotmánynak szánták, amely meghatározza nemcsak annak a helyzetnek a struktúráját, amiben élnek, de egyfajta önigazolást is akart nyújtani saját maguk számára, hogy a sajátos társadalmat, amiben éltek, megmagyarázzák. Kolb Jenő naplójában számos olyan ülésről beszámol, amelyben maga is részt vett a táborszabályzat/táboralkotmány létrejötte érdekében. Az ezzel járó ülések, viták önmagukban is több célt szolgáltak. Lekötötték a résztvevők idejét és energiáját, tompították a belső feszültségeket, de egyfajta szellemi pezsgést is nyújtottak az ingerszegény időkben. Az alkotmányozás tehát végső soron sokrétű célt szolgált és nagy szerepet töltött be a Kasztner-csoport életében.

[30] Rahe 2021: 42–44.

Az erőfeszítések nem voltak hiábavalóak, október 16-ra elkészült a 25 paragrafusból álló szabályzat.[31] Ez az Ungarnlagert olyan sorsközösségként írja le, amit „zsidómagyar szellemben" kell vezetni. A zsidó és a magyar identitás, mint láthattuk, nem volt egyedi jelenség. Irsai István grafikáiból (amelyek e könyv borítójának alapját is képezik) felsejlik, hogy a tábori rendezvények témáiban és a vágyott jövőbe vetett hitben mind ott bujkált ez az identitáselem. A szabályzat kitért a tábori élet egészére: a vezetőség hatáskörére, a hitélet kérdéseire, az élelem egyenlő elosztására, a fegyelmi vétségekre. Kijelenti, hogy a tábor minden tagja egyenlő, és a felnőtt tagok megválasztják a tábor vezetőjét és helyetteseit. Ez a vezető szerv pedig kinevezi a szabályzatban meghatározott „ügyosztályok" tagjait, akik a táborvezetés felügyelete mellett autonóm módon diszponálnak a belső igazgatás, az élelmezés, a rendészet, a gazdasági és a fegyelmi ügyek, az egészségügyi kérdések, a hitélet, a szociális ügyek és persze a „nevelési és közművelődési ügyek" kérdéseiben. Jól látszik, hogy szabályzatot jogászok, közigazgatásban, gazdaságban és jogban járatos értelmiségiek alkották meg, éppen úgy, mintha a civil életben egy egyesület ügyrendjét hozták volna tető alá. Még azt is meghatározták, hogy az egyes kérdésekben milyen ügyrend, milyen hierarchia érvényesüljön, ha egy táborlakó bejelent, kérvényt ad be vagy panaszt tesz.

A demokratikus alapelvű bürokrácia táborbeli továbbélése, úgy tetszik, a táborlakók zömének szimpátiáját elnyerte, hiszen a tábori szervezeti szabályzat valóban érvénybe lépett. Fischer József addigi táborvezetőt megerősítették pozíciójában, Fischer ugyanakkor – szemben addigi autoriter jellegű vezetési stílusával – a kialkudott szabályzatnak megfelelően kénytelen volt felállítani az egyes ügyosztályokat, és helyetteseinek ortodox és

[31] Kolb Jenő naplója, melléklet. Kolb 2021: 195–207.

neológ személyeket is megválasztani. A tábori belső alkotmányosság megtartása, illetve kimondása segített a továbbiakban a rendet fenntartani, és abban is kapaszkodót nyújtott, hogy minden táborlakó valamiféle – talán hamis – biztonságban érezhesse magát, gondolván, hogy írásos „törvények" szerint élnek.

Helyek és érzetek

Amikor a foglyokat a táborban elhelyezték, akár az az érzet is keletkezhetett bennük, hogy börtönbe kerültek. Miután regisztrálták őket, volt idejük körülnézni. Számosan a sokktól nem voltak képesek semmire sem figyelni, csak arra, hogy ne legyenek rosszul, valahogy összeszedjék magukat annyira, hogy feleleni tudjanak az SS irodistáinak gyors, német kérdéseire, illetve eközben férjükre, feleségükre, testvérükre odafigyeljenek, gyerekükről gondoskodjanak. Azonban legkésőbb azután, hogy elfoglalták helyüket a priccsekből álló, szegényes barakkokban, és aznap vagy másnap reggel kiléptek a lágertérre, konstatálniuk kellett, hogy az érzetük nem csalt. Barakkokat láttak, őrtornyokat és dupla szögesdrót kerítéseket, amelyek elzárták őket. Az őrtornyokban SS-esek figyeltek, a szögesdrótok mellett őrök grasszáltak fegyverekkel – be voltak zárva. Ez a térbeli elzártság azt szolgálta, hogy a foglyok ne legyenek képesek kapcsolatba lépni más szektorokkal. Mivel a cseretábor egyes szektoraiban más-más szabályok voltak érvényben, nem beszélve a fogolytáborról, a táborvezetés szempontjából lényeges volt, hogy a szögesdrót mögé rejtett táborrészek lakói minél kevesebb információt tudjanak meg egymástól.[32] A láger terei nem csupán földrajzi terek, hanem elsősorban szemtanúk által megélt és elbeszélt helyek is,[33] azaz a foglyok leírásaiban és rajzaiban nem elsősorban a térelemek, a környezet egzakt ábrázolása volt a cél, hanem az, hogy ők mit láttak és hogy élték meg a mindennapjaikat.

[32] Huhák 2018a: 256–257.

A magyarok cseretáborának épített területe voltaképpen a barakkokból állt, amelyek előtt egy-egy hideg vizes csapot helyeztek el, ez volt az egyetlen mosdási lehetőség. Ebben a környezetben a foglyok bezárkóztak a barakkba, amely védettebb, egyszersmind ingergazdagabb környezetet nyújtott a mindennapjaik során. A mosdó ennek ellenére fontos szerepet játszott, és nemcsak higiéniai szempontból, hanem a társas érintkezésben betöltött szerepe révén is. A cserezsidók beszámolóiban rendre felbukkant a fürdő is, amely az egyik olyan épített helyszínt jelentette, amely a drótkerítésen kívül helyezkedett el. Ide néhány heti gyakorisággal vitték „ki" a cseretáborosokat, sőt 1945 első hónapjaiban, a tífuszjárvány időszakában egy ideig a fogolytáborosokat is A fürdőben meleg vízzel lezuhanyozhattak, amihez szappant is kaptak. Ez alatt az idő alatt ruháikat fertőtlenítették. „De mi még kivételes lágerek voltunk, mert sajnos sok mindent láttunk, amikor egyszer egy hónapban fürödni vittek bennünket. Ahogy mentünk, voltak külön férfilágerek, gondolom, politikai foglyok lehettek és délidőben bedobtak egy kosár sárgarépát. Azonmód pucolatlanul és jóformán egymást taposták érte. Sajnos naponta autószámra vitték a halottakat a szemünk láttára" – emlékezett egy túlélő.[34]

A fogolytáborosok esetében nem egy-egy csapot helyeztek el a barakkok elé, hanem több barakk közé tettek egy egész csapsort. Ebből ugyanúgy csak hideg víz jött, mint az Ungarnlagerben, és itt is alig folydogált. Ez volt az egyetlen mosdási lehetősége a foglyoknak, akiket mindennap,

[33] Cole 2014: 665–86.; Cole 2016: 7.; Małczyński–Domańska–Smykowski–Kłos 2020: 183–196.
[34] Nemes Béláné emlékei az életről. GBBA, BA 1055, 13.

létszámellenőrzés után elvittek munkakommandóra. „Múlnak a napok, és valójában fogalmam sincs róla, mikor hanyadika van, vagy mikor van hétköznap és mikor vasárnap. Egy biztos: nagyon hideg van. Most már megtanultunk hidegben is alaposan mosakodni. Még szerencse, hogy nem vérzek minden hónapban."[35]

Az ungarnlageresek táboron kívüli élményeinek másik tere a munkavégzéshez kötődik. Mint fentebb volt róla szó, a Kasztner-csoport kivételével a többiek számára ez nyitott – nem rendszeres – elfoglaltságot jelentett, némi pluszélelemért cserében. Révész Gáborné, aki gyújtózsinórt készített, a táboron kívüli munkavégzését arra is felhasználta, hogy útközben élelmet szedjen fel a földről.

A táboron belüli terek közül a barakkok a kihelyezett csapokkal, a barakkok közötti útvonalak, a reggeli csoportos létszámellenőrzések helyszíne, vagyis az Appelplatz, valamint a latrina, illetve a betegek ellátására szektoronként felállított kórházbarakk, a revier játszott fontos szerepet a lágerlakók mindennapjaiban.

A latrina – függetlenül attól, hogy az Ungarnlager melyik perióduságról van szó – a szektor egyik végében, a barakkoktól viszonylag távol a földbe vájt lyukakat jelentett, amelyek elé félméteres magasságban egy hosszabb deszkát erősítettek. A latrina volt az egyetlen hely, ahol a táborlakók mindegyike napi rendszerességgel megfordult, ezért – bizarr módon – ez a hely volt az is, ahol a foglyok gyakorta szóba elegyedtek egymással, pletykálkodtak, híreket hoztak és vittek. A tábori kommunikáció mellett a latrina a lakók megszégyenítésében is fontos szerepet játszott. Egymás mellett kellett a dolgukat végezni, ami erős szégyenérzést váltott ki bennük. A lágerlakókat a szabad mozgás tilalma éjszakánként a barakkba

[35] Sárdi 2006: 77.

kényszerítette, és az őrtornyokból a területet fénycsóvával pásztázó őrség akár le is lőhette azt, aki elhagyta a barakkot. A szégyen azonban olyan mértékű volt, hogy a foglyok sok esetben inkább kockáztatták az életüket is annak érdekében, hogy fizikai szükségletüket minél nagyobb eséllyel egyedül, magányosan végezhessék – és erre az éjszaka teremtett egyedül alkalmat. A latrina szerepe a tábor funkcióváltása után különösen felerősödött. A tífuszjárvány januári elhatalmasodása mellett, amely márciusig nem érintette a jól elzárt cseretábort, számos egyéb fertőző betegség is felbukkant a folyok körében. Ezek egy része hasmenéssel és fájdalmakkal járt, így a latrina ekkoriban a megaláztatás helye mellett a fájdalmak és a gyötrődéssel teli percek, órák színhelyévé is vált. Kertész Lilly a tífusztáborrá változott Bergen-Belsenen belüli pokol egyik legmélyebb bugyaraként emlékezett meg róla.[36]

A foglyok egodokumentumaiban természetesen a barakkokról szóló leírások, feljegyzések, rajzok szerepelnek a legtöbbször, hiszen ez volt a lakóhelyük, itt töltötték nemcsak az éjszakát, de nappali óráik jelentős részét is. Közösségi térként és privát térként egyaránt funkcionált mindegyik csoport esetében. Kivételt ez alól két csoport képezett. Egyrészt azok a magyar kényszermunkás foglyok, akiket Auschwitzból hurcoltak Bergen-Belsenbe, és 1944 őszén a sátortáborba kerültek, illetve azok az ezrek, akiknek 1945 tavaszán, a tábori infernó idején már sehol sem jutott hely, és a puszta földön kellett a napjaikat eltölteni.[37]

Az Ungarnlager barakkjai a Kasztner-csoport és a strasshofiak esetében a 10. és a 11. számú barakkokat és környezetét jelentette. A decemberi budapesti transzport a 12–15. számú barakkokat foglalta el, majd január-

[36] Kertész 1995: 250–251.
[37] Huhák 2018: 271–272.

ban innen költöztek az áttelepített Sternlager barakkjaiba. Ezek jóval nagyobbak voltak a cseretábor többi barakkjánál. A 12–15. számú barakkok, a korábbi Sternlager cseretáborosainak lakhelyei – ez is a viszonyok romlását mutatja – valamivel kisebbek voltak az előbbieknél. Fából épültek, de felépítésük hasonló volt a korábbiakhoz: cementpadlójuk volt, és háromemeletes priccsek szolgáltak bennük ágyként. A 11-es barakkot kettéválasztották „termekre", nemek szerint elkülönítve mindenkit. A 10-esben a családosok kaptak helyet, azok, akik a gyerekükkel voltak. A férfi- és női termek között tilos volt az átjárás, főleg éjszaka, de ezt a szabályt a csoport tagjai sokszor áthágták. Óriási volt a zsúfoltság, keszekusza és átláthatatlan, ez is akadályozta az őrséget, hogy a rendet maradéktalanul betartassa. A 10. és a 11. számú barakkokban az emeletes ágyakat négyesével téglalap alakúra fordították össze, így ágycsomópontok keletkeztek. Minden ilyen csomópont közé padokat vagy asztalokat, székeket, illetve kis szekrénykéket helyeztek. Az ágyak szalmával voltak bélelve, és hozzá vékony pokróc járt mindenkinek. A barakkok megfelelő fűtése hiányában az Ungarnlagerbe kerültek még a nyári hónapok során is fáztak, a későbbi transzportok utasai számára azonban a vékony pokróc végképp elégtelennek bizonyult. A késő őszi hónapoktól fogva a többség saját ruhájában aludt. A 12–15. számú barakkok belső kiképzésénél is érződött, hogy a téli időszakban fokozatosan rosszabbra fog fordulni a helyzet, hiszen itt még szegényesebb volt a berendezés: kisebb ágyak, szűkebb terek, keskenyebb blokkok, nyomasztóbb zsúfoltság.

A számozott barakkok blokkokba rendeződtek, utóbbiakat számokkal és betűjelzésekkel látták el. A decemberi budapesti transzport esetében ezeket további rajokra is bontották. Bognár György túlélő, a csoport egyik naplóíró krónikása szerint a rajok nagyjából 50-60 priccsből álltak, azaz száz személyt jelentettek, míg egy-egy blokk ennek a dupláját

is magában foglalhatta.[38] Aki nem mosakodott rendszeresen, az a zár
koszos, levegőtlen térben könnyen elkaphatott valamilyen fertőző beteg
séget. A lágerlakókat gyötrő leggyakoribb betegség az eltetvesedés vol
A bogarak, poloskák, egerek, tetvek állandó jelenléte az egész tábortört
net egyik meghatározó sajátossága, amely Merényi Zsuzsa naplójában
visszaköszön. Egy visszaemlékező plasztikus képet festett erről az általa
nos állapotról: „Poloskával, bolhával, egérrel oly mennyiségben voltun
megáldva, hogy az kimondhatatlan. Egyesek nagy hévvel vetették magu
kat a poloskák és bolhák irtásába. Szétszedték a fekvőhelyeket, kivitté
őket a szabadba és itt hajtóvadászatot tartottak a bogárkákra. A bogar
kat nem lehetett teljesen kiirtani, de a felzaklatott és megzavart poloská
a lakókon az éjszaka oly bosszút álltak, hogy illető képtelen volt aludn
nem érdemes semmit sem csinálni, mert hiszen teljesen amúgy sem l
het őket kiirtani, a szomszédból meg amúgy is átjönnek újból és ezekne
volt igazuk. Az egerek ellen csak egy védekezési mód volt, mert kipus
títani nem lehetett őket, hogy mindent igyekeztünk zsinegre kötve ol
módon elhelyezni, hogy az egerek ne férhessenek semmihez."[39] Reme
nyi Irén szarvasi illetőségű nő szerint a tábor a „poklok pokla" volt, „ah
az ember nem volt ember, piszokban, tetvek és egyéb élősdiek lakótá
sa volt a tömeg nyomorult üldözött". Reményi, aki kezdetben viszonyla
pozitív képet festett az Ungarnlagerről, éppen a piszok és az élősködők e
viselhetetlensége miatt találta kibírhatatlannak ideiglenes lakhelyüket.
Az Ungarnlager lakói egy idő után persze megszokták a tetvek és polo
kák jelenlétét. A rossz minőségű és kevés élelemből fakadóan egészség
ügyi problémák sora támadta meg szerencsétleneket.

[38] Bognár György naplója, 1944. január 12. HDKE 2011.25.1.
[39] Rosenbaum Samuel visszaemlékezése. GBBA, BT 1387, 34. Idézi: Huhák 2018a: 266.
[40] Reményi 2020: 53.

Egy idő után más problémák felé terelődött a hangsúly, amely a barakkok belső világában legalább akkora gondot okozhatott, mint az előzőek: a mozgás nehézsége. A barakk sötét és zsúfolt tere, a priccsekről lemászás sokaknak gondot okozott. Általánosságban igaz: minél inkább haladunk előre az időben, a barakkbeli viszonyok annál rosszabbra fordultak. A Kasztner-csoport esetében a későbbi transzportokéhoz képest még jobb állapotok voltak: több és jobb élelem jutott, a lágerlakók többnyire jól táplálttan érkeztek a táborba. A többi transzport utasairól ez már egyáltalán nem volt elmondható. Több volt a beteg, gyenge ember.

A zártság nemcsak a mozgásra, hanem a szociális életre is kihatott. Egyrészt azért, mert itt nem létezett privát szféra: minden tevékenység a többiek előtt zajlott. A barakkokban az ágyak, ágycsoportok képezték a legnagyobb fizikai választóvonalat. A fertőtlenített holmikkal ezt kísérelték meg olykor tovább fokozni. „A fertőtlenítés után visszakapott, megmaradt holmikból jelképes elválasztó vonalat építettünk, mert gyakoriak voltak a szomszédos helyek lakói között a birtokháborítás miatti veszekedések" – írta egy túlélő.[41] Aki beteg lett, annak a priccsről felkelés is gondot okozott. Sokan, főleg a tífuszjárvány időszakában, alig bírtak felkelni a reggeli létszámellenőrzésre. A legyengült test mozgásképtelensége vagy nehézkessége ugyanakkor védelmet is nyújthatott. A nehéz, veszélyes helyzetekben az emberi psziché mindig biztonságot keres, és a barakkok, illetve az azon belüli térelemek jó szolgálatot tettek az Ungarnlager lakóinak. Saját testük elrejtésén túl – amely egyaránt jelentette a szégyenérzet miatti takargatást, de a beteg, gyenge, nehézzé vált test védelmét is – itt a birtokukban lévő apró értéktárgyakat is el tudták rejteni, amelyek, mint az utazások és érkezések kapcsán már szó esett róla, nagyon fontos

[41] Lantos 2009: 90.

szerepet játszottak a mindennapokban, mert képesek voltak felidézni ott honuk, szeretteik egykorvolt világát. A többnyire érzelmileg fontos tárgyak mellett a praktikum szempontjából felértékelődött kisebb-nagyobb holmikat is a barakk zugai, a priccsek mélyedései nyelték el. Idetartozott az ételosztásból félretett élelmiszer, a felnőtteknek járó cigarettaosztásból kapott dohányáru, az út mellett ellopott, elemelt, a konyháról titokban begyűjtött ételféleségek is. Ez utóbbiak ráadásul azért is felértékelődtek, mert a tábori cserekereskedelem, az Ungarnlager feketepiaca számára értékes cserealapnak számított.

A táborélet mindennapi velejárója volt a zsúfoltság. Akármelyik transzportot vizsgáljuk, ez az állapot nem változott. „A barakkokban nem lehet úgy járni, hogy állandóan ne érintsen az ember másokat. Kínszenvedés ez a szoros testi közösködés" – vallotta a Kasztner-csoport egyik tagja, Mór Zoltán a lágernaplójában.[42] Valóban, az emberek, testek szoros egymáshoz lettisége, fizikai érintkezése, az érzékszervi hatások sokfélesége elementáris erejű kavalkádot eredményezett. Ez a komplex helyzet tulajdonképpen két, egymással ellentétes hatást fejtett ki a lágerlakókban egymás iránt. Egyrészt közönyt, hiszen mindenki a saját bajával, saját hozzátartozójával, ápolásával, ellátásával volt elsősorban elfoglalva. Másrészt viszont konfliktusokat is szült ez a helyzet, és egy idő után kisebb-nagyobb összetűzésekre került sor a barakkokban. Az idő múlásával már nem volt elég, hogy valaki a szerettei, barátai, utastársai, eszmetársai közelében horgonyozta le a holmijait a láger félhomályában. Jobb helyet akartak maguknak, aminek például az emeletes priccs legfelső, kissé holttérben lévő szintje jobban megfelelt, mint az alsók. Lantos Péter így tudósított évtizedekkel későbbi könyvében: „Később rájöttünk, szerencsénk van ezzel a fels

[42] Mór Jehuda Zoltán visszaemlékezése. GBBA, BA 2401, 144.

szinttel. Senki sem lógázza előttünk sovány lábát, és a felettünk lakók inkontinenciájának sem vagyunk szerencsétlen áldozatai... Legfelül lévén a szegényes fényből is több jutott, ha éppen égett a fejek fölött himbálózó csupasz villanykörte. Helyünk is valamivel több volt, mint az alattunk lévőknek. A fekhelyek között kicsi volt a távolság, az első és második szint lakóiban fokozta a bezártság érzetét, igaz, hogy mi még jobban ki voltunk téve a hidegnek, hiszen csak a tető volt fölöttünk. Estére, bármennyire kimerültek voltunk is, hosszú ideig tartott, amíg a vackunkba való felkapaszkodás után el tudtunk aludni."[43] Hasonló viszonyokról tudósított a női fogolytábor egyik lakója: „Aki nem a szélén talált helyet, az úgy gurult be másokon keresztül, vagy mászott fel, esetleg szemből. Nekünk hármunknak az első emeleten jutott hely. Hármunknak két priccs. Mások is így feküdtek: két priccsen hárman. Nekünk jobb volt, mi hárman összetartottunk, együtt takaróztunk, és engem anyu és Rózsi mindig maga közé vett. Talán kevésbé fáztam, fáztunk, mint a többiek."[44]

A tábor történetének hideg hónapjaiban mégis leginkább az állandó fagyoskodás kapcsán emlegették priccseiket a visszaemlékezők, amely ellen, aki tudott, ágytársával való összebújással védekezett. Ez esetben a máskor nyomaszónak ábrázolt zsúfoltság előnnyé változott, hiszen a meleg testek összezártsága némi hőmérséklet-emelkedéssel járt. Ezt tükrözi az alábbi memoárrészlet is: „Hideg, téli éjszaka. A bergen-belseni 10. számú kőbarakk lakói ruhástól összebújva a takarók alatt, egymást melegítve alszanak. Aki csendesen, egyenletesen lélegzik, talán a már csak emlékekben létező otthonról álmodik. Aki fel-felnyögve, szaggatottan lélegezve alszik, a lágernapok kínját, az éhség maró gyötrelmét érezheti álmában is.

[43] Lantos 2009: 90.
[44] Sárdi 2006: 76.

Én anyámmal és húgommal a középső priccsen alszom. Alattunk, a legalsón Lajos bácsi fekszik, aki azon az éjjelen hangosan imádkozik. A vékony, öreg testet beburkoló hálózsák világosszürke, vízhatlan vászon huzata mintha szinte világít a barakk keskeny ablakán beszűrődő reflektorfényben.

A fogolytáborosok kései emlékeiből az a tanulság vonható le, hogy még zsúfoltabb viszonyok között éltek, mint kiváltságosabb hitsorsosaik, és a zsúfoltságot rendszerint összefüggésbe hozták a fáradtságból vagy a téli időjárásból adódó hidegérzettel. Az Ungarnlager és a fogolytáborszektor barakkjaiban ugyanis kettő, vagy csak egyetlenegy fatüzelésű kályha adta a meleget, amely minimális hőérzet-emelkedést nyújtott a mindennapokban.

Mivel a barakkokban nem létezett a civil életben ismert magánszféra, a lakók lelki szükségletüknek ezt a kielégítetlenségét – ha nem is tudatosan – frusztrációnak élték meg. Eluralkodott az idegesség, a minden lágercsoportra vonatkozó minden forrásban megmutatkozik, és az idő előrehaladtával a viták, veszekedések a fizikai szükségletekkel összefüggő ügyek miatt robbantak ki. A barakklét érzékszervi dimenziójában a szagok, zajok, fények is kulcsszerepet kaptak, és fokozták a feszültséget. Az állandó beszéd nyomasztó és állandó zajjá alakult. Valaki midig siránkozott vagy veszekedett, vagy akár egyszerre többen is – legalábbis ez volt a táborlakók benyomása. A konfliktusok pedig ezt tovább fokozták agresszív formában. A fel-felhangzó gyereksírás ugyancsak fokozta a nehézségeket, és kikezdte az idegrendszert, de az idegeket a különféle szagok kavalkádja és az állandó bűz is megterhelte. A latrinára kijárni megterhelő volt az emeletes priccseken fekvők számára, és a megoldást sokaknak az jelentette, hogy a priccs aljában elhelyezett edényeikbe végezték szükségü-

[45] Kádár 2003: 32.

ket. Ez viszont tovább fokozta az elviselhetetlen bűzt a nagy zsúfoltságban. Számos tudósítás témáját adta az is, amikor a beteg, sokszor hasmenéssel küzdő embereknek nem sikerült kiérni időben a latrinára. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy ideiglenes lakhelyeiket sokan egyre elviselhetetlenebbnek érezték. Trebits Gabriella a női fogolytábor 308-as barakkjából arról számolt be, hogy mindenki piszkos, rendezetlen, még a nők is piszkosak, „kibírhatatlan a bűz". A nők piszkosságát ő és mások is a szégyenhez és emberi mivoltuk legmagasabb fokú megalázásához kötötték.[46]

A táborosok különböző megoldásokat eszeltek ki, hogy eltávolítsák magukat az állandó, tőlük független hatásoktól. Klein Mária, a karácsonyi transzport egyik foglya a női munkatáborban a gondolataiba mélyedve sajátos metódust valósított meg, hogy kimerült lágertársainak keserves nyöszörgését és jajgatását ne hallja: „Este behúnyom a szemem, és verseket mondok magamban. Milyen jó, hogy ilyen sok verset megtanultam, mert ezeket szeretem. Mondom a Toldi elejét: »Mintha pásztor tűz ég őszi éjszakákon...« Mondom a Pókainét, ez is az egyik kedvencem ...] Ezeket mondogatom egymás után, míg szépen elalszom..."[47]

Mindez egyáltalán nem érdekelte az SS-őrséget. Csak akkor avatkoztak be, ha a barakkparancsnok, vagy a fogolytáborosok esetében a kápók, jelentették, hogy valaki fertőző betegséggel küzd, például a téli időszakban elharapódzó vérhassal. Akinél ennek jelei mutatkoztak, azt a zsidó foglyokból álló, erre kijelölt csoport elvitte a revierbe, azaz a tábori kórházba. Mivel ide csak egyedül lehetett menni, ijesztő helynek számított, ezért a betegek inkább igyekeztek eltitkolni a betegségüket. A revier a fennmaradt dokumentumok szerint a Sternlagerhez csatolt kis barakképület volt, ami-

[46] Trebits Gabriella naplója, 1945. január 10. GBBA, BO 4173.
[47] Sárdi 2006: 81.

ben holland orvosok dolgoztak,[48] de az Ungarnlager átköltöztetése után, 1945-ben saját revierépületet kapott az Ungarnlager is. Ebben az időszakban tömegével kerültek ide a magyar foglyok, ezért a revier gyakran szerepel az egykorú és későbbi dokumentumokban is.

A holokausztról 1944-ben már minden nagyhatalomnak tudomása volt, de Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője csak a Svájci Vöröskereszt, majd pedig a Nemzetközi Vöröskereszt számára engedélyezte, hogy időnként gyógyszerszállítmányokat és ételsegélyeket vigyen a táborba. Erről az összes naplóíró megemlékezett, hiszen a tábori pletykákból egyértelműen tudták, hogy a Sonderlager összes szektorának revierjébe jutottak gyógyszerek és vitaminok, amelyeket a cseretáborosok plusz ellátmányként megkaptak, de azt is tudták, hogy ez nem a nácik szívjóságának köszönhető, hanem a tábor speciális státusának. Az első vöröskeresztes pakk, 62 láda orvosság és vitamin, injekció, fertőtlenítőszer és szőlőcukor november végén érkezett a cseretáborba.[49] Különlegesnek minősíthető, hogy 1944 karácsonyán a Svéd Vöröskereszt élelmiszer-szállítmányát is beengedték a táborba, kifejezetten azzal a céllal, hogy a gyerekek számára biztosítsanak pótellátást. Egy tanúságtétel szerint tejet, céklát, kávét, cukrot és dupla adag kenyeret kaptak. Az egész akcióról az a téves hír kapott lábra a táborlakók között, hogy Hitler a születésnapján a karácsonykor érkezett foglyokat életben hagyja, hogy gesztust tegyen a svéd király felé. (Hitlernek valójában április 20-án volt a születésnapja.) Mivel éppen aznap érkezett a magyar transzport Budapestről, továbbá egy holland transzport a csillagos táborszektorba, mindez apropója lett a tényeket nélkülöző pletykának.[50] Ugyanakkor a vöröskeresztes szállítmány kipor-

[48] Weiczner Jenő naplója, 1945. január 13. Weiczner [d. n.]: 170.
[49] Szita 2005. 81. és Kolb 2021: 179.
[50] Benedek 2011: 85.

ciózott adagjainak elfogyasztása fontos szerepet játszott abban, hogy a fiatalkorúak a barakkokban maradhassanak családjuk körében.

A tizenhat éves Bognár György, a budapesti transzport egyik tagja naplóbejegyzésében így ír: „A láger első részében az őrök példásan tisztántartott barakkjai helyezkednek el. Itt van nekik külön konyha is. Itt van a fertőtlenítő. Még egy drótkerítés van itt és mögötte a láger. 50-60 méterenként őrtornyok meredeznek a magasba és a gépfegyverek csöve állandóan a táborra irányul. Az egyes blokkok megint csak drótkerítéssel vannak elválasztva. Itt vannak azok, akikkel különösképpen rosszul bánnak. Ez az Abfertigungslager. Innen kevesen kerülnek haza élve. A barakkok között appellt állnak az emberek. A konyhák hajnaltól késő estig főznek, mert a tábor létszáma a befogadóképességének húszszorosa lett. A konyhák előtt hosszú sorokban az elvermelt marharépa, a német nemzeti eledel. A barakkok fűtetlenek és zsúfolásig tele vannak emeletes ágyakkal. Az, hogy az ágyakban hányan alszanak, mindig a tábor jellegétől függ. Német őrjáratok cirkálnak az utakon állandóan. Az élet különben békés, mert hisz a krematóriumok csak holt embereket égetnek."[51] A budapesti kamasz fiú éles megfigyelései alapján arra juthatunk, hogy a táborlakó magyar zsidóknak volt lehetőségük bejárni, belakni a tábort. Sőt, a táborkerítésen túli világról is valamilyen módon képet alkottak maguknak. A szögesdróton túli univerzumba beletartozott a természeti környezet is. Ezek a hatások azonban egyénenként és csoportonként különbözni látszanak. A fenyvesek látványa, illata bizonyos foglyokban bizalmat ébresztett, örömet okozott. A piszkos lágerkörnyezethez képest a külvilág pedig megnyugvást is jelenthetett. Mások viszont, az auschwitzi transzportok tagjai ezt a látványt és illathatást is a lengyelországi táborkomplexumban

[51] Bognár naplója, 1944. december 19.

átélt kínszenvedéseikhez kötötték, azzal hozták párhuzamba. Holländer Margit, aki rövid ideig Bergen-Belsen női fogolytáborának lakója volt, a sátortáborban kapott szállást. Őt a sötét erdő először megijesztette, azt az érzést erősítette benne, hogy ott fogják kivégezni. Néhány héttel később azonban ezek az érzések megváltoztak benne is, és ugyanaz az erdő már a szabadság emlékét idézte fel benne: „Elindultunk vissza a lágerbe. Erdőn át visz az út, körülvéve fenyvesekkel halad szomorú menetünk. Az a finom fenyőillat az úton sort álló fenyőfák között. Elfogott a vágy, hogy csak még egyszer sétálhatnék szabadon egymagamban."[52] A sors iróniája, hogy napjainkban a lebontott tábor helyén, a modern emlékközpontot nem számítva már csak fenyőerdők emlékeztetnek mindarra, amit a tábor foglyai és cserezsidói számára Bergen-Belsen jelentett.

A természeti környezethez való viszony leírásai reprezentálják talán leginkább az Ungarnlager és a fogolytábor lakóinak a megszokottól távoli, abszurd helyzetét, a természetes léten kívüliségét. A nem emberi lények figyelmen kívül hagyása, nem észrevétele minden táborcsoport anyagaiban ott van, ezért általánosítható. „A legfeltűnőbb az volt, hogy nem voltak madarak, nem volt madárcsicsergés, annak ellenére, hogy gyönyörű nyári zöld volt minden" – emlékezett később az egyik strasshofi volt fogoly.[53] „Csakugyan ott voltunk, ahol a madár se jár" – emlékezett Rosenbaum Sándor.[54] Zsolt Béla író a Kasztner-csoport tagja volt. Háború utáni könyvében felemlített egy esetet, amikor az Ungarnlager porában megpillantott katicabogár látványa akkora meglepetést keltett, hogy odasereglettek a közelben őgyelgő társai. „Délben vízben főtt bortörköly volt ebédre, ezt még azok semették meg, akik tegnapelőtt megették a vízben

[52] Holländer Margit visszaemlékezése. HDKE, 2011.555.1., 38. és Huhák–Szécsényi 2017.
[53] Konig 2018: 77.
[54] Rosenbaum Samuel visszaemlékezése. GBBA, BT 1387, 34.

főtt úti gazt. A katicabogár azonban kellemes izgalmat, sőt, némi optimizmust hozott a táborba néhány pillanatra. Hátha azt jelenti, hogy még nem vagyunk egészen az Isten háta mögött?"[55] Az említett példák talán meglepően hatnak, ugyanakkor szimbolizálják a tábori lét abszurditását, természeten kívüliségét.[56]

Ugyanezek a groteszk, téren és időn kívüliséget mutató hangok jelentkeznek az időjárással kapcsolatos leírásokban, kiváltképpen a hozzájuk társított érzésekben. Az időjárási viszonyok, a hőmérséklet, a gyakori szél és csapadék értelemszerűen keretezi a beszámolókat. A nem megfelelő civil öltözet, amely a hónapok alatt elrongyolódott, a meleg ruha hiánya, a fogolytáborosok vékony rabruháinak és rossz rabcipőinek elégtelen volta minduntalan az időjárás felé terelte a gondolatokat, hiszen a lebetegedés – mint azt többen megtapasztalhatták – súlyos fizikai terhet rótt rájuk, és a túlélésüket kockáztatta. A klíma valóban szerfelett barátságtalan volt, még nyáron is: ezt már a legjobb kondíciók között élő Kasztner-csoport táborlakói is megérezték. A meleg, jó idő éppen ezért kuriózumként hatott, és gyakorta beszámoltak róla. „Reggel aztán kisütött a nap. Gyenge nap volt, mégis alig kaptam helyet a déli [barakk] falnál. Később felmelegedett, levettem az esőkabátot, kalapot, s úgy nyújtóztam a nap felé. Mind többen ácsorogtak a vizes homokban, úgy emelgették a lábukat, mintha szurokban járnának. Kinyíltak a családos barakkok ajtajai; takarókat, ruhákat ráztak, poroltak, homokra terítették a faforgáccsal gyéren töltött szalmazsákokat. Régen nem bújt ki ennyi ember"[57] – hangzik el egy beszámolóban. Az efféle pozitív kicsengésű hangok azonban rendre elmaradtak akkor, amikor a nyirkos, esős idő megérkezett. Benedek István Gábor tótkomlósi deportált, a strasshofiak akkor hétéves tagja tisztán emlékezett minderre: „A hatalmas erdőség területén fekvő láger kora estétől délelőtt tízig, tizenegyig nedves ködben állt. A hideg itt egyáltalán nem olyan volt, mint odahaza. Magyarországon a hideg körülfogja az embert. A tér, amelyben jár, ennyi meg ennyi fokra lehűl és kész. Ha jeges szél fúj, ki-ki védelmet keres, mégpedig olyan gyorsan, ahogyan csak tud. Bergenben a hideg alattomosan támadott. Bebújt a bőr alá, nyúlós agresszivitásával elkapta a csontokat, behatolt a vérbe, az agysejtekbe."[58]

[55] Zsolt 2015: 386.
[56] Huhák 2018a: 267.
[57] Kőműves 1967: 90.

A rossz idő és különösen a hideg az ilyen és ehhez hasonló tanúságtételek szerint az emberekre a legalattomosabban hatott: lelkileg és fizikailag is megtörte őket. Az elkedvetlenedés, borús hangulat egyik okozója lett, másrészt a megbetegedések és legyengülés kiváltója. Nem ritkán előfordult, hogy a barakklakók még az Appellre sem tudtak kivánszorogni. A barakkparancsnokoknak ezt minden esetben jelenteniük kellett, az Ungarnlagerben az SS azonban szemet hunyt a visszásságok felett. Nem úgy, mint a fogolytáborban, ahol a kápók a legyengült, beteg foglyokat akár korbácsütésekkel is kivezették az Appelplatzra. „A nappalok nagyon roszszak, de az esték nem annyira. Nappal, amikor álltam a célappelen, mindig azt gondoltam, hogy ez nem is velem történik, ez nem igaz, majd fel fogok ébredni, mert csak álmodom, és biztosan kitakaróztam, azért érzem ezt a hideget" – vallotta Klein Mária.[59]

A legtöbb beszámoló érdekessége mégsem ez, hanem az, hogy az időjárás hatásait gyakorta ellenséges, sorsszerű csapásként kezelik. Huhák Heléna summázata szerint ezzel saját kívülállásukat jelenítették meg, amennyiben a táborlakók egyszerűen tőlük teljesen idegennek állították

[58] Benedek 2011: 84.
[59] Sárdi 2006: 81.

be az esőt, a fényeket és a szelet, amivel nem tudnak mit kezdeni, ami nem hozzájuk tartozik, ami abszurd és idegen, zárt keret.[60] A különböző táborrészek foglyai nemegyszer metaforákban írták le az időjárást, ami beszámolóikban saját kedélyállapotukat tükrözte. „A nap eltűnt, fázós, borús az ég" – említette Kolb Jenő, akinek naplója tobzódik az efféle metaforákban és hasonlatokban. Kolb nemcsak a rossz időt, de a kellemes napfényt is érzékletes kettős képekben fogalmazta meg: „napos, enyhe idő, jó húsos ebéd", „egyetlen száraz nap, csupa derűs kedély".[61]

A különböző vallomásokból úgy tetszik tehát, hogy a bergeni magyar deportáltak és cserezsidók számára a természeti környezethez való viszony és a hőmérsékleti változások teret adtak érzéseik, hangulatuk megjelenítésére, és ezáltal az olvasók számára olykor alkalmat adnak arra, hogy a környezeti viszonyokat ne csak önmagukban, hanem az egykorúan lejegyzett emóciókon keresztül is érzékeljük.

Mindennapok a barakkban

Az Ungarnlagert gazdag kulturális élet jellemezte, egészen a januári tífuszjárvány kitöréséig. Egyrészt a foglyok igyekeztek elfoglalni magukat, elütni az időt, másrészt ebben az is szerepet játszhatott, hogy egyfajta társadalmi normalitást teremtsenek a szögesdrótok közé szorított hétköznapokban. A kultúrával való foglalkozás ezenkívül arra is szolgált, hogy saját félelmeiket kontrollálni tudják azáltal, hogy eltávolítják maguktól a valóságot, művészeti alkotások készítésére adják a fejüket, megfigyeléseik, érzéseik, gondolataik feljegyzésével bíbelődnek vagy naplót vezetnek, il-

[60] Huhák 2023b: 453–465.
[61] Kolb Jenő naplója. GBBA, BT 401, 16.; Kolb 2021.

letve a közösség számára társas foglalkozásokat találnak ki és valósítanak meg. A kulturális tevékenység sok esetben közösségi tevékenységet jelölt, ami által új kommunikációs csatornák nyíltak meg a lágerlakók számára, és ez új szociális kötődéseket is eredményezhetett az egyébként tagolt, egymásra idegenül, ferde szemmel, netán ellenségesen néző, politikailag, életkorilag, származási, vallási és társadalmi tekintetben sokféleképpen polarizált barakklakók közösségében.[62]

A kulturális élet kialakulásában és virágzásában mindenekelőtt fontos tényező, hogy a magyar fogolycsoportok tagjaitól beérkezéskor nem vették el a holmijaikat. A foglyoknál lévő eszközök, papírok, tollak, kegytárgyak, könyvek és megannyi egyéb eszköz megléte kulcsfontosságú volt. A kulturális tevékenységek szabad gyakorlását tekintve ugyancsak fontos tényező, hogy az Ungarnlagerben soha nem vezették be a kápórendszert. A fogolytáborban ez mindvégig általános volt, sőt 1944. december elejétől Kramer táborparancsnok a cseretábor többi szektorában is bevezette, míg az Ungarnlagerben soha.[63] Így a magyar foglyoknak a tábor fennállása során voltaképpen végig nem kellett attól tartaniuk, hogy eszközeiket elkobozzák, vagy megbüntetik őket. Hasonlóképpen lényeges volt a fogolytársadalom atipikus fejlődése. Az első két, egymást váltó transzport cserezsidói családok voltak. A Kasztner-csoport felnőtt tagjainak jelentős része értelmiségi foglalkozást űzött, míg a strasshofiak a nyári, ausztriai munkatáborozásuk után már összeszokottabb társaság volt. Ez a körülmény hatással volt a szabadidős tevékenységükre is, amennyiben – a gyerekek, a kulturális szocializáció, illetve az összeszokottság miatt – számos kulturális vagy vallási alapú közösségi eseményt is szerveztek. A budapes-

[62] Rahe 2021: 34–35.
[63] Rahe 2020: 30.

ti transzportban egyedül utazók kulturális tevékenysége jóval szerényebb, jobbára egyéni tevékenységekre szorítkozott.

A legszélesebb körű kulturális élet a Kasztner-csoportot jellemezte. Kolb Jenő, Feldmann Szidónia, Devecseri László, Szondi Lipót, Gádor-Donáth Blanka és társai barakkéletében bizonyára szerepet játszott az értelmiség, a kvalifikált foglyok magas száma, illetve a gazdasági, kulturális és vallási elithez sorolható tagok magas számaránya. A kulturális élet elsődleges terepei az előadások voltak. A témák rendkívül sokfélék voltak tudományos, filozófiai, művészettörténeti, vallási és politikai területről is. A vallási témák különösen figyelemreméltók, amennyiben a csoport jelentős százaléka asszimilált, liberális, a Horthy-rendszerhez a végsőkig kötődő budapesti lakos, illetve a vallási tanításoktól más okokból ugyancsak jócskán elszakadt cionista volt – egyszóval mind szekuláris emberek és családok. Ugyanez vonatkozik a zsidó identitást feszegető foglalkozásokra is, hiszen az efféle programok a barakkban szinte mindenkit vonzottak. Joggal feltételezhető, hogy a vallási és a zsidóság mibenlétét firtató tárgyú előadások összehozták a különféle identitású zsidókat, hiszen üldöztetésük és táborba kerülésük egyetlen előidézője éppenséggel saját zsidóságuk volt. Az otthoni biztonságban az efféle előadások sokak számára bizonyára érdektelenek lettek volna, a normalitástól eltérő helyzetben, ebben a magából kifordult, abszurd világban az efféle programok ellenben inkább kohéziós erővel bírtak. Mindenkinek segítettek kialakítani saját viszonyulását a zsidóságához, ahhoz az identitáshoz, amibe a nácik belekényszerítették. Érdekes megfigyelni, hogy bizonyos témák tükrözték a csoport szándékait, de legalábbis reménységét a jövőt illetően. Számos olyan előadást tartottak, amelyben a palesztinai életről volt szó. Az előadásokon túlmenően a jövőbe mutató cselekvés jelei voltak a nyelvtanfolyamok is. A források héber, jiddis, orosz, szlovák nyelv-

tanfolyamokról tanúskodnak, amelyeket egy-egy újságíró, tanár jegyzett. A kulturális programok közül a tudományos-közéleti-vallási előadásokon túlmenően a zenés programok játszottak fontos szerepet. Az esteken magyar és jiddis népdalokat, énekeket tűztek műsorra. A csoport tagja volt Ernster Dezső operaénekes, aki valóságos áriakoncertekkel szórakoztatta a közösséget. A cionista fiatalok kóruskoncertjei ugyancsak a szórakozás színtereit jelentették.

Szondi Lipót pszichiáter, pszichoanalitikus a barakkban rendszeresen tartott pszichológiai tárgyú előadásokat, amelyek több száz hallgatót is vonzottak. Népszerű tudományos igényű előadásai mellett Szondi rendszeresen szervezett pszichoanalízis-kurzusokat is, amelyek során sorsanalízist is végzett egyes sorstársain.[64] E foglalkozások hallgatói létszáma nem pusztán Szondi Lipót már meglévő ismertségével állt összefüggésben. Feltételezhető, hogy népszerűségében közrejátszott az is, hogy a bezárt, bizonytalanságban tartott „túszok" egyfajta önismereti magyarázatot kerestek sorsuk alakulását illetően. A pszichológus tudományos igényű előadásai, terápiás foglalkozásai minden bizonnyal önvizsgálatra sarkallták, de legalábbis gondolkodásra kényszerítették a résztvevőket saját magukról. Szondi tehát egyfajta önismereti tréningként, terápiás segítségként is felfogható volt. Ezt látszik alátámasztani az előadásait meghallgatók nagy létszáma is, ami annak a jele, hogy politikai-világnézeti identitástól függetlenül igényelték a sorsanalízis világhírű szakértőjének szavait. Gádor-Donáth Blankának, aki a budapesti tudományegyetem filozófia–pszichológia szakos hallgatója volt, Szondi a II-es barakkban külön szemináriumot tartott, így próbálták pótolni a lány tanulmányaiból kiesett időt.[65]

[64] Gádor-Donáth Blanka visszaemlékezése. BBA, BT 882, 38.
[65] Garami–Lukács–Nagy–Németh–Sipos–Szamosi 2020: 55.

A többi magyar transzport esetében ilyen aktív kulturális életről nem beszélhetünk, de szinte mindenütt létrehoztak kisebb csoportokat, kultúrbizottságokat a barakkokban, ahol színészek, zenészek, írók, újságírók részvételével kisebb műsorokat tartottak. Népdalok mellett opera- és operettbetétdalokat énekeltek együtt, emellett voltak politikai előadások is. A helyzet rosszabbodásával, főleg a barakkok átszervezése után azonban ezek egyre inkább elmaradtak.[66] Ugyan kevés példa akad, de a kezdeti időszakban, novemberben még a fogolytábor barakkjaiban is meg tudtak rendezni egy-egy kisebb műsort a maguk szórakoztatására. „Nehogy unatkozzunk, rendeztünk kultúrelőadásokat is. Igyekeztem úgy összeállítani a műsort, hogy legyen valami tanulság is benne a részünkre" – mondta jegyzőkönyvbe a háború után egy sátortáborba került fogoly.[67]

A Kasztner-csoport felekezeti megoszlásáról tudunk a legtöbbet. Ők vallási értelemben is megosztottak voltak, és a különbségek kihatottak a táborbeli mindennapokra. A szocialista irányultságú cionisták jó része vallástalan volt, kulturális és politikai értelemben vallották magukat zsidónak. A másik szélsőséget a szatmári ultraortodoxok képezték. Teitelbaum Joel szatmári rebbe vezetése alatt ez a néhány tucat főből álló csoport meglehetősen zárt és elkülönített életet élt a többiektől.

Az Ungarnlager sajátos viszonyaiból, a munkavégzés hiányából adódóan jelentős idő jutott a vallási elmélyedésnek. Semmi nem gátolta azt, hogy a szombatot a vallási előírásoknak megfelelően, munkavégzés nélkül megtartsák, és ugyanez vonatkozott az ünnepekre is. A magukkal hozott rituális tárgyak és szent szövegek mindezt megkönnyítették. Azonban a szombat és az ünnepek szerepe megosztotta a közösséget. Míg az ünnepeket mindenki – a nem vallásosok is – megtartották, mivel ez a zsidó hagyomány elengedhetetlen tartozéka volt, egyszersmind a deportálás előtti életükhöz is kötődést adott, a szombatot már korántsem tartotta be mindenki, elsősorban azért, mert megtartásának előfeltétele a megelőző munkavégzés volt, itt viszont nem dolgoztak hétközben. Ehrenfeld Tibor maga is így írt: „Nincs szombat hétköznapok nélkül. Amíg nem lesznek komoly munkával eltöltött hétköznapok, addig a sabbat sem fog komoly hatást gyakorolni rám."[68] Az ultraortodoxok ráadásul a reggeli létszámellenőrzésen való jelenlétet is munkának tekintették, de mivel ott kénytelenek voltak megjelenni, ez folyamatos lelkiismereti válságot okozott számukra. A másik jellemző tevékenységi forma a közös éneklés volt, ami egyesek szerint többnyire az esti órákban történt. Az éneklés nem pusztán a vallási hagyományok tiszteletéből eredt, de mindenképpen az otthoni világ egy darabkájának megőrzésére tett kísérletnek tekinthető. Az Ungarnlager barakkjaiban – függetlenül attól, melyik csoportról volt szó – az éhség előbb-utóbb felütötte a fejét. A méltóság fenntartására és egyben az éhség elterelésére tett kísérletek egyike az imádkozás és a hozzá kapcsolódó közös éneklés lett. Ez olyan népszerű volt, hogy a csoporttal érkezett kántorok, rabbik vezetésével sokszor alakult minján (vagyis a közösségi imához szükséges tíz felnőtt férfi imaközössége), így bárki csatlakozhatott. Az egyik visszaemlékező szerint az ő barakkjukban mindez nagy kavalkádhoz vezetett, mivel a zsidó énekek szövege ugyan fix, de különféle dallamokkal, más szövegrészek kiemelésével és más dallamokkal volt ismeretes, attól függően, hogy a német, holland, orosz stb. hagyományokat követte-e az illető. Az előimádkozók ősi szokást szegtek meg azzal, hogy nem felolvasták az imakönyvet, hiszen nem volt imakönyv.

[66] Billib 2020: 14. és Billib 2014: 101.
[67] 1777. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[68] Ehrenfeld Tibor naplója, 1944. augusztus 18. GBBA BT 183.

Az Örökkévalót márpedig sérti ez a cselekedet, és a bensőséges kapcsolat gátja is egyszersmind, ha valamely imádkozó fejből mondja az előimádkozás szövegét. De sokan azzal magyarázták meg a törvénysértést, hogy kényszer alatt tették.[69]

A vallástalanokra is jellemző napi imádságokon, a közös énekléseken és az említett ünnepségeken való aktív részvételen kívül összességében elmondható, hogy a vallásgyakorlás az egyes barakkokban és blokkokban csak egy szűk kisebbség ügye volt, keveseket foglalkoztatott igazán.[70] Lényegében az ünnepek közös megélése adott egyedül közös programot a lágerlakóknak. Dénes György, a budapesti transzport egyik utasa kései emlékeiben úgy fogalmazott: az ő csoportjukban a pészah volt az egyetlen, amit minden zsidó megünnepelt.[71] Még 1945 márciusában, a tábor felszabadulása előtti napokban, a hullahegyek tövében is megtartották a pészahot. Bognár György naplójában minderről részletes tájékoztatást nyújt, így fogalmaz: „A pészach ünneplése a barakkban. Rabbi beszélt és énekeltek. Mindenki sírt. Maceszt sütöttek a kóseroknak. [...] még soha annyira zsidónak nem éreztem magam, mint most."[72]

A pészahról, a zsidók egyiptomi kivonulásának ünnepéről azokban a naplókban is lelkes és részletes tudósítások vannak, amelyeknek a szerzői egyébként vallástalanok voltak. „Semmiféle nagy zsidó »katedrálisban« sem láthattak meghatóbb istentiszteleteket."[73] Az ilyen közös ünnepi együttlétek módot adtak arra is, hogy a vegyes szocializációjú csoporttagok többet érintkezzenek egymással. A Kasztner-csoport esetében parádés ünnepségek keretében feldíszítették az egész barakkot, később erre korlátozottan

[69] Benedek 2011: 86–87.
[70] Rahe 2020: 30–31.
[71] Interjú Dénes Györggyel. GBBA Videoarchiv 389.
[72] Bognár György naplója, 1945. március 29. HDKE 2011.25.1. 127.
[73] Devecseriné Guti Erzsébet emlékirata. HDKE 2015.27.1.

volt lehetőség. Az első csoportnak több grafikus is tagja volt, köztük Irsa István, aki színes rajzolt képeket készített a zsidó ünnepekre, azok pedig akik magukkal hozták a sárga csillagot, levették otthoni üldöztetésük szégyenjelét, és a barakkokban dísztárgyként a gerendákra erősítették.[74] De nem csak vallási ünnepségek bukkannak fel az emlékezésekben. Benedek István Gábor úgy emlékezett, hogy 1945. március 15-én Kossuth-nótákat énekeltek a barakkjukban, hiszen 1848–1849-ben igen sok zsidó vett részt a forradalomban és szabadságharcban Kossuth felszólítására, és a sátoraljaújhelyi rabbi megjósolta a hozzá betegként elvitt Kossuth gyereknek, ha felnő, nagy vezér lesz. Ezt követően a barakklakók kívánságára több estén át filozófiai, szociológiai és történelmi előadásokat tartottak a magyarság és zsidóság együtteléséről, az antiszemitizmusról, a szétszóratás perspektívájáról, a cionizmusról, az asszimiláció útjairól.[75] A cseretáborosok tehát nem szakadtak, nem tudtak elszakadni szülőhazájuktól, a szocializáció során beléjük oltott nemzeti ünnep pedig nosztalgiát sejtetett. Ugyanakkor a közösségi élményként megélt jövőorientált előadások azt is láttatni engedik, hogy barakkjaik homályában a lakók gondolkodtak arról is, vajon a polgári liberalizmus asszimilációs politikája sikeresnek tekinthető-e, ha ők most egy német táborban túszként tengetik napjaikat. A Talmud és a bibliai Ószövetség zsidósága, valamint a saját életük közötti kapcsolatteremtés mindennél jobban tükrözi az Ungarnalger lakóinak elkeseredettségét és jövőbe vetett reménységét.

Az mindenesetre bizonyos, hogy a vallási ünnepek közösségi eseményekké transzformálódtak, azaz a korábbi életükhöz képest jelentésváltozással jártak. Az ünnepségek, mint a pészah mellett a jóm kippúr is

[74] Huhák 2018a: 273.
[75] Benedek 2011: 88.

alkalmat adtak arra, hogy a bibliai üzeneteket a saját jelenükhöz kössék: a kivonulás ősi történetét például a táborból való megszabadulással hozták összefüggésbe, és erről tartottak az ünnepek alatt előadásokat.[76] A jeles alkalmat még a fogolytáborosok is megünnepelték. A cseretáborban viszonylagos autonómiában élőkkel szemben a fogolytáborok kiszolgáltatott lakóit az őrségnek volt módja megalázni: szándékosan megvonták tőlük az ételt. „Eljön Jom Kippur ünnepe is. Aznap reggel a németek nem adtak reggelit. Mindenki kétségbe volt esve, hogy ünneplik majd meg, oltár, étek és imakönyvek hiányában. A sátorban szorosan álltak egymás mellett kétségbeesve. Egyszer csak egy vékony kislány előre furakodik és elkezd imát mondani és bibliai szövegeket fejből. Kiderült, hogy egy ortodox rabbi lánya, az egyetlen lány, akit iskolába küldött, mint a fiait."[77]

A cseretáborosok mindennapjaiban az ünnepeken, vallásos műsorokon, előadóesteken és egymás informálásán túl a leggyakoribb társas tevékenység a kártyázás volt. Minden barakkban akadt egy-két pakli kártya, amelyet beosztva használtak és adtak egymásnak kölcsön. A zene sem veszett ki a cseretáborosok életéből. Hangszer ugyan nemigen akadt, de a közös vallási énekek, héber nyelvű himnuszok vagy jiddis népdalok mellett népszerű filmslágerek egyaránt felcsendültek egy-egy ételosztás után bizonyos blokkokban. A fogolytáborban a fentiekkel szemben szó sem lehetett semmiféle társas tevékenységről, mivel ezt az őrség szigorúan megtiltotta, a barakkokat a kápók révén ellenőrizte, több fogoly szabadidős tevékenységét pedig szankcionálta. A munkában kimerült, lerongyolódott és egyre betegebb foglyok nem is tudtak volna kialakítani hasonló alkalmakat. A mindennapok során a foglyok ezért itt – de a cseretáborban is – leggyakrabban olyan tevékenységekre szorítkoztak, amelyek nem igényeltek eszközt. A beszélgetés, a történetek mesélése az ágycsoportok között vagy a barakkudvaron általános jelenség volt Bergen-Belsenben. A táborlakók között – akár csíkos ruhát viseltek, akár a sajátjukat – ebben a lágerben is kialakult az a viselkedési forma, amely számos koncentrációs táborból ismert: a receptcsere.[78] Otthon ismert, szeretett ételeik receptúráit jegyezték le kis papírokra és osztották meg egymással, illetve beszéltek róluk. A szabadidő végtelennek tűnő tengerében az éhséget ráadásul sokszor jobban megérezték, mintha napi, kötelező elfoglaltságuk lett volna. Ahogy a tábor élete rosszabbra fordult, alig volt élelem, a tél hidegét jobban megérezték a cseretáborosok is. Az éhség mindenkin úrrá lett, a napok összefolytak „A »lágeréhség« merőben különbözik a szegény emberek nem evésétől" – írta Benedek István Gábor.[79] Ez többek között az evésről való végeláthatatlan beszédben, „fejben főzésben" mutatkozott meg. Bár a férfiak között is szóba került ilyesmi, ha máshogy nem, hallgatóságként, mégis jobbára a nők tevékenysége volt, akik így legalább néhány órára újra főzhettek a családjuknak.[80] „Beszélgetünk, rengeteget főzünk szóban. Kész szakácsnő lesz a lányod, mire hazaérünk" – említi egyik titkos üzenetében a fogolytáborból apjának író Székely Magda is.[81]

E tevékenységnek több funkciója is volt, lehetett. „A receptes könyvek továbbadása egymásnak egyfajta művészeti tevékenység volt, amikor fogyasztottunk, amikor nagyon éhesek voltunk" – vallotta egy ravensbrücki fogoly a memoárjában.[82] A receptírás, -csere és az evésről, enniva

[76] Rahe 2021: 40–41.
[77] Rab Erzsébet levelei. USHMM Documents, 214. 381.1

[78] A receptkészítés, -mesélés és fejben főzés más lágerekben is ismert jelenség volt. A lichtenwörthi koncentrációs táborban készült receptes könyvet dolgozza fel: Czingel 2013.
[79] Benedek 2011: 98.
[80] Goldenberg 2003: 161–179.
[81] Huhák–Szécsényi 2014: 95.
[82] Kuder 1954: 358.

lóról szóló beszédmód időűző, játékos hatását sem szabad lebecsülni, de emellett az ételszegény időszakokban, főleg éhezés esetén a túlélés roppant szokatlan eszközeként is felfogható, amennyiben a barakklakók a fizikai síkról mentális síkra terelték az éhség és a jóllakottság érzetét, amikor elképzelték kedvenc, kalóriadús ételeiket, így próbálván csökkenteni valódi éhségérzetüket. E pszichológiai kísérlet mindezeken túl az ellenállás egyik formája is volt: nem akartak meghalni, túl akarták élni a fogságukat. Az ételről szóló diskurzus többféle funkciót kapott öntudatatlanul is: közelebb kerültek a finom falatokhoz legalább mentális szinten, hiszen a valóságban nem jutottak hozzá. Másrészt nosztalgiát ébresztett egykori polgári életük iránt azokban is, akik a receptjeiket megosztották, és azokban is, akik meghallgatták, és erősítette a kötődést szülőföldjükhöz, rokonaikhoz, egyszóval annak a világnak a különféle szegmenseihez, amelyet maguk mögött hagytak. Az ételek ízéről, főzési szokásokról, receptekről szóló mindennapos beszélgetés nemcsak visszarepítette őket valódi otthonaikba, de feltételezhetjük, hogy a deportálás előtti életük újrakonstruálása meg is szépítette a bezártságukat. A receptek megosztásának ezenkívül nyilvánvaló szociális összekötő szerepe is volt.

A nosztalgia rengeteg beszélgetésben felbukkant, amint azt Bognár György naplójában megörökítette, amikor barakkparancsnokukról megemlékezett: „Székely Károly[83] beszél a családjáról. Ilyenkor mindenki sír, igaz, hogy én is. [...] Büszkén meséli zuglói házának berendezéseit, mi hallgatjuk. Szívesen hallgatjuk, mert emberi dolgok, és Székely bácsi meséli. Ilyenkor olyan átszellemült az arca, mint aki otthon van."[84] Az otthon hiánya nem csak honvágyat jelentett. A táborosok bizony az őket

[83] Huhák–Szécsényi 2014: 99.
[84] Bognár György naplója, 1944. december 11. HDKE 2011.25.1, 89.

körülvevő tárgyak hiányáról is említést tesznek. A különféle táborszektorokban a tárgyak, személyes holmik különféle mértékben hiányoztak. Az otthon elveszítése egyebek mellett a tárgyak, bútorok elveszítését is jelenti.[85] Az első két cseretáboros kontingens bizonyos mértékben magával tudott hozni néhányat a legfontosabb használati eszközei közül – fésűt, hajcsatot, ruhaneműket, lábbeliket –, illetve személyes értéktárgyakat – ékszereket, fényképeket, könyvet, írószert stb. Ez nagyon fontos volt, különösen a nők esetében, mert számukra a tárgyak még többet is jelenthettek: nőiségük megélésének zálogát.[86] Az idő előrehaladása ebben a vonatkozásban is romlást hozott: a Budapesten sebtében bevagonírozottak voltaképpen azt sem tudták, hova viszik őket, ők tárgyszegényen érkeztek Bergen-Belsenbe. Az auschwitzi transzportok foglyainak nemhogy személyes tárgyai, de ruhái, cipői sem voltak, mindent az SS kincstári ellátmányából kaptak, és legtöbbször nem a nekik megfelelő méretűt. Meg kell jegyezni, hogy az egykorú és későbbi beszámolók nem csak a személyes holmik hiányáról árulkodnak fájón. A barakkokban, a sivár, szögesdróttal elkerített világban nem voltak olyan bútorok, amelyek az otthon melegét adták volna, holott a környezetpszichológiából ismert, hogy a használati tárgyaknak identitásformáló szerepük is van.[87] Mivel a táborlét efféle identitáselemekben kétségtelenül mélységes deficittel járt, a lakók olykor képzeletbeli otthonokat fabrikáltak maguknak, bennük a felidézett bútoraikkal, szívükhöz közel álló tárgyakkal. „Szép, csinos nappali szoba, mert a régit, a szívemhez nőttet elrabolták tőlünk. Berendezése: lakkcsiszolt bútor, kombinált szekrény tele könyvekkel, két nagy, két kisebb fotel, asztal székekkel, virágállvány, rádió, gramofon, aztalka, világos, nagy

[85] Huhák 2024b és Huhák 2018a: 288–289.
[86] Karwowska 2015: 64–76.
[87] Csíkszentmihályi–Halton 2011: 75–140.

ablak, szőnyegek, szép asztalterítők, függönyök, egypár tiszta váza és festmény. Ott ülünk az asztalnál, reggelizünk. Egyik kannában sok tej, másikban jó fekete. Kenyér, zsemle, kifli. Vaj, és méz, dzsemek, meg sonka, szalonna és kolbász."[88] A fenti naplóbejegyzés hűen tükrözi nemcsak azt, hogy folyvást az ételekről gondolkodtak, de az otthoni környezet, benne a saját, megszokott tárgyaik hiányát is.

Az élelem és a tárgyak hiánya, pontosabban a saját tárgyak csekély mennyisége és a táborterület tárgyszegénysége egyesekben a meglévő tárgyakhoz való ragaszkodást váltotta ki. Ismert jelenség, hogy a koncentrációs táborokban, részben a szabadidő eltöltése érdekében, részben a tárgyak és használati eszközök hiánya miatt a rabok gyakran maguk fabrikáltak eszközöket.[89]

Írott vagy rajzolt alkotások

Részben a tárgyakhoz való ragaszkodás indukálta az Ungarnlagerben többek által gyakorolt írást vagy rajzolást. Ha nem volt tárgy, akkor ily módon készítettek maguknak valamiféle személyes, kézzelfogható alkotást, ami az övék volt. Ugyanakkor ennek az individuális és gyakran művészinek is mondható alkotótevékenységnek a magyarázata nemcsak ebben rejlik, hanem abban is, hogy privilegizált helyzetükből adódóan az Ungarnlager lakóinak voltak eszközeik és szabadidejük is.

A koncentrációs táborokban született egykorú feljegyzések száma nagyon ritka, hiszen tilos volt feljegyzéseket készíteni, és erre nem is voltak meg a feltételek. Ha írtak is feljegyzéseket, ezek igen kicsi számban marad-

[88] Weiczner Jenő naplója, 1945. január 27. Weiczner [d. n.]: 191.
[89] Számos példát ad: Huhák–Szécsényi 2015 és Huhák–Szécsényi 2019.

tak meg. Bergen-Belsen azonban azok közé a helyek közé tartozott, ahol a rabok viszonylag nagy számban készítettek ilyesmit. Ironikus módon az a tény, hogy a keleti megsemmisítőtáborokból halálmenetekben hurcolták a zsidókat Bergenbe, ahol viszont jelentős számban túlélték a háborút, azt jelentette, hogy a nácik – szándékaikkal ellentétesen – növelték azok számát, akik a halálgyárakról és a koncentrációs táborokról egyaránt beszélni tudtak.[90] A foglyok leggyakoribb kifejezési formáit a táborban fabrikált versek mellett a naplók jelentették.

Bergen-Belsen speciális és privilegizált voltából adódóan az a koncentrációs tábor lett, ahol – a sömmerdai női koncentrációs táborban készült magyar fogolynaplók mellett – a legtöbb napló íródott.[91] A jelenlegi táborkutatás összesen harmincnégy, a táborban készült naplóról tud, ám számuk bizonyára magasabb volt, csak Kramer brutális parancsnoksága alatt néhányan félelmükben megsemmisítették írásaikat. Az egész cseretábor unikalitását mutatja, hogy e naplók közül csak három készült a fogolytáborrészben, az összes többi naplóíró valamelyik cseretáborszektor lakója volt[92] A naplók egy része azonban a szó szoros értelmében nem tekinthető naplónak, mert közülük számosan (így a Kasztner-csoporthoz tartozó Devecseri László, Feldmann Szidónia, Stern Rózsi) ottani feljegyzések alapján, de már Svájcban vagy a láger felszabadulása utáni hetekben, hontalantáborban írták meg emlékeiket, így ezek frissen papírra vetett memoároknak tekinthetők, ezért az említett szám könnyen lehet, hogy akár felfelé, akár lefelé eltér. Mai tudásunk szerint az Ungarnlagerben tíz lágerlakó vezetett dátumokkal ellátott kézírásos feljegyzéseket,

[90] Kushner 1997: 183.
[91] Huhák 2024c: 71–91.
[92] Rahe 2021: 15–55. és RAhe 2020: 31. Az ungarnlagerbeli naplókról és később keletkezett feljegyzésekről lásd még: Székffy 2021.

mindannyian magyar nyelven. Mint említettük, a táborlakóknak bőven volt szabadidejük, illetve egyeseknek magukkal hozott eszközök (toll, papír) ugyancsak rendelkezésre álltak, vagy ha nem, akkor a tábori feketepiacon vásárolhattak ilyesmit olyanoktól, akik nem írtak.

Ezek a források a készítés szándéka, rendszeressége és számos egyéb szempont alapján persze különböznek egymástól. Formai szempontból talán az egyik legszokatlanabb Merényi Zsuzsa naplója. A tizenkilenc éves budapesti lányt egy védett házból hurcolták el a nyilasok, így került a Teleki téri internálótáborba. Ettől fogva rajzolta meg élményeit ironikus-önironikus, néhol egyenesen parodisztikus formában, amelyekhez rövid, találó kísérőfeljegyzéseket készített. Képregényszerű naplóját évtizedekkel később további feljegyzésekkel egészítette ki.[93] A Kasztner-csoportban két személy vezetett naplót: Kolb Jenő és Ehrenfeld Tibor. A strasshofiak közül három személy naplói ismertek: a makói Lukács Józsefé, akit Szegedről, a szarvasi Weiczner Jenőé, akit Szolnokról deportáltak, valamint Nádor Gyuláé, akit szintén Szolnokról vitték el közvetlen hozzátartozóival előbb ausztriai családi táborokba, majd onnan decemberben az Ungarnlagerbe.[94] A budapesti transzporthoz sorolható naplóírók ellenben családjuk nélkül, egyedül kerültek a cseretáborba. A tizenhat éves Bognár Györgyöt, a már említett Merényi Zsuzsát és Weisz Emil kereskedőt fővárosi védett házakból hurcolták el a nyilasok, a huszonegy éves Pick Imre és a fiatal felnőtt Donáth Pál pedig munkaszolgálatosként került a szerelvényre. Végül, de nem utolsósorban a női fogolytábor egyik heftlingje, Trebits Gabriella naplóját is meg kell említeni. Az értékes forrásról a későbbiekben részletesebben is lesz szó.

[93] Merényi 2020: 41–103.

[94] Nádor Gyula naplójához (USHMM Documents 2000.13.1) csak igen korlátozottan férhetem hozzá, 1945. április 18-ai bejegyzése utáni naplóját nem ismerem.

Az Ungarnlager nyugodt légkörében nagyobb tere volt az írásnak, mint másutt. A „kasztneresek" naplóírói mind a budapesti értelmiségi elit középkorú tagjai voltak. A polgári világból érkező, értelmiségi hátterű táborosok között rajtuk kívül is voltak néhányan, akik feljegyzéseket készítettek, amelyekben a jelenre, a múltra és a jövőre egyaránt reflektáltak. A naplóírók szándéka, attitűdje nem ismert, de joggal feltételezhetjük, hogy a mérhetetlenül megnövekedett szabadidő értelmes eltöltése mellett az események és saját gondolataik-érzéseik dokumentálása, és talán ehhez kapcsolódóan egyfajta emlékállítás is ott volt a szándékok között – ez a lágernaplókra nemritkán jellemző, hiszen polgári életükben egyikük sem vezetett naplót.

Az említett naplóírók teljes deportálási idejük alatt írtak feljegyzéseket a füzetekben, határidőnaplókban, cetliken vezetett naplóikba. Rendszerességük meglehetősen változó. Kolb, Weiczner, Bognár és Ehrenfeld nemcsak hetente átlagosan két ízben tettek bejegyzéseket, de a leggazdagabb adatközlők is voltak, akiknek figyelme a lágerlét minden szegmensére kiterjedt. Információgazdag és személyes sorokat, gondolatfüzéreket írtak, amelyek esetenként a tényközlésen kívül kiterjedten tudósítanak érzelmi és társas életükről, gondolataikról, fogolytársaikról, és főleg saját szűkebb környezetükről. Pick Imre és Weisz Emil feljegyzései ezzel szemben szerfelett ritkák és szűkszavúak. A naplóírók közül érdemes kiemelni Donáth Pált, akinek összesen két feljegyzése volt lágerutazása során: egyszer Bergen-Belsenben, egyszer pedig a tábor áprilisi evakuálásakor.

Akik családjukkal kerültek a táborba, azok gazdagon és részletesen írnak hozzátartozóik mindennapjairól is. A budapesti egyedülálló férfiak viszont sokkal inkább fókuszáltak a térre, amiben éltek. Bognár György például mindig reflektált a körülötte lévő terekre: megfigyelte és leírta, sőt feljegyzései mellé térképen le is rajzolta a tábort.

A naplóírás funkciója (adott esetben belső kényszere) és diverz, vagyis sokféle nyelvhasználata összefügghet a deportálás előtti identitás megőrzésének tudattalan igényével, vagy – egyfajta sajátos közösségi tevékenységként – akár a túlélés egyik eszközeként, kulturális tevékenységként is tekinthetünk rá, de más okok is állhatnak mögötte.[95] A naplókban szereplő ismereteket az egyéni tapasztalatok mellett a zárt közösségben különféle információs hálókon szerzett hírek, pletykák, híresztelések egyaránt formálták, amelyeket a foglyoknak *in situ* nem állt módjukban ellenőrizni. Ezek az információk szükségszerűen szubjektívek, a naplók így egyfajta „szubjektív tábori világok" leírására alkalmasak.[96] A közös pontok azonban arra utalnak, hogy a raboknak voltak meghatározó, közös élményeik, amelyekből valamelyest általánosítani lehet a vizsgált csoport közös élményanyagára is. A naplóírás, miként arra az utóbbi évtizedben többen rámutattak,[97] kulturális minták és értékrendszerek, szocializációs normák által meghatározott dolog. Az antropológiában az emóciók kulturális meghatározottsága mellett érvelnek, a pszichológiában mára elterjedt nézet szerint pedig az érzelmek az egyénben felépülő kognitív szokásokként konstruálódnak meg.[98] Ezért a naplók íróik hétköznapi szokásait, a világhoz való viszonyukat is tükrözik. Az érzelmek kifejezése nem elválasztható az egyén nyelvétől, hiszen a szavak adnak formát az érzelmeknek.[99] A naplók nyelve tehát pontosan leképezi a naplóírók érzéseit. Az írás ennélfogva egyfajta „érzelmi menedéket"[100] is nyújt a szerzőjének, ami a holokauszt vonatkozásában azt jelenti, hogy a megírás folyamata nagyobb

[95] Ezek számbavételéről: Schröder 2008: 93–104.
[96] Huhák 2023, 551–553.
[97] Garbarini 2006.
[98] Reddy 2004: 54.
[99] Matt 2013: 43.
[100] Plamper 2012. 304.

érzelmi biztonsághoz juttatta készítőjét, mint az az állapot, amiben egyébként létezett, függetlenül az írás lehetséges motivációitól.

Dan Stone történész megfogalmazásában: „a náci bűnök áldozatai valódi emberek voltak, akiknek valódi életük volt, nem pedig »darabok«, ahogy a nácik szerették volna, hogy ezt gondoljuk".[101] Ez a nézőpont egyszersmind a tábori emlékek, az alkotások autenticitásának primátusát jelenti a faktualitással szemben, azaz önmagukban való értéküket a tényszerű hitelességgel szemben.

Az autenticitás művészi megnyilatkozásai az írott emlékek mellett a képi ábrázolásokban is megmutatkoztak. A naplókhoz és feljegyzésekhez hasonlóan a tábori rajzok száma és mennyisége kiemelkedő az összes koncentrációs tábor vonatkozásában. Ezen belül is a cseretábor foglyai által készített ceruzarajzok teszik ki az összes alkotás tetemes részét. Ezek többnyire levelezőlap méretű ceruzarajzok. Azért ilyen kicsik, mert hiány volt papírból, a papír és írószer fogyóeszköz volt, ezért a tábor feketepiacán értékes portékának számított. A fennmaradt rajzok témájukat tekintve két csoportba sorolhatók. Egyrészt fogolyportrékról van szó, amelyek a náci koncentrációs táborokból ismert fogolyportrék mintegy negyedét teszik ki, de gyakori témát jelentett az épített környezet is. A helyek szerepe a naplóbejegyzésekhez és a memoárokhoz hasonlóan domináns. A művészeti alkotások esetében is igaz, hogy a helyek, az épített tér vizuális reprezentációja mindig reflektál az egyén mindennapi cselekvéseire – azaz minél fontosabb valaki számára egy-egy hely, annál hajlamosabb a megjelenítésére.[102] Ezeken az ábrázolásokon kapuk, őrtornyok, szögesdrótok jelennek meg legtöbbször, amik egyértelmű grafikai információs

[101] Stone 2017: 188.
[102] Rahe 1993: 5–40.

hordozói az Ungarnlagerben is a valóságot jelentő bezártságnak, a civil élettől idegen térnek.

Irsai István, a Kasztner-csoporttal a táborba jutott reklámgrafikus alkotásai szemléletes példáját nyújtják annak, mit tekintett ő és mások a tábor igazi lenyomatának.[103] Rajzainak egy része a táborbeli fogság idején készült, másik része Svájcban, a szabadulást követően. Irsai art deco stílust követő színes rajzain – amelyeket a háború után levelezőlapokon kiadtak – a tábori élethelyzetek és az Irsai által megfigyelt tábori környezet művészi eszközökkel jelenik meg. Művészetére a dokumentarista jelleg és az irónia egyaránt jellemző. Irsai ismert sorozata mellett a közelmúltban felfedeztek egy másik általa készített grafikai sorozatot is. A cionista ihletettségű rajzoknak csak egy részét alkotta az Ungarnlager priccsén vagy a barakk tövében ücsörögve. Ezek a *Zsidó pantheon* sorozatnevet kapott alkotások már elszakadtak a táborélet konkrét valóságától, és az alkotó a vágyott Palesztinába kalandozott el. Rajzain egy képzeletbeli zsidó emlékparkot alkotott az általa tételezett legkiválóbb zsidó személyiségeknek, akik a cionizmus fő alakjai voltak. Irsai István alkotásai tehát a tábori mindennapok valóságát ábrázolják, de egyszersmind arra is utalnak, hogy lágerbeli művészeti tevékenysége egyfajta ellenállásként is felfogható.[104]

A már említett Merényi Zsuzsa naplórajzai a táborbeli alkotásoknak ahhoz a ritka vonulatához tartoznak, amelyek groteszken, humorral közelítettek a táborvalósághoz. A fiatal nő februári rajzaiban például *Bergen-belseni baromfiudvarom* címmel lerajzolta a barrakjukat ekkor már elözönlő rágcsálókat, poloskákat, amelyek a zsúfolt, sötét, nyirkos barakk természetes velejárói voltak. Máskor, valószínűleg a januárban készített rajzain

[103] Irsai 2015: 5–70.
[104] Uo: 2015: 7–10.

a barakkbeli állapotokról rajzolt karikatúrát. A tífuszjárvánnyal és megannyi nyomorúsággal sújtott barakkbeli élet képei kifigurázzák az emeletes priccsek közötti járkálás nehézségét, a koszt. („Tüntetünk. Miért nem takarítanak?") Egyéb rajzain egy – saját szavaival élve – „lágerfantáziát" örökített meg: a szerbiai Bor evakuálásának végjátékaként a fogolytáborba került magyar fogollyal történt szóváltását, amelynek során közösen mondják meg az SS-őrségnek, hogy a háborúnak vége. Grafitceruzával készült apró alkotásain sorjáznak azok a képek és jelenetek, amelyek szembeállítják a tényszerű helyzetet egyfajta vágyott jövőképpel: ironikusan ábrázolta környezete mindennapjait az utazástól a lágerben töltött hónapokon át az evakuálásig, mintha egy derűs, vidám világ képzeletbeli kaleidoszkópján keresztül tekintene a táborra.

Ha megnézzük Merényi vagy Irsai rajzolt figuráit, barrakbelsőit vagy Appellplatz-ábrázolásait, akkor láthatjuk, hogy az alkotóik szerepfelfogása – bár különböznek egymástól – eltér az egyéniségüktől és méltóságuktól megfosztott tipikus lágerfoglyokétól. Az Ungarnlagerben készült művek különlegessége, hogy még a Neutralenlager vagy a Sternlager táborosainak alkotásaitól is eltérnek ebben az értelemben, lévén azokon jobbára fáradt, összetört, „rabszerű" alakokat és kietlen környezetet mutatnak be, a tábort pedig a kietlenség és a szenvedés helyeiként láttatják.[105]

Úgy fest, hogy a lágebeli rajzolás, vers- vagy naplóírás és bármilyen alkotói tevékenység fontos szerepet játszott a csoportok életében. Viszonylagos csekély számuk okát egyesek a tábori léthelyzetből adódó félelemre vezetik vissza: sokan úgy érezhették, hogy ez valami titkos tevékenység, amelynek nem szabad kitudódnia. A kritikus pillanatokban, például a barakkok ellenőrzésekor vagy a tábor evakuálásakor, készítőik inkább meg-

[105] Rahe 1993: 26–30.

semmisítették őket. Joggal feltételezhető, hogy az alkotói tevékenység során az alkotó foglyok valamilyen kapcsolatot teremtettek nemcsak a térrel, amiben éltek, hanem fogolytársaikkal is, hiszen e zárt terekben, a barakkok priccsein, a padokon vagy a láger külső területein privát szféra nem létezett. Az alkotói tevékenység összekötő kapocs lehetett nemcsak alkotó és ábrázolt lágertárs között, de a fogolylét és a megszépült múlt, otthonuk, illetve a vágyott jövőkép, Palesztina vagy a hazatérés irányába is.

A barakklakók szabadidős tevékenységei, különösen a sokféle kulturális tevékenység az ellenállás egyik formájának tekinthető – mint minden olyan aktivitás, amely a nácik ellenük foganatosított elnyomó szándékának megtörésére irányult. De ennél több is volt: terápia, amely segített fellazítani a táborlakók bezártságát, és értelmet adott a mindennapjaiknak. Emellett talán nem túlzás, ha egyfajta civil „mozgalomként" is tekintünk rá: ragaszkodás a polgári normákhoz, a vágyott jövőhöz vagy a magyarországi szocializációs mintákhoz, amiket maguk mögött hagytak.

Információáramlás és pletykák

Az SS számára a tábor körüli határvonal nemcsak a foglyok ellenőrzését jelentette, hanem a kapcsolattartás megakadályozását és az információáramlás ellehetetlenítését is. De ezt – csakúgy, mint más koncentrációs táborokban – itt sem tudták maradéktalanul megakadályozni. Az Ungarnlagerben bizonyos hírek egyszerre voltak jók és rosszak. A magyar cserezsidók kétféle információt kaptak: azt, amit a szögesdrót kerítésen keresztül láttak és hallottak, és azt, ami más foglyoktól, köztük az Auschwitzból deportáltaktól kapott titkos leveleken keresztül jutott el hozzájuk.

Ahogy Nikolaus Wachsmann Auschwitz esetében megfogalmazta, a tábor körüli villanyárammal erősített dupla szögesdrót nemcsak a foglyok

ellenőrzéséről szólt, hanem az áruk és az információáramlás ellenőrzéséről is.[106] Az SS megpróbálta a Sonderlager egységeit, így az Ungarnlagert elszigetelni a tábor többi szektorától, hogy ne tudják a világot tájékoztatni a Bergen-Belsenben uralkodó körülményekről. Amikor újonnan érkező fogolycsoportok haladtak át a Bergen-Belsent átszelő főúton, az Ungarnlager egyik oldalát is érintő „lágerstrasszén", hogy elfoglalják a számukra kijelölt sátrakat, fabarakkokat, azt a Sonderlagerben kíváncsiskodók is észrevették, nemcsak a lágerkapu bejárata felőli zaj, kiabálás, az SS korbácscsattogása miatt, de a kerítéseken keresztül át is láttak más szektorokba.

Az őrök ilyenkor persze megtiltották a raboknak, hogy a szögesdrót közelébe menjenek, sőt még azt sem engedték meg, hogy kijöjjenek a barakkokból. A táborszektorok közötti üzenetváltás szigorúan tilos volt. A kerítések azonban nem tudták megállítani sem azt, hogy az ott élők időről időre lássák egymás, sem pedig a hangok áramlását. A foglyok, amint meghallottak egy-egy magyar szót, a kerítésen keresztül kiabálták egymásnak szülővárosuk és családtagjaik nevét.[107] Emellett több túlélő is feljegyezte, hogy titkos levelezés folyt a fogolyfunkcionáriusoknak köszönhetően, akiknek megengedték, hogy a tábor szektorai között mozogjanak. Számos példát ismerünk olyan családtagokról és rokonokról, akik Bergen-Belsenben ily módon találtak egymásra. Devecseri László, a Kasztner-csoport tagja erre egy sajátos példát említett. Egy nap értesültek egy Auschwitzból érkezett transzportról, amelyben négy kolozsvári magyar nőt is a fogolytáborba szállítottak. Közülük két fiatal lánynak (a Weisz és a Kertész családok tagjainak) titkos csatornákon sikerült kapcsolatba lépniük az Ungarnlagerben élő rokonaikkal. Amikor a Kasztner-csoport

[106] Wachsmann 2021: 41.

[107] Lásd például: Interjú Gara (Pick) Verával. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2016. (A szerző birtokában.)

elhagyta Bergent, a fogolytáboros lányok szülei megpróbálták meggyőzni az SS-t, hogy engedjék a lányokat is csatlakozni a Svájcba távozókhoz. Ezzel a kéréssel azonban felfedték az addig fenntartott tiltott kapcsolatot, és így az SS megakadályozta nemcsak az újraegyesülést, hanem azt is, hogy 1944 decemberében a Kasztner-vonattal akár a szülők is elhagyják a tábort. Így lett közös sorsa a két szektorba tartozó családtagoknak, és végül egyikük sem maradt életben Bergen-Belsen 1945. áprilisi felszabadulásáig.[108] A két család példája mutatja, hogy a táboron belüli levelezés nagy kockázatot jelentett a foglyok számára. A németek azért reagáltak ilyen keményen, mert nem akarták, hogy a levelek tartalma – a fogolytáborról és az Auschwitzról szerzett információk – eljusson Svájcba.[109]

A foglyok közötti kapcsolattartás a táboron belüli többnyire a fentihez hasonló vagy attól eltérő, de mindenképpen titkos csatornákon folyt. Minderről kevés forrás maradt fenn, ezek egyike az a levelezés, amelyet apa és lánya folytatott a táborban.[110] A budapesti illetőségű Székely Károlyt, az ő huszonhárom éves lányát, Magdát és Magda Budapesten ragadt kistestvérének dajkáját, Günsz Rózsit a nyilasok decemberben a Teleki térre hurcolták. Az apát egy védett munkaszolgálatos század tagjaként sorolták a Columbus utcai csoporthoz, addig a két zsidó nőt romeltakarításon dolgoztatták, majd őket is az egyik Teleki téri nyilasházba hurcolták. Károly a decemberi budapesti transzport tagjaként került december derekán az Ungarnlager II-es, majd 14-es, a táborszektor átköltözése után pedig a 38-as barakkjába, amelynek parancsnoka lett. Magda és Rózsi viszont a karácsonyi transzporttal már nem a cseretáborban, hanem a női fogolytáborban nyert elhelyezést, így alapvetően más életkörülmények közé kerültek. Székely Károlynak sikerült kiderítenie, hogy lánya és Rózsi szintén Bergen-Belsenbe jutott, sőt informális kapcsolatai révén lokalizáni tudta a barakkjukat is. A lányok és az apa között levelezés indult meg, amelynek hordozói feltehetően a barakkok között mozgó fogoly ételhordók lehettek, de az is elképzelhető, hogy Székely – akinek barakkparancsnokként valamivel több étel- és cigarettaadag járt – bartert köthetett valakivel, hogy élelemért vagy dohányért cserébe szállítsa a levelezőlapokra írt híreket.[111] Sajnos a levelezésnek csak az egyik fele maradt fenn, Székely Magda és Günsz Rózsi ugyanis tavasszal, több tízezer társukhoz hasonlóan, a tomboló flekktífuszjárvány áldozatai lettek, és tömegsírba temetett holttesteikkel együtt a nekik küldött levelek is az enyészeté lettek. Mindenesetre nem volt könnyű dolga Székely Károlynak, a női tábor foglyait az SS ugyanis folyton átköltöztette egyik barakkból a másikba, mivel a beözönlő transzportok elhelyezését csak folytonos átszervezéssel tudta megoldani. Magda és Rózsi első levelén a 9., a későbbieken a 200., február 18-tól pedig a 2/a jelzésű női barakkok szerepeltek a feladás helyeként. A helyzet abszurditását mutatja, hogy még márciusban is költözniük kellett.

Székely Károly levelei gazdag információs anyagot nyújtanak a fogolytábor mindennapjairól és a levélírók érzelmeiről egyaránt. Az első üzenetváltásokban kölcsönösen informálták egymást arról, hogyan kerültek a táborba, továbbá arról is, hogy aktuálisan milyen állapotban vannak. Később az is kiderült, hogy a táborrészen belüli mozgást teljesen a kerítésnél remélt találkozásokhoz igazították, így a levelezők hétköznapjai-

[108] Interjú Devecseri Lászlóval, 2001. USC Shoah 51727 és Kertész Júlia: Auschwitztól a Volkswagen művekig. Emlékeim a KZ fogságról és a kényszermunkáról. HDKE 2011.860.1.
[109] Huhák–Szécsényi 2023a: 335.
[110] Részletesebben: Huhák–Szécsényi 2014.
[111] A tábor történetében a Székely-levelezésen kívül csak egy hasonló üzenetváltás ismert, ez más táborokban még ritkább lehetett. Lásd Magda Reichfeld levelezése, Bergen-Belsen, 1944 ősze. A levelezés eredetije megtalálható a Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában (Cfát, Izrael) C.2208. (A forrás másolata: GBBA BA 1012.)

ban az üzenetek központi szerepet kaptak.[112] A férfi és a két nő mozgási lehetőségei azonban eltértek egymástól: az ungarnlageresek ugyanis szabadon mozoghattak, míg a Frauenlager ketrecében a kápók és felügyelőnők döntötték el, mikor kit visznek ki munkakommandóra, és a munkán kívüli szabad idejükben az őrtornyokból továbbra is ellenőrizték őket. A találkozások ezért esetlegesek maradtak. „Megpróbálok odajutni a kerítéshez, nagyon szeretnélek látni. Ha Veled lehetnénk. Majd próbálunk mindig írni" – írt apjának a lány.[113] Február 28-án ugyancsak óvatosságra intett: „Sajnos innen egyelőre egyáltalán nem szabad kimenni. Úgy nevezett karantén barakk, hogy miért hoztak ide minket, azt nem tudom, mert h.[hála] Isten, jól vagyunk. Úgy szeretnénk repülni Hozzád, de itt van egy kapu német őrrel, senki sem mehet, munkára sem. Nem tudom, még meddig fog tartani."[114] Egy idő után Magdáék helyzete mind reménytelenebb lett, így rövidesen eluralkodott rajtuk a kétségbeesés, majd pedig a halálfélelem. Ezt részben a körülöttük mind jobban elhatalmasodó és oszlásnak induló hullahegyek okozták, ami a tífuszjárvány és az éhezés velejárója volt. Székely Magda több levelében arra kérte apját, mentse ki a táborból. Utolsó, március 5-én kelt levelében megrázóan mutatja be a fogolytábor katasztrofális állapotát, a tífuszlágert: „Egyelőre a 223. barakk 7. stuba [Stube =szoba]. Rózsi haldoklik. Az utolsó percek. Apuci csak Te tudsz segíteni rajtunk. Nem tudom, mi lesz. Járvány is van. Lábam meg van dagadva, alig tudok menni. Itt nem szabad vizet inni, s folyton szomjasak vagyunk. Rémes. Éjszakánként mondom a nevedet, nem hallod? Apuci segíts! Várlak rettenetesen. Ölel, csókol Muki."[115] Végül Magda és Rózsi mindketten odavesztek, holttestüket egy sebtében ásott tömegsírig vitték stráfkocsin, ahol elhantolták őket, több ezer társukhoz hasonlóan. Székely Károly évekig kereste a lányát, mert nem volt képes feldolgozni a veszteséget.[116]

A Székely-levelek nemcsak a foglyok mentális és érzelmi állapotára reflektálnak, de a térre, az információátadás helyére is. A lágerszektorok közötti kerítés és a tábor egészén hosszanti irányban húzódó „lágerstrassze", amely, mint utaltunk rá, a beérkező transzportok érzékelése szempontjából volt perdöntő, nemkülönben fontos szerepet kaphatott a Székelyékéhez hasonló hírtovábbításban is. A dombóvári Rab Erzsébet emlékeiben élt például egy bécsi zsidó fiú, akit a kápók kijelöltek a napi ételosztásra, és a fogolytáborosok szóbeli vagy cetlikre írt titkos üzenetváltásait is hozta-vitte. A konyhásfiúnak értelemszerűen bejárása volt a konyhára, ahová a láger főútján lehetett eljutni. A táborba érkezésük másnapján „reggel hozott is egy levelet, listát melyben felsorolták a táborban lévő magyarok neveit. Ez nagy kincs volt, mert mindenki megtudta, van-e itt otthonról rokona, ismerőse". Erzsébetnek több is volt. Ezenkívül egy magyarul írt levelet is behozott közéjük, amelyben ez szerepelt: „Hallottuk, hogy magyar nők jöttek be a táborba. Ha ez igaz, mondjátok el, kik vagytok, mikor és ki ide. Alig várjuk, hogy hírt kapjunk felőletek! Nem tudunk most többet írni, de elolvassuk a leveleteket. Csak pontos névlistát küldjetek. Legyetek óvatosak, kinek adjátok oda. Csak a bécsi zsidó fiúban bízhattok. Tartsátok mindezt titokban, ahogy csak lehet." A nő mentális fáradtságot érzett mindattól, amit átéltek ez elmúlt hónapokban, mégis a fenti módon üzent két közeli rokonának, Ircsinek és Panninak is. E rokonok válaszképpen

[112] Huhák 2019: 652–655.
[113] Huhák–Szécsényi 2014: 91–92.
[114] Uo. 93–94.
[115] Uo. 95–96.

[116] A holokauszt emlékezetét Székely egész életében ápolta, 1960-ban ő lett a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága nevében az első auschwitzi magyar kiállítás egyik létrehozója. Szécsényi 2018: 156–158.

azt írták, hogy Palesztinába vitték volna ki cserére őket eredetileg, mégis itt vannak. És ha tudnak, a gyógyszerfejadagjukból küldenek neki."[117]

Fogalmunk sincs, hogy az efféle hírtovábbítások mennyire lehettek gyakoriak. Valószínűleg inkább egyedi esetek voltak, és a hírtovábbító jóindulatán, bátorságán és a deportáltak tettrekészségén múlt a dolog. A híráramlás a más szektorokba került cserezsidókat is érinttette, de erről csak a csillagos táborszektorból vannak konkrét ismereteink. Mivel a Sternlager holland lakói a magyar forrásokban is felbukkannak, feltételezhető, hogy az egymás melletti két szektor közötti tudásátadás volt a legjelentősebb. Abel Herzberg, aki 1944 májusától volt a Sternlager holland cseretáborosa, augusztus és április között naplót vezetett. Terjedelmes szövegének központi elemét a többi táborszektorról szóló hírek megosztása teszi ki. Az amszterdami férfi rendszeresen beszámolt a magyar transzportok érkezéséről, láthatóan tisztában volt azzal, hogy a szomszédos Ungarnlagerben éppen kiket és honnan hoztak. Reménykedő szavainak információgazdagsága elárulja, hogy valamilyen módon rendszeres összeköttetésben kellett lennie a magyar fogolytáborosokkal. Augusztus 30-ai bejegyzésében például nyíltan kijelentette: „A hírek szerint 300 magyar fogoly hamarosan Svájcba távozik. Cserét ígértek ugyanis nekik, ahogyan nekünk is január óta őket is elvitték a cseretáborba, de végül vissza is kerültek, de mi nem kaptuk meg. És a magyarok, akik csak most jöttek, hamarabb fognak távozni csere révén. Ki kell tartanunk!" A bejegyzés alapján világossá válik, hogy a szomszédos szektorban tudtak a Kasztner-csoport első részének svájci távozásáról, vagyis tisztában lehettek saját lehetőségeikkel is, és ebből rögtön „reményteli olvasat" keletkezett.[118] Herzberg feljegyzését erősíti

[117] Friedmann Hillélné Rab Erzsébet levelei. USHMM Documents, 214.381.1.
[118] Abel J Herzberg naplója, 1944. augusztus 16. Herzberg 1997: 16–17.

egy magyar fogolytáboros visszaemlékező vallomása is: „A szögesdróton túl láttak másokat is, hozzájuk képest jól öltözött, egészséges embereket: a pletyka szerint ott a Vöröskereszt védelme alatt állók vannak és hamarosan Svájcba fognak kerülni."[119]

A táboron belül a Lagerstrassének tehát összetett szerepe volt, és az egyik kétségkívül az üzenetváltások továbbítása volt. Ezzel együtt az Appellplatz és a lágerút nyitottsága veszélyforrást is jelentett a sötét, zsúfolt barakk védelméhez képest: a nyílt terepen az őrök sokszor megverték, bántalmazták a foglyokat, ha éppen útban voltak.[120] Holländer Margit naplószerű, de már a felszabadulás után írt feljegyzései arról is tanúskodnak, hogy a táborrészeket elválasztó utak nemcsak elválasztó szerepet töltöttek be, de össze is kötötték a különálló világokat. „A két csoport között az úton targoncás leányok köveket hordtak, Bözsi szeretett volna üzenni az anyjának, de ő nem mert. Én kivettem egy lány kezéből a targoncát és odaszóltam a másik csoport felé. Ekkor odasúgtam Bözsi mamájának, amit Bözsi üzent: vigyázzon magára, mert életben kell maradni, erősnek kell lenni. Mondtam, hogy próbáljon átjönni, de már nem sikerült neki."[121]

A cseretáboros lágerlakók közötti információmegosztás egyik fő témáját a „csíkos ruhások" hátterének megfejtése, tehát végső soron Auschwitz és a többi koncentrációs tábor mibenléte jelentette. A lengyel területeken fekvő megsemmisítőtábor rémsége, az utazás során megszerzett, netán a táborban elcsípett hírek, úgy fest, komolyan foglalkoztatták az Ungarnlager cseretáborosait. Az elszigeteltség ellenére a cserére szánt magyar zsidók 1944 őszétől közvetlen információkhoz jutottak újabb magyar cseretranszportokról, és némi információ eljutott hozzájuk Auschwitzról is.

[119] Stadler 1995: 25.
[120] Huhák 2019: 649.
[121] Huhák–Szécsényi 2017: 31.

A Kasztner-csoporthoz tartozó Adler Tiborné 1945 januárjában Svájcban írt emlékirataiban emlékezett vissza ezekre az Auschwitzból érkezettekre: „[…] hogy néztek ki, tetováltak, mint a birkák, a hajuk kopaszra nyírt; egy darab rossz ruhában érkeztek, és azt mondták, hogy Belsen szanatórium volt számukra, így el lehet képzelni, milyen lehetett a helyzetük Osvicban" [Oświęcim].[122] Emanuel Mandel, egy budapesti ortodox zsidó is megdöbbent az auschwitzi kopasz, csontvázakra hasonlító, sovány rabok ijesztő látványától, amikor a szektor kerítésén keresztül bámult át, anélkül, hogy tudta volna, kik ezek az emberek.[123] Az Ungarnlager lakóinak hozzá kellett szokniuk a látványhoz, hiszen a keleti koncentrációs táborokból 1944 őszétől folyamatosan érkeztek fogolycsoportok Bergenbe – és ez sokkolta őket. A döbbenet, a csontvázszerű, lerongyolódott alakok látványa sokakat örökre kísértett. Az egyik visszaemlékező mindezt pontosan megfogalmazta: „Batyuinkat hátunkon vagy magunk után vonszolva gyalogolunk a kétoldalt húzódó táborok között vezető széles úton. A szögesdrót mögött csíkos ruhába öltöztetett, mezítláb vagy fapapucsban csoszogó, szürkén sápadt arcú alakok kóválygognak, tárgyakat emelgetve, megrakott vagy üres kocsikat tolva, miközben sötétkék ruhás, csizmás alakok botokkal, deszkákkal verik őket. Különösen azokat, akik üres szemekkel bámulnak a mi vonuló menetünkre. Ha a kimeredt szemekben felcsillan valami élet, vagy felhangzik egy kérdő vagy a sorsukról hírt adó kiáltás – mindjárt zuhognak az ütések. Az egyik út menti oszlophoz csíkos ruhás fogoly van kötözve, akinek a szájába egy nagy marharépát tömtek. A nyakában feliratos tábla lóg: »Így jár, aki lop!« Él-e még – ki tudja? Értetlenül, kimeredt szemmel bámulom a mellettünk elhaladó, halomba rakott, meztelen testeket szállító szekereket, amelyeket a holttestekhez hasonlóan sovány, de csíkos rongyokba öltözött kísértet-alakok húznak-tolnak. Mellettük, mögöttük csizmás, rendes ruhájú munkás-félék haladnak és a kezükben tartott botokkal ütik-verik őket. Menetünket, két oldalról zöld ruhás, német katonák kísérik, markukban tartott láncon fékezett farkaskutyákkal. Rémülten tolakodunk a sor közepe felé, minél messzebbre próbálván kerülni a vicsorító ebektől."[124]

[122] Adler Tiborné visszaemlékezése. GBBA BA 1001, 14.
[123] Interjú Emanuel Mandellel. USHMM, 1993.A.0095.111.

Mint korábban szóba került, nemcsak Auschwitz irányából jutottak magyar zsidók Bergen-Belsen fogolytáborába. Néhány olyan transzport is ismert, amely déli területekről vagy az SS táborrendszerén kívüli világból érkezett ide 1944 októbere és 1945 márciusa között. Egyebek mellett a szerbiai bányákból gyalogmenetben hajszolt bori munkaszolgálatosok maradéka is itt kötött ki.[125] „Több ezer szerencsétlen Bórból odahozott munkaszolgálatos volt ott, azokat akkor láttuk, amikor egy alkalommal fertőtlenítőbe vittek bennünket, s előttük vitt az utunk. Ember ne lásson olyat, a földön fetrengve, tömegével az élőhalottak, nekik egész nap kint kellett állni, alig kaptak táplálékot, csontvázként hatott valamennyi. A mi szomorú felvonulásunk sem volt épületes látvány, de ennyi szörnyűséget látni, a gonoszság csimborasszója" – idézte fel a strasshofiak egyik tagja.[126] „Élőhalottaknak látszottak, életemben nem láttam olyan elgyötört, lerongyolódott beteg embereket" – emlékezett évtizedek múltán a strasshofi csoporthoz tartozó karcagi, akkor húszéves Gordon Lászlóné Kellermann Katalin.[127] Ezt a jelenetet más is megörökítette: „Úgy hajtották az SS-ek őket, mint az állatokat. […] amint közelebb jöttek felénk, lát-

[124] Kádár 2003: 31.
[125] Csapody 2011: 308.
[126] Reményi 2020: 51.
[127] Interjú Gordon Lászlóné Kellermann Katalinnal, 2016. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. (A szerző birtokában.)

tuk, hogy mind csíkos ruhában van. Ezeket az embereknek nevezett roncsokat hozták a mi helyünkre. [...] Elképzelhetelen, hogy néztek ki ezek a páriák. [...] Lehulltak. Igen, lehulltak, ez a megfelelő kifejezés, a bejáratnál és ott is maradtak, úgy, ahogy elnyúltak, rengetegen. Elképzelhető, hogy mit jelentett nekünk ezt látni, hogy mit tettek ezekkel a szerencsétlenekkel. Végre átkerültünk az új blokkba és nem mertünk a látottakról beszélni."[128]

Ez utóbbi emlékező megemlíti, hogy azért rögzült elméjébe mindez ennyire élesen, mert használniuk kellett a tágabb értelemben vett lágerteret. Ezúttal nem csupán a lágerstrassze volt segítségére, hanem az a tény, hogy a bori munkaszolgálatosok érkezése éppen arra az időre esett, mikor az Ungarnlagert átszervezték, és más barakkokba költöztették lakóit. Az átköltözés során pedig egy rövid szakaszon éppen a boriak mellett vezették el barakk-közösségüket. Hosszan lehetne sorolni a hasonló emlékeket, amelyek arról szólnak, hogy a különféle koncentrációs táborokból beáramló transzportokat érzékelték, és ez hatalmas kontraszt volt saját, addig sokszor borzalmasnak tartott helyzetükkel.

Azonban az, hogy az Ungarnlagerbe került magyarok az első sokk nyomán hogyan értelmezték a beérkező híreket, elsősorban nem azok tartalmától, hanem inkább a hírek és az ő helyzetük közötti viszonytól függött.[129] A férfi- és női fogolytáborokról megszerzett különféle ismeretek és különösen a saját és az ő szektoruk közötti különbség érzékelése vegyes érzelmeket váltott ki a cseretáborosokban. Egyrészt, az első sokkhatás után az auschwitzi foglyok állapota együttérzést és szánalmat váltott ki belőlük. Másrészt ez a különbség és a tábori szektorukban uralkodó jobb helyzet

[128] Stark Ervin visszaemlékezése. YVA O-33-10002.
[129] Piotrowska 2018: 147–148.

bizakodással töltötte el őket. Elbeszéléseik arra utalnak, hogy e foglyok rossz fizikai állapota megerősítette azt, hogy saját helyzetüket kiváltságosnak lássák. Érezték, hogy jobb életkörülmények között élnek, és arra következtettek, hogy ezért értékesnek kell lenniük a németek számára – más szóval az információk megváltoztatták az ungarnlageresek önképét. Így miközben a magyar tábor foglyai egyre több információt kaptak a tábor többi részéről, Svájc ígérete is megerősítést nyert.

Hiába voltak szinte tapintható információk a fogolytáborosoktól, a hírek kiértékelése egyénileg különbözött, és nem fogták fel kivételezettségük reális mértékét. A Kasztner-csoporthoz tartozó kisgyerekes Devecseriné számára az auschwitzi szelekció híre minden bizonnyal akkor még nem ért el, amikor így értékelte naplójában helyzetüket: „A gyerekeknek, a betegeknek tejet, grízt tejben, zabpehelylevest, és mindenkinek rendszeresen 3-4 naponként vajat, dzsemet, néha mézet osztanak. Állítólag kivételes a helyzetünk, nekünk nagyon nehezen kibírható. Sok megbetegedés, kanyaró, szamárhurut, gyomorbajok, mind többen és többen. A 30-40 orvosnak van elég dolga. Mosunk, szárítunk, sort állunk az ételekért, napirendet tartunk. Reggelenként sorakozót tartunk, 5-ösével, egymás mellé állva várjuk néha órákig, sokszor jól megázva, a többnyire esős napokon, míg az őreink átszámolnak bennünket."[130] Weiczner Jenő Bergen-Belsent túlélve Theresienstadtban szabadult fel, itt Auschwitzot megjárt rokonaival személyesen is lehetősége volt szót váltania, és ekkor szembesült különleges lágerük reális „helyiértékével": „Mit tudtam én, hogy heftlingek is vannak, és Lengyelország, Auschwitz meg a többi pokol, meg csíkos ruha, és gyermekek elszakítása, öregek, betegek elpusztítása, nem tudtam én semmit, azt hittem, hogy egy kis munka, az már a földi kín magas fokát

[130] Devecseriné Guthi Erzsébet: Sorsunk. HDKE 2015.27.1, 27.

jeleni, azt hittem, hogy egy kis éhezés a borzalmak borzalmát jelenti. Ó, ha tudtam volna, mi történik testvéreink millióival, akkor naponta hálát adtam volna Istennek azért, hogy engem, bennünket olyan kivételes sorsban enged élni."[131]

Az auschwitzi benyomások mellett a Magyarországról szóló hírek is nyilvánvalóan foglalkoztatták a rabokat, valamint rokonaik és a budapesti zsidók esetleges deportálásáról szóló hírek is vélhetően a beszélgetések középpontjában álltak, azonban erről alig rendelkezünk konkrétumokkal. Minden bizonnyal a Kasztner-csoport tudhatott a legtöbbet a szögesdróton kívüli valóságról. Ebből a csoportból számos túlélő említette, hogy Zsolt Béla író jó kapcsolatot ápolt néhány SS-őrrel, akik megosztották vele a híreket és esetenként a német újságokat. A megszerzett információk alapján Zsolt úgynevezett „hírösszefoglalókat" tartott, amikor tájékoztatta a csoportot, és kommentálta az eseményeket. Így például beszámolt fogolytársainak az 1944. július 20-án Hitler ellen elkövetett sikertelen merényletről.[132] Hallgatói szerint cenzúrázta a német propagandát, és a csoport optimizmusának fokozása érdekében kiemelte az ígéretes híreket, a rossz híreket pedig visszatartotta.[133] Ily módon, míg a német híreket kezdetben a nácik cenzúrázták, ezt a cenzúrázott sajtót Zsolt pozitív hozzáállással cenzúrázta újra. Ezért ő amolyan kapuőr szerepet játszott az információs hálózatban.

Kolb Jenő emellett megemlítette, hogy olvasták a *Pesti Hírlap* című magyar napilap néhány számát, amely „teljesen manipulált képet" nyújtott Magyarországról.[134]. Eljutott hozzájuk a Horthy-féle proklamáció és

[131] Weiczner [d. n.]: 249.
[132] Interjú Devecseri Lászlóval, 2001. USC Shoah 51727; Zsolt 2004.
[133] Interjú Gádor-Donáth Blankával, 1999. USC Shoah 49580.
[134] Kolb 2021: 141.

kiugrási kísérlet híre, annak 1944. október 15-i kudarca, és a Szálasi-féle hatalomátvétel is. Még a budapesti zsidóknak sem ment könnyen megérteni a gyorsan változó eseményeket – és még nehezebb volt ez azok számára, akik egy Magyarországtól 1000 kilométerre lévő, elszigetelt táborban éltek.

A Kasztner-csoport a külvilággal való információszerzésben teljesen egyedülálló helyzetben volt, nemcsak a Sonderlagerben, de a holokauszt egyetemleges vonatkozásában is. Néhány naplóbejegyzés arra enged következtetni, hogy az SS engedélyezte számukra azt is, hogy néhány család levelet írhasson Magyarországra. Az elküldött levelekre a címzett rokonok, barátok pedig olykor válaszoltak is. Ezekben a nyilvánvalóan megszűrt és öncenzúrázott levelekben röviden informálták a cseretáborosokat akkori életkörülményeikről és az ország helyzetéről. A csoportban naplót vezető táborosok leírták, mennyire felzaklatta őket, amikor megpillantották a leveleken a sárga csillagos házak címét, ahová 1944 júniusában a zsidókat költöztették. A bergeni cserezsidók mindezek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a budapesti zsidó lakosokat nem fogják gettóba költöztetni vagy deportálni. Feldmann Szidónia azt írta, hogy felkavarta, amikor meglátta a leveleket küldő távolabbi családtagjainak új címét,[135] miközben ő férjével, két gyermekével és unokáival Bergen-Belsenben volt. Harmadik lánya azonban Budapesten maradt a régi lakásban, így a Magyarországról érkező információk megnyugtatták. Az általános hangulatot azonban nemcsak a megkönnyebbülés, hanem a negatívabb érzések is jellemezték. A Budapestről érkező hírek hatása ellentmondásosabb volt, mint az auschwitzi foglyokról szerzett ismereteké: a jó hírek is kellemetlen érzést, zavarodottságot, sőt csalódottságot váltottak ki belőlük. A vezető családok és a cionista csoportok tagjai augusztusban leveleket

[135] Feldmann Szidónia visszaemlékezése. HDKE 2015.271.1, 21.

kaptak Budapestről. Ahogy Kolb Jenő, a híráramlásról leggazdagabban tudósító naplóíró feljegyezte, az emberek elkeseredtek az otthonról érkező jó hírek miatt: „[...] otthon minden jó, miért jöttünk ide? És vajon jobb lenne-e itt, ha otthonról vészhírek érkeznének? Nem, de az emberek igazolva éreznék magukat."[136] Paradox módon a cseretáborosok egyszerre örültek a jó híreknek és csüggedtek el tőlük. Ugyanez a reakció október végén megismétlődött, amikor hasonló módon arról kaptak hírt, hogy Magyarország kiugrása a háborúból nem sikerült, és Szálasi Ferenc vette át a hatalmat. A naplóíró ekkor már örült annak, hogy Bergen-Belsenben vannak, és nem otthon.[137] Az Ungarnlagerben töltött néhány hónap után ugyanis biztonságosabbnak értékelte a cseretábort, mint a nyilas uralom alá került hazáját.

A Kasztner-csoporthoz a manipulált valóság egy nagyon különleges úton is eljutott. Az akkurátus Kolb november 4–5-ei naplóbejegyzésében a következő áll: „Posta megy Pestre, semleges helyekre, Waldseebe."[138] A Waldsee-levelezőlapok a nácik találmányai voltak annak érdekében, hogy az itthon maradt rokonok e kitalált településre címezve léphessenek kapcsolatba elhurcolt rokonaikkal. A fiktív Waldseebe küldött levelek a bergeni Ungarnlagert leszámítva csak Auschwitz vonatkozásában ismertek, és azt bizonyítják, hogy az első magyar cseretáborosok privilégiuma közé tartozott, hogy – egyszer – Auschwitzba hurcolt rokonaikkal is rövid, pár mondatos üzeneteket válthassanak, amelyek jószerével arra voltak csak alkalmasak, hogy tudassák: még élnek.[139] A későbbi cseretáboros csoportok tagjainak önvallomása ellenben alig tudósít bármit is

[136] Kolb 2021: 103.
[137] Uo. 152.
[138] Uo. 165.
[139] Szécsényi 2014a: 1–2. és Szécsényi 2024b: 81.

arról, hogy ismereteket szereztek volna a háborúról, a magyarországi politikai helyzetről vagy szeretteikről. Trebits Béla, aki munkaszolgálatosként került a táborba 1944 decemberében, nem tudott kapcsolatba lépni a fogolytáborban raboskodó lányával, Valival. Hogy hiányát pótolja és mementóul szolgáljon, leveleket rótt nála maradt noteszébe, amelyeket Valinak címzett. Ezek egyikében arról írt: „Itt a legteljesebb zárlat alatt élünk, semmi külső hír nem jut be ide, és így fogalmam sincs arról, hogy mi van a nagyvilágban", de később arra utalt, hogy levelet kapott Budapestről, és „a kivégzésekről szóló hírek nem igazak". Feljegyzése alapján nemcsak a levelezés tényére, de arra is következtethetünk, hogy a magyar fővárosban élő rokonok körében a koncentrációs táborok mibenléte nem volt már ismeretlen.[140] Egyéb forrás azonban nem erősíti meg a fentieket a cseretáborosok vonatkozásában.

Az információk áramlása, mint látható, igen széles spektrumon értelmezhető, de az bizonyos, hogy a magyar cseretábor különböző csoportjai – ha merőben különféle mértékben is, de – sokfajta információt begyűjtöttek a körülöttük lévő világból. Láthattuk, a táborba érkezésük során megannyi különféle, különböző előjelű előérzettel és érzéssel voltak telítve. Mint a fenti példák mutatják, voltak, akik a látott-hallott információkat reálisan érzékelték, azaz tisztában voltak azzal, hogy a lágerlakók sorsa a pusztulás. Egyesek azonban nem hittek a híreknek, és magukban bagatellizálták a látottakat.

Sokkal kevesebb tudásunk van arról, vajon a fogolytáborosok mit érzékeltek a külvilágból. Korabeli feljegyzéseikből nem derül ki, mit tudtak arról, hova kerültek. A többség számára Bergen-Belsen bizonyára egy kon-

[140] Trebits Béla 2. számú levele lányának, Valinak. (keltezetlen) USHMM Documents 214. 184.1 Trebitsch papers.

centrációs tábor volt a többi közül, ahová előzőleg hurcolták őket, egyeseknek pedig közbülső állomást jelentett. Külvilági hírek sporadikusan azért az ő szektoriakba is eljutottak. A felsővisói illetőségű Henia Gross Auschwitz–Lippstadt útvonalon érkezett a lágerbe 1945 januárjában, majd pár hét után a Dresden nevű táborba hurcolták tovább. A fiatal nő és társai emberséges munkavezetőjüknek köszönhetően jutottak a külvilágról szóló manipulált információhoz: „A mi részlegünk Obermesiterét [munkavezetőjét] Misternek hívták. Nekünk azt mondták, hogy ez a neve, de hallottuk, hogy Angliában járt régebben és lehet, hogy ezért nevezték így. Nagyon rendes volt. A [nap végi] távozáskor az újságját úgy dobta el, hogy mi elvihessük. Így tudtunk valamit arról, hogy mi történik a világban."[141]

A fogolytáborosok annyit bizonyára érzékeltek, hogy vannak olyan szektorok, magyar foglyokkal is, ahol teljesen más ruházatú, állapotú rabokat láthatnak – ezeket a szituációkat a fogolytáborosok róluk tudósító forrásai is lefestik. A csíkos ruhás, elkínzott kényszermunkás rabokkal kapcsolatban egy magyar cseretáboros például ekképpen emlékezett: „Az egyik, mintegy ötven méter hosszú faépítményben [a Sternlagerben – Sz. A.] hollandok laktak. Többnyire elegáns tartású amszterdami, rotterdami, groningeni, azaz városi zsidók, akiket egyenesen a lakásaikból tereltek össze [ez nem volt igaz – Sz. A.], és hoztak ide. A falusi, az ausztriai előiskolát már megjárt „magyaroknak" minden alkalommal az volt az érzésük: ezek az elegáns szefárdok folyton, folyamatosan csodálkoznak. Hogy hogyan kerültek ők ide? Hogy mi közük ehhez az egészhez? És egyáltalán: mit keresnek ők itt?"[142] Az őszinte megdöbbenés mellett néhány beszámoló a cseretáborosok kíváncsi, fürkésző tekintetéről is tanúságot tesz, hiszen a meglepetés

[141] Henia Gross visszaemlékezése. YVA O-03-808.
[142] Benedek 2011: 85.

kölcsönös volt. „Az úgynevezett lágerstrasszén mentünk végig. Az út mentén, a kerítés mögött kisgyerekek álltak. Megijedtem, hogy Pestről hozták ide a gyerekeket. Mióta eljöttem hazulról, először láttam kisgyereket. Másnap megtudtam, hogy szlovák és holland családok vannak ebben a részben. Minden barakkból kíváncsian néztek ránk. Úgynevezett »blokksper« volt, ilyenkor nem volt szabad elhagyni a barakkokat. Később mi is megtudtuk, hogy mi az. Ha új transzport jött, mindenki a hozzátartozóját kereste. Igen gyakori volt, hogy anya és lánya, vagy testvérrel találkoztak."[143] A fogolytáborosok gondolatait és érzéseit tehát nehezebb mélyebben megragadni, az információhiány pedig éppen a két nagy táborszektor közötti óriási szakadékra is bizonyítékul szolgál. Joggal feltételezhető, hogy a rabok között különféle pletykák keltek szárnyra a lágerstrasszén vagy a kerítések mellett a cseretáborról és lakóiról. A pletykakultúra ungarnlagerbeli szerepéről ellenben annál több minden ismert.[144]

Mivel az információs hálózatban szinte mindenki részt vett, és egyik pletyka sem tudta hitelesen cáfolni a másikat, a táborlakók körében a hangulat a leghihetőbb pletyka szerint változott. A szóban terjedő információ bármi lehetett, és az ellenkezője is. Adler Tiborné, egy debreceni fiatalaszszony szerint: „Már nem lehetett semmit sem mondani, ha valamit viccből mondtál, a harmadik már komoly tényként adta tovább."[145] A cseretáborosok kommentáltak, vitatkoztak, magyaráztak és veszekedtek egymással. A legtöbb esetben a diskurzus a bizonytalan jövő lehetőségeire összpontosított: hová és mikor fog vezetni. A többség nem tudta, hová tart, és akiknek volt információjuk, azokat nem tekintették megbízható információforrásnak.

[143] Hermann Mihályné sz. Pándi Tilda visszaemlékezése, 1989. HDKE 2011.835.1.
[144] Huhák–Szécsényi 2023a: 330–336.
[145] Adler Tiborné naplója. GBBA BA 1001, 50. (A forrás eredetijének lelőhelye: Magyar Nyelvterületről Származott Zsidóság Emlékmúzeuma, Cfát, Izrael.)

A „reményteli olvasat" stratégiája,[146] amit a holland zsidó cseretáboros, Abel Herzberg kapcsán jeleztünk, döntő jelentőségű volt a magyar táborban, ahol a táborlakók azt remélték, hogy csak ideiglenesen maradnak. Ez azonban a németek akaratától függött. Ráadásul csak kollektíven gondolkodhattak, nem voltak egyéni döntések és utak. Vagy az egész csoport megszökött Bergen-Belsenből, vagy senki. Ha valaki optimista volt, mindannyiuk számára ígéretes jövőt képzelt el; ha valaki elvesztette a hitét, aláásta és megkérdőjelezte a többiek optimizmusát is.

Egy alkalommal a cseretábor egyik krónikása, Kolb Jenő tréfából azt mondta valakinek, hogy ha ad neki egy cigarettát, akkor elmond neki egy jó hírt. Nagyon meglepődött, amikor a férfi megjelent a kért cigarettával a kezében. Az élelmiszer és a hírek között bizonyos kapcsolat állt fenn. Az ennivaló (amely táplálékként szolgált) és a hír (amely erkölcsi táplálék volt) „földrajzilag és fogalmilag összekapcsolódott".[147] Az ígéretes információ a tábori piacon az élelmiszerrel vagy ruhával egyenértékű volt, és a jó hír erejét a cserébe adott tárgy értéke fejezte ki, amely gyakran a legértékesebb holmi, cigaretta volt.

Az általános híréhség ellenére az út során egyesek nem törődtek a híresztelésekkel, és sokan a bizonyosság hiánya miatt befelé fordultak. Két tényező magyarázhatja ezt a hozzáállást: egyrészt a csalódás a régóta várt menekülés elmaradása miatt, másrészt az elviselhetetlen körülmények, mint az állandó hideg és az éhezés. Ezek a tényezők megtörték az emberek lelkesedését, és érdektelenné tették őket a külvilág iránt.

A politikai és vallási háttér mellett a családtagok helyzete is meghatározta a pletykakultúrához való viszonyulást. Beregi Éva 1944. június elején hallott a cionistáktól a tervezett mentőakcióról. Volt esélye arra, hogy gyermekével és férjével együtt bejusson az Aréna utcai táborba, de férjét később törölték a listáról. Éva kisfia, Andris megbetegedett, és hosszú agónia után még a magyarországi lágerben meghalt. Az asszony Andris haláláig egyáltalán nem figyelt fel a hírekre, de e traumatikus esemény után saját tapasztalatai és a körülötte keringő pletykák alapján kezdett el foglalkozni a lágerélettel.[148] A viselkedésében bekövetkezett drasztikus változás azzal magyarázható, hogy gyermeke halála eltávolíthatta őt az introvertáltságtól. Gyászában talán hasznosnak találta, hogy feléledjen kitse társas kapcsolatait. Ez a traumafeldolgozás lehetővé tehette számára, hogy saját traumáját semlegesebb területre, azokba az információkba és gondolatokba csatornázza, amelyeket magyar fogolytársaitól szerzett. Hasonlóképpen, maga a közösség is támogatást nyújthatott neki, hogy segítsen megbirkózni gyermeke elvesztésének tragédiájával.

Ezek a példák azt mutatják, hogy az egyes résztvevők a kapcsolati hálójuknak és a megszerzett információknak megfelelően fogalmazták meg saját fogalmaikat. A hírhálózatokban részt vevők attitűdjét az is meghatározta, hogy milyen témák köré csoportosultak a hírek. Budapest és Auschwitz kulcsszerepet játszott a reakciók alakításában.

Erőszak

A hosszú időn keresztül elterjedt nézet szerint a lágerekben a foglyokkal szemben alkalmazott brutalitás és erőszak fizikai erőszakot, testi fenyítést jelentett. Az erőszaknak azonban rendkívül sok arca és megnyilvánulása volt, és korántsem mindegyik jelentett fizikai atrocitást.

[146] A fogalomról: Garbarini 2006: 81–94. és Goldberg 2016: 106–109.
[147] Kolb 2021: 135.
[148] Chava Éva (Beregi) Zahavi visszaemlékezése. YVA Documents Archives ID 3731351.

és a sorba nem vánszorgott [ki]. [...] A leromlott élelmezés következtében a tífusz előjelei mutatkoztak rajtunk. A németek, hogy a tífusz kitörését megakadályozzák, forró teát küldtek a barakkba. Mink sorbaálltunk és kértük, hogy ossza ki, erre nevetett, a teát, mint más alkalmakkor tette, nem osztotta ki, meg akart benne fürödni. Mink féltünk, hogy nem kapjuk meg a teát, köréje álltunk és a kondér köré. Nevezett megfogta a kondért, és a forró teát ránk zúdította, sokan súlyos égési sebeket szenvedtünk. Ez nem volt neki elég, a korbácsával az égési sebekben fetrengőket még véresre is verte. [...] Sok sorstársam halála terheli ennek a nőnek a lelkét."[154] Nem tudható, hogy Korbácsos Ilonka miért tette mindezt, és abban sem lehetünk biztosak, hogy a tanúk nem túloztak a népbíróságon. A Népbíróságok Országos Tanácsa a szadista nőt 1948. októberi ítéletében 2 év fegyházbüntetésre és politikai jogainak 10 évre történő felfüggesztésére ítélte.[155] De úgy tűnik, hogy a tábori erőszaknak nem ez a válfaja tette a legtöbb fogoly számára a lágeréletet elviselhetetlenné.

A tábori erőszak harmadik formája úgynevezett mindennapi erőszakként írható le. Ennek számított például az, hogy a rabok nem kaptak megfelelő mennyiségű élelmet, esetleg teljesen megvonták tőlük az ennivalót, azaz éheztették őket, nem biztosítottak számukra elégséges ruházatot, azaz ki voltak szolgáltatva a hidegnek, illetve bizonytalanságban tartották őket, folyamatos fenyegetettségben éltek, továbbá a dehumanizálták őket (például nevek helyett számokat használtak a megnevezésükre) stb.[156] Ez utóbbi már vastagon érintette a cseretáborosokat is.

A dehumanizálás persze már a zsidótörvényekkel megkezdődött, majd az 1944-es zsidórendeletekkel továbblépett, és a fogolytáborosok körében

[154] Kocsis Antalné tanúvallomása, Budapesti Népügyészség, 1948. május 4. BFL XXV 1-A4, 1948.
[155] A NOT határozata Klein Mórné büntetőügyében, 1949. október 25. BFL XXV 1-A4, 1948.
[156] Buggeln: 195–198 és 201–211.

SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 3.

teljesedett ki azzal, hogy az embereket megfosztották a nevüktől, és számokká silányították. Ez egyszersmind a nemtől való megfosztás kísérlete is volt, hiszen a számoknak sem kora, sem neme nincs. Innentől kezdve a fogvatartók könnyebben alkalmazhattak ellenük erőszakot is, enyhítve az emberekkel való kegyetlenség pszichikai nyomását saját magukon.[157] Egyes vélemények szerint a dehumanizálás végső foka a nemtől való megfosztás volt,[158] mások ugyanezt az én (szelf) legmélyebb és legmaradandóbb csonkításának tekintik.[159] A tábor első napjaiban vagy heteiben, amikor a foglyok elveszítették és levetkőzték civil identitásukat, új, rabidentitásuk alakult ki. Ez egy sokkhatásokkal terhes folyamat, amelynek során kvázi megszokták a rablétüket, és részben adaptálódtak is hozzá. Másrészt viszont e sokk elmúltával visszavették korábbi, civil identitásuk egy részét.[160] Bergen-Belsenben mindezt a folyamatot döntően meghatározta többek között az, hogy ki miként került a táborba és mely társadalmi csoportból származott.

Az éheztetés és a konstans alultápláltság oka értelemszerűen a nem megfelelő és kevés élelem volt. Az éheztetés egyik módja az előírt élelmiszeradag megvonása vagy az azzal való „kereskedés" volt az SS struktúráján belül. Az élelmiszer-megvonás, éheztetés tehát egyrészt következett az őrök szocializációjából, másrészt abból is, hogy az élelmezésügyi minisztérium eleve nagyon alacsony fejadagokat állapított meg. Bergen-Belsenben, csakúgy, mint másutt, az éhezés és az ebből fakadó tömeges megbetegedések és halál a foglyok mindennapi életének természetes velejárója lett.

[157] Zabransky 2024: 59–60.
[158] Bauer 2001: 51.
[159] Sofsky 1997: 84.
[160] Suderland 2013: 117–123.

Az SS tagjait a kiképzésük alapját jelentő zsidóellenesség és a korábbiakban már említett, köztük lévő bajtársi összezárás arra kondicionálta, hogy kegyetlenkedhetnek és fizikai erőszakot követhetnek el a foglyokkal szemben.[161] Az újabb kutatások ugyanakkor azzal is számot vetnek, hogy a lágerekben létrejött durvaság, kegyetlenkedés, bántalmazás, erőszak a náci táborpolitikában egyfajta csúszó dinamikát követett. Az SS berlini, legfelső, politikai szintjén ugyanis egyenesen tiltották az erőszak alkalmazását a náci koncentrációs táborokban. A sokszor kegyetlen táborvezetések mezoszintje ellenben, a rasszista ideológia alapján, sokszor gyújtópontja volt az erőszaknak. Az alsó szintet képviselő tábori őrség viselkedését pedig vegyes, sokszor lokális mikrodinamikák határozták meg.[162]

Ha eltekintünk is attól, hogy az emberek szabadságának korlátozása és ellenőrzése önmagában is erőszak, tény, hogy a foglyokkal szemben a lágerben az erőszak és brutalitás számos más formája is jelentkezett. Az Appell szerepéről már esett szó, ami a rabok, különösen a fogolytáborosok sokszor órákon át tartó számlálását jelentette. Ennek semmi célja nem volt, csak a kontroll demonstrálása. Büntetés céljából különösen az ételmegvonást/-csökkentést használta az őrség. A beteg Nádor Gyula például, aki három hétig a gyengeségtől fel sem tudott kelni a fekhelyéről, január 9-én naplójában megjegyezte: „A táborparancsokság, mert piszkos volt a vécé, mindenkit megbüntetett azzal, hogy egy egész napi élelmiszert megvont a táborlakóitól, kivéve a betegektől."[163] Benedek István Gábor emlékiratában megjegyezte, hogy az általános jelenségnek nem mondható, váratlan éjszakai barakkfelügyelet nem a létszám ellenőrzését szolgálta a cseretáborban, hiszen arra ott volt a délelőtti létszámellenőrzés intézménye, hanem elsősorban erődemonstráció volt, és részben praktikus célt is szolgált, amivel a barakkok tisztaságát akarták fokozni a kevesebb megbetegedés érdekében. Ha ugyanis az ilyen éjjeli ellenőrzésekkor rendetlenséget vagy piszkot találtak a blokkokban, békaügetést rendeltek el, és a barakkfőhrert is megbüntették, ami akár általános ételmegvonással, fejadagcsökkentéssel járt. Amennyiben egy gyerek felsírt ilyenkor, az anyját ugyancsak büntetés sújtotta.[164] A fenti példából látható, hogy az erőszak szinte észrevétlenül ivódott a barakklakók mindennapjaiba úgy, hogy önkéntelenül is a táborvezetés által kialakított rend fenntartását segítette elő.

A fogolyszektorokban nemcsak az őrség, a kápók és a barakkfelügyelők által elkövetett, hanem a magyar zsidók közötti mindennapi erőszak is megfigyelhető. Ez éppen a civil-fogoly identitás dualitásából eredt: számos elemet megtartottak, megőriztek ugyan korábbi életükből, a láger farkastörvényei azonban rájuk is hatottak: az ügyesebbek, leleményesebbek, erőszakosabbak sokszor ellopták a másik értékeit, hogy elcseréljék vagy megegyék; de idetartozik a részrehajlás is a porciók kiosztásánál, amely a táborlakók egymás közötti dühét növelte. A nem megfelelő, kalóriaszegény ételekkel történő lassú kínzás tehát nemcsak a betegségek és a végelgyengülés melegágya lett, hanem azt is eredményezte, hogy a foglyok ellopják egymás értékeit, pokróc alá, ruhazsebbe rejtett ételmaradékait, amit aztán a tábori cserekereskedelemben kamatoztatni lehetett. Ezért a naplókban és visszaemlékezésekben az ételloposokról szóló beszámolók nem ritkák. A lopás kultúrája is a tábori erőszak egyik melléktermékének tekinthető. A Kasztner-csoportban – mint volt róla szó – vezetőjük,

[161] Buggeln 2014: 4.
[162] Mailänder Koslov 2010: 31–47.
[163] Nádor Gyula naplója, 1945. január 9. USHMM 2000.13.1 Nádor Gyula papers.
[164] Benedek 2011: 92.

Fischer József maga is élen járt az élelem számára kedvező elosztásában. A csoport Svájcba távozása után érkezett újabb cseretáborosok körében a barakkbeli értékek eltulajdonítása még inkább elharapódzó jelenséggé vált, amely az éhínség februári és márciusi hónapjaiban, amikor már nem osztottak ételt, kulminálódott. Már nem volt elég, hogy azt figyelték, ki milyen vastag szeletet kap. Loptak a foglyok, ha tudtak, az ételosztók kilopták a zsírosabb falatokat, mielőtt a kondért betolták volna a barakkokba, de már előtte a tábori konyhán az ételkészítők és az őrség egyes tagjai is ki-kilopták a jobb falatokat. A legtöbb, foglyok és cseretáborosok közötti konfliktus, illetve ebből eredő indulatkitörés az éhezésből fakadt. Fizikai atrocitásokról a cseretáboros magyar zsidók között a források mégsem tanúskodnak, ami talán arra utal, hogy a polgári viselkedésminták kényszerítő ereje még ebben a kifordult világban is érvényesült valamennyire.

Mivel mindenki eltulajdonított valamit, lopásért ritkán járt büntetés. Talán a legdrasztikusabb kivétel az volt, amikor egy fiatal gyerek répát lopott a lágerkonyháról, és ezért nyilvánosan felakasztották. A brutalitás tehát Bergen-Belsenben is mindennapok része volt, de nem a foglyok puszta bosszantását szolgálta, ahogyan a Sternlagerben, hanem a megfélemlítést. Mégis, a tábori erőszak letéteményesei, az őrség, az SS vagy a Wehrmacht a tábor legvégső szakaszáig alig jelennek meg a forrásokban, vagy ha igen, a magyar foglyok semleges leírásokkal jellemzik őket. Volt azonban egy személy, aki a belső őrség tagjaként decembertől fogva a Sonderlagerben teljesített szolgálatot, és akiről számos visszaemlékezés tudósít kifejezetten pozitív tónusban, mert ő volt az egyetlen, aki – amikor őrtársai nem látták – titokban élelmet dobott át a szektor kerítésén. A táborosok között Popeye néven jegyzett őr egy nyugalmazott Wehrmacht-katona volt, nevét alacsony termetéről és szüntelen pipázásáról nyerte. Az egyébként máig beazonosítatlan személyről azt feltételezik, hogy angol kém volt, aki részletes jelentéseket küldött a táborról, és a jelentéseiben lévő információkat aztán a brit erők kamatoztatni tudták a tábor átadása után.[165]

Ahogy a tábori erőszakot, úgy az őrség hozzáállását sem lehet végletesen egyneműsíteni. Az őrség ugyanúgy a lágertársadalom része volt, és viselkedését a szabályokon túl egyéni döntések is befolyásolták, így alakítva Bergen-Belsen sajátos világát. Ungvári Gábor emlékezésében a következőképpen emlékezett Popeye-re: „Bergen-Belsenben a német tábori őrség katonái között volt egy tiszt, aki mindig egy rövidszárú pipát szívott, ezért a táborlakók maguk között Popeye-nek hívták. Ezen kívül azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy amikor elment egy gyerek mellett, néha a földre dobott egy darab csokoládét. (Ezt másoktól tudtam, én nem tapasztaltam.) Természetesen a szülők szigorúan megtiltották, hogy bárki akár még csak fel is vegyen egyet, nemhogy egyen belőle: teljes joggal lehetett mérgezett csaléteknek hinni. Úgy március táján történt, hogy Dani mondta, elment mellette a Popeye, és azt súgta oda, hogy már nem tart sokáig. Ennek nagy jelentősége volt, mert a tíz hónapja tartó lidércnyomás alatt ez volt az első jel, ami arra utalt, hogy egyszer talán vége lesz."[166] A Popeye névvel illetett katona által rendszeresen juttatott élelem szerepét nem lehet túlbecsülni, hiszen a túlélés ilyen apró gesztusokon is múlhatott. De Popeye nem csak élelemmel nyújtott támaszt. Amikor ő felügyelte a reggeli Appellt, az mindig rövid volt – emlékezett László Anna Klára, a budapesti transzport egykori kamasz lány utasa.[167] A strasshofiakkal utazó

[165] Billib 2014: 104–105.

[166] Ungváry László visszaemlékezése. Köszönöm Wäring Zsuzsának, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

[167] Interjú László Anna Klárával. Készítette Szécsényi András, 2020. (A szerző birtokában.)

kamasz fiú, Weisz György pedig arról számolt be, hogy amikor tífuszos lett, akkor az apja úgy döntött, nem megy ki Appellre, hanem elrejti a fiát a takaró alá a közös priccsükön, csakhogy Appell alatt az SS mindig ellenőrizte a barakkokat is. Ezúttal a pipás Popeye volt a soros, aki bár észrevette őt, visszahajtotta a takaróját, és nem leplezte le őrtársai előtt.[168] Az emberi megnyilvánulások hitet és kapaszkodót adtak. Az őrség viselkedése tehát viszonylag széles skálán mozgott, sokszor a szerencsén múlt a túlélés vagy a túlélés lehetősége.

Nemi szerepek és gyerekek

A táborban az SS szempontjából – a munkára hurcolt foglyok kivételével – nemigen számított a foglyok neme.[169] A nők és férfiak táborbeli helyzete ugyancsak eltérő volt, ami összefüggésben állt a korban markánsan eltérő nemi szerepekkel. A nőkben erős túlélési és ellenállói ösztön dolgozott. Ők ügyeltek a táborban a ruhákra, a gyerekekre, az újszülöttekre, a táplálkozásra. Az üldöztetés traumája ugyanis a családtagjaik jelenléte miatt bennük kevésbé volt erős, és ez a helyzet erősen csökkentette a bennük levő feszültséget. Egyes vélekedések szerint azok a nők, akik gyerekekkel foglalkoztak, majdhogynem külön közösséget alkottak. Ami a férfiakat illeti, azok, akik a családtagjaikkal érkeztek, jobban tudtak kapcsolódni a közösséghez, mint azok, akik egyedül. Előbbiek pszichikai és fizikai állapota megtartásában nagyon sokat segített a családi kötelék. A házastársak, családtagok, gyerekek, de adott esetben a nagyszülők is közös fekhelyet foglaltak el. Ezek a mikroközösségek számos alkalommal értékes kapcsolatokat jelentettek. Amikor egy családtag gyenge volt vagy beteg, az erősebb családtagja az elrongyolódott ruhák elosztásakor kisegítette, a ruhát lehetőségeihez mérten igyekezett helyette is rendbe hozni. Az ételosztásnál sokat jelentett, ha a férj vagy a feleség „begyűjtötte" a család adagját, és adott esetben úgy tudták elosztani az adagokat, ahogy a családtagok állapota megkívánta. Ugyanígy, ha egy családtag ruhája elrongyolódott, a női családtagok megvarrták, vagy segítettek rendbe tenni.

A családtagok lelki támogatása sem lebecsülendő: a közös fekhelyen való alvás, a napi ügyek kibeszélésének lehetősége, egymás sokoldalú lelki támogatása nagyon sokat jelentett ebben a nehéz helyzetben. A nők egyébként is rengeteg tevékenységet végeztek, a már említetteken túl jobbára ők végeztek a barakkok takarítását, ők tették rendbe családtagjaik után az ágyakat, ők mostak és szárították meg a ruhákat az ágyak közötti zsinegeken vagy a barakkokon, sátrakon kívüli lágertérben. Egyszóval, korábbi életük mindennapjai ilyen módon is becsempésződtek a lágervilágukba. Hogy ezt kényszer, a kulturális mintákhoz való kötődés vagy a nosztalgia szülte-e, esetenként változó lehetett. Weiczner Jenő mindenesetre már a szarvasi gettóban megállapította a nemi attitűdök közti ilyenfoma különbségét: „A nők sokkal többet dolgoznak. Megható nézni az anyákat, hogy gyermekeiket milyen féltő gonddal gondozzák. A nők egész nap szorgalmasan dolgoztak, és sokkal többet kibírtak, mint a férfiak. Ennek a szenvedésnek, ennek a kornak ők a hősei, hisz a legtöbbnek a férje, gyermeke kint van a fronton vagy munkaszolgálaton."[170] Ez a fajta mindennapi munkavégzés az őrség számára jórészt homályban maradt. Ezt talán az érdektelenségük szülte, vagy pedig észre sem vették. Ez látens társadalmi

[168] Interjú Veres Györggyel. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2018. (A szerző birtokában.)
[169] Karwowska 2015: 65–66.
[170] Weiczner [d. n.]: 22.

jelenségnek is felfogható, amelyben a foglyok a saját életüket élték, és a saját dolgaikat gondolták.[171]

Annyi bizonyos, hogy aki egyedül utazott, hátrányba került. Ez a fogolytáborosokra hatványozottan igaz volt, mert ők szinte minden esetben rokonok nélkül érkeztek. Ám itt is kialakulhatott olyan szoros barátság, amely korábbi életükre nem volt jellemző. A foglyok közötti csoportkohézió kialakulása sokkal inkább a nőkre volt jellemző, semmint a férfi rabokra.[172] A lágertestvériség („lágerschwester") fogalma a nők körében jelent meg. Ez a fajta bajtársiasság, testvériesség azt jelentette, hogy bizonyos nők, akik korábbi megpróbáltatásaik színhelyein már megismerték egymást, összebarátkoztak, összefogtak, és segítették egymást. Az Ungarnlagerben azonban ez nem volt jellemző.

Az egyedülálló férfiak helyzete volt sok szempontból a leginkább embert próbáló: magányosabbak lettek, inkább elhúzódtak fogolytársaiktól, kerülték a barátkozást. Étkezéseik és szokásaik jobbára mechanikusak, kötelességszerűek voltak, semmint bensőségesek, közösségiek. A férfiak elveszítették korábbi férfiszerepeiket, és ez nem ritkán demoralizáló hatást gyakorolt rájuk.[173] Mindezzel együtt a csere- és fogolytáborok felnőtt lakóinak testi-nemi szükségletei nem szűntek meg. A szexuális igények kielégítetlensége ugyancsak a frusztráció egyik sarokpontja volt, miközben a táborokban megjelenő deszexualizáció, azaz a szexualitástól való eltávolodás Bergen-Belsenben is létező jelenség volt.[174] Míg a nők gyakran számoltak be menstruációjuk elmaradásáról és arról, hogy valamit tettek az ételükbe, ami ezt vagy a termékenységük elveszítését okozza,

[171] Suderland 2013: 148–149.
[172] Hájková 2021: 121.
[173] Billib 2014: 103. és Billib 2020: 15.
[174] Bergen 2006: 188.

addig a férfiak alig említik a szexualitást. A jelenlegi kutatások szerint a lágerekben a túlélés volt fontos, és minden energiát, még a szexuális energiát is oda koncentrálták, ezért a szex marginalizálódott, beleértve a maszturbálást is.[175]

Az Ungarnlager azonban jelentősen különbözött a koncentrációs táborok többségétől: e kis társadalom tagjai nem voltak annyira kimerültek, mint kényszermunkás hitsorsosaik. Férfiak és nők sűrű összezártságában az intim szféra hiányában sem mindenki tudott magán uralkodni. Megjelentek a takaró alatt, sötétben, suttogva végzett intim együttlétek. A szexualitás megéléséről egyedül Kolb Jenő naplója tudósít, talán nem véletlenül, hiszen az első magyar cserecsoportban voltak a legliberálisabb, viszonylag elviselhető körülmények. Kolb korántsem a döbbenet hangján számolt be az intim együttlétekről, hanem tárgyszerűen jelentette: sok lesz a terhesség, mert nincs óvszer és nincs orvos sem. Ezért a táborvezetés komolyan fontolgatta, hogy bevezet egy olyan napot, amikor vállaltan lehet intim együttlétet folytatni.[176] Nincs tudomásunk arról, hogy ez megtörtént volna, de joggal feltételezhetjük, hogy a lágercsoportok és szektorok összezsúfolt lakói éltek szexuális életet.

Az Ungarnlagerben – mint volt róla szó – jelentékeny számú kiskorú magyar zsidó is várta sorsa jobbra fordulását. Az óvodás-, illetve az iskoláskorú gyerekek számára a felnőttek néhány barakkban titkos oktatási hálózatot hoztak létre, és megtanították a kicsiket olvasni, számolni, de volt nyelvi, irodalmi és történelmi oktatás is. Purimkor táncot és éneket tanultak és adtak elő – de ez nem derülhetett ki.

[175] Zabransky 2024: 61–62.
[176] Kolb Jenő naplója, 1944. október 22.: 154. GBB, BT 401, 13. Idézi: Huhák 218: 276.

A fentieken túlmenően a cseretáborban egy egészen különleges intézmény is létesült: ez volt a belrgen-belseni gyermekotthon (Kinderheim). Auschwitzból 1944 novemberében egy csoport egészségügyi végzettséggel rendelkező női fogoly érkezett, hogy segítsenek javítani a foglyok egészségügyi helyzetén. Az ő javaslatuk az volt, hogy a gyerekeket és a beteg felnőtteket el kell szeparálni egymástól. Haas táborparancsnok utasítására decemberben két egymás melletti barakkot női kórháznak és gyermekotthonnak jelöltek ki, ahol ezek a foglyok gyógyítói és ápolói feladatokat láttak el. Mindkét barakk a női fogolytábor része volt hivatalosan, abból lett leválasztva, valójában azonban a Sonderlager szektoraiban tartózkodó, beteg vagy árva gyerekeket hozták be néhány hétre a barakkparancsnokok utasítása alapján. A 211-es barakkban külön blokkot alakítottak ki, itt kapott helyet a Kinderheim, ahová azonnal több tucat gyermeket helyeztek el a cseretábor kiskorú tagjai közül, köztük néhány magyart is. A Buchenwaldból 1945. január elején a bergeni rámpára a szüleik nélkül érkező gyerekek transzportjának huszonegy kis utasát is ide szállították. A kivételezett lágerben levő gyermekotthonba csak kivételezett gyerekek kerülhettek. A buchenwaldiak is ilyenek voltak: a gyerekek korábban az apjukkal együtt éltek Buchenwaldban a tábor foglyaitól elszeparálva, külön gyerekblokkban. Amikor a gyerekeket elszakították a szüleiktől, tájékoztatták a felnőtteket, hogy a gyerekek kivételezett helyzete Bergen-Belsenben is fennmarad. A Kinderheimben a láger felszabadulásáig kb. 100 gyereknek sikerült átvészelnie az üldöztetéseket.[177]

Benedek István Gábor hétévesen került a Kinderheimbe; az ő beszámolója az egyetlen magyar forrás a gyerekbarakkról. Emlékei szerint

[177] Waltzer 2004: 214–215. és Rosenschaft 2004: 65.

a gyerekbarakkot felerészt hollandok, felerészt magyar fiúk és lányok lakták, akikre a szegedi Vajda Ilonka és egy bizonyos Wilhelm főhadnagy vigyázott, és a szűkre szabott általános fejadagot tizenkét éves korig pótélelemmel egészítették ki. Mindezt más forrás nem erősíti meg. Annyi bizonyos, hogy a gyerekek barakkjának vezetője Luba Tryszynska, egy lengyel zsidó fogoly volt, aki különleges engedéllyel naponta átment a közeli SS-kantinba, és élelmet hozott. „Varázslatos mosolya" még az SS-t is meglágyította. Maga köré gyűjtött más nőket, akik segítettek élelmet szerezni a gyerekeknek és gondoskodni róluk. Egy Hilde nevű SS-nőt még arra is rávettek, hogy maga gondoskodjon az egyik kislány élelmezéséről. A blokk lakói ennek köszönhetően sokkal jobb állapotban vészelték át a tífuszjárvánnyal sújtott tavaszi időszakot, mint a tábor bármelyik másik része.[178]

[178] McCann–Tryszynska: 2004.

VÉGJÁTÉK ÉS ÚJRAKEZDÉS BERGEN-BELSENBEN

Tífusztábor

A fogolytranszportok megszaporodásával evakuálási célponttá avanzsált Bergen-Belsen óriási centrummá nőtte ki magát. Amikor decemberben Josef Kramert kinevezték táborparancsnoknak, a láger fogolylétszáma 15 ezer főre rúgott. Január közepére ez a létszám mintegy 22-23 ezer főre emelkedett, márciusban pedig már 50 ezer fogoly és cserezsidó várta sorsának jobbra fordulását a lüneburgi puszta táborában. Három hónap alatt hozzávetőlegesen 40-50 000 fogoly érkezett be a táborba A táborvezetés nem volt képes kontrollálni az áldatlan állapotokat.

A korábban is gyatra higiéniai viszonyokat a zsúfoltság és a csakhamar szanaszét heverő hullák és agonizáló élőhalottak tovább rontották: a táborban előző év nyara óta jelen lévő, de csak szórványosan jelentkező súlyos fertőző betegségek járvánnyá fokozódtak. A januárban fokozatosan terebélyesedő tífusz februárra járvánnyá kulminálódott, amely nagyban hozzájárult a legyengült, alultáplált emberek elhalálozásához.[1] „1945. január 18-án útba indítottak bennünket gyalog a koncentrációs táborból. Másfél hónapig gyalogoltunk, megtehettünk vagy 700 kilométert. Az úton kb. az 1/3-a a csoportunknak elpusztult. Enni úgyszólván semmit sem kaptunk. A lemaradókat az SS agyonlőtte. Február végén nyílt vagonokban vittek bennünket Bergen-Belsenbe. Mintegy 500-an érkeztünk meg. Bergen-Belsenben kiválasztottak közülünk 300-at, és tovább vittek Hildesheimbe. A visszamaradó 200 társunk egy szálig elpusztult az ott dühöngő tífuszjárványban" – summázta visszaemlékezésében Müller Meir Imre.[2]

A járvány tombolása ekkor már az SS-t, sőt a láger szomszédságában elterülő páncéloskiképző tábort is veszélyeztette, ezért Josef Kramer táborparancsnok a koncentrációs tábor körül karantént rendelt el. Rudolf Höss már idézett emlékirataiban a következőképpen emlékezett a tábor ekkori állapotára: „Alig volt víz, a szennyvíz pedig egyszerűen átfolyt a szomszédos területekre, terjesztve a tífuszt és a flekktífuszt. Azonnal elkezdtek földkunyhókat építeni, hogy az addigi szállások zsúfoltságán enyhítsenek, de mindez már túlságosan kevés volt, és túlságosan későn került rá sor. Ráadásul néhány héttel később megérkeztek még a foglyok a Mittelbauból. [...] A foglyok közül csak kevesen voltak egészségesek, és a táborban olyan állapotok uralkodtak, hogy annál rosszabbakat elképzelni sem lehetett.[3] Höss szavaira rímel Kramernek a vizsgálati fogságban tett, az akkori állapotokról szóló vallomása: „Amikor aztán Auschwitz kiürítése miatt az auschwitzi foglyok nagy része Bergen-Belsenbe került, a tábor azon nyomban zsúfolásig megtelt, és a körülményekre még nekem

[1] Szécsényi 2019a: 175–191. és Szécsényi 2021: 267–268.
[2] Müller Meir Imre visszaemlékezése. YVA O-03-789.
[3] Höss 2020: 188–189.

is azt kell mondanom, hogy borzasztóak voltak, pedig Auschwitzban én már sok mindenhez hozzászoktam."[4]

1945 márciusára a gyeplőt addig szoros kézzel tartó táborvezetés részlegesen elveszítette az uralmat a tábor felett. Egyrészt az adminisztrációnak nem volt kapacitása többé regisztrálni a transzportokat, ezért oda helyezték el a beérkezőket, ahol éppen volt hely. A tífuszjárvány berobbanásával, február elején karantén alá vonták a tábort, így mindenki számára megszűnt a munkakötelezettség. Az átláthatatlan kuszaságban februártól elmaradt a takarítás, nem pucolták a latrinákat sem. A latrinák száma egyébként sem volt már elegendő, hiszen több tízezer fogolyra ugyanannyi latrina jutott, mint korábban jóval kevesebbre. A foglyok ezért ott végezték a szükségüket, ahol tudták. A szennyvíz kifolyt a tábortérre, sőt a szomszédos rétekre, mezőkre is, terjesztve a tífuszjárványt, amely márciusban átterjedt az addig viszonylag védett cseretáborra is. A tábori adminisztráció megroppanása miatt márciusban és áprilisban napokig egyáltalán nem osztottak sem élelmet, sem vizet. Majd bekövetkezett az, ami a túlzsúfoltság, a korábbiakon is túlmenő alultápláltság és katasztrofális higiéniás körülmények együttes következményeként elkerülhetetlen volt: a tífusz mellett tébécéjárvány is kitört. A tábori revierek túlzsúfoltak voltak, egymást fertőzték meg a betegek. Mindezek tetejében a gyógyszerellátás is akadozott.

Ilyen körülmények között drámaian emelkedett a halálozások száma: egyes vélemények szerint tavaszra elérte a 40 százalékot,[5] ami azt jelentette, hogy több ezer magyar fogoly is elpusztult. Az Ungarnlager viszonylagos védettsége így is megmaradt – a legutolsó három hét kivételével, amikor

[4] Idézi: Kádár–Vági 2017: 111.
[5] Kádár–Vági 2017: 112.

számukra is eljött a pokol éhezés formájában –, április elejére a részlegen belüli mortalitást 10 százalékra taksálják.[6] Ezt a tábor végóráiban, az infernó időszakában megmaradt viszonylagos, legalábbis a pusztulást kiteljesedését meggátoló védettséget onnan is tudhatjuk, hogy a cseretáborosok naplóírói még ekkor is többet panaszolták fel a gyenge és rendszertelenné váló étrendet és vágyukat, hogy végre hazatérhessenek, mint a flekktífuszt.

Érdemes röviden kitérni a Kinderheim helyzetére is, amely mutatja az infernóvá vált láger fokozódó belső ellentmondásait. Március elején a gyerekbarakk belső viszonyai még jobbá is váltak, ekkor ugyanis a Nemzetközi Vöröskereszt delegációját várták a táborba, így kitakarították, majd lefertőtlenítették a 121-es barakkot. A gyerekeknek az SS megparancsolta, hogy „nézzenek ki boldognak", és a látogatás előtti napokban kiegészítő táplálékkal, vitaminokkal is ellátták a csodálkozó kis lakókat. Hetty Verolme memoárjában felidézte a március végén érkezett négytagú vöröskeresztes delegációt, amint érdeklődéssel, szeretettel fordultak feléjük, és a táborban soha nem látott csokoládét nyújtottak át nekik. Végül a tífusz ide is elért, az utolsó hetekben, de csak egy áldozata lett, a többi gyerek túlélte.[7] Ezáltal a kivételezett gyerekek barakkja dicsekedhetett számarányában messze a legtöbb túlélővel.

Mivel februártól a tábori adminisztráció nemcsak a beérkező transzportokat, de az elhunytakat sem volt képes kezelni, nem lehet tudni, mi okozta a halálukat: az éhség, a tífusz, a szomjúság, avagy ezek kombinációja, esetleg a tábori őrség brutalitása. Mint volt róla szó, az SS nem kegyetlenkedett a foglyokkal, de ez a láger utolsó szakaszára már nem volt igaz. Kramer és csapata a kicsúszott kontrollt erőszakkal igyekezett hely-

[6] Billib 2014: 107.
[7] Verolme 2006: 111.

rehozni. A fogolytáborban tömegessé váltak az ütlegelések, amik olykor halállal végződtek. „Már három hónapja voltunk Bergen-Belsenben. Az ott szolgálatot teljesítő SS-ek még kegyetlenebbek voltak, mint Birkenauban. Sok verést kaptunk, büntetést és kutyát uszítottak ránk. A nő az első Auschwitzi transzporttal érkezett a táborba augusztusban, majd novemberben Salzwedelbe vitték tovább, amiről azt írta, hogy Bergenhez képest »nyaralótábornak« tűnt" – számolt be róla egy fogoly.[8]

A tífuszjárvány előtti időszakban a táborban vagy a külső munkán meghalt foglyokat a tábor krematóriumában elégették. 1945 februárjától azonban sem a krematóriumok, sem az őrség és a munkára fogott rabok nem bírták az iramot. Kezdetben lovas szekéren vitték a holttesteket a krematóriumig, később ez egyre ritkábban volt így, a hullák szerteszéjjel hevertek. Volt eset, amikor egy apa a saját fiát meglátta a hullák közt és útját állta, hogy a krematóriumba vigyék, de nem járt sikerrel. A kezdeti időkben, még a tífuszjárvány tombolása előtt a cseréláger szektoraiban arra is ügyeltek, hogy a gyerekek ne lássák a halottak testét. Benedek István Gábor ekképpen idézte vissza évtizedekkel később a hullák és a tiltott látvány közti viszony kontextusát: „Mikor a nagymama meghalt a barakkban, ugyanúgy működött minden, mint otthon: zsidó gyereknek nem mutatnak halottat, így úgy intézték, hogy ne kelljen látnia a nagymamáját se. Csak a kilógó sárga lábát látta holtában és ez megrázta. Utána felrakták. a lepelbe csomagolt nőt stráfkocsira és vitték a krematóriumba. Minden nap vitték a holtakat stráfkocsin és égették el. Iszonyú szaga volt."[9] A hódmezővásárhelyi kisfiúnak, Novák Györgynek nagyon kevés emléke maradt meg a táborról, de a legerősebb a krematórium kéményéből áradó

[8] Rachel Wroch visszaemlékezése. YVA O33-7107.
[9] Interjú Benedek István Gáborral, 2017. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. (A szerző birtokában.)

bűz, amit soha nem tudott elfelejteni.[10] Később a holttestek gyermekek előli elrejtésének már semmiféle szülői gondosságnál már nem lehetett érvényt szerezni, mindenki szem lett a láncban, felnőtt és gyerek egyaránt megtapasztalta a tífuszlágerben arató halál közelségét.

A gőzerővel üzemelő, átható édeskés szagot árasztó bergeni krematórium kemencéi márciustól már nem bírták a hullák elégetését. Az SS ezért az egészséges foglyokkal nagy gödröket ásatott a tábor központi részein, ahová számolatlanul dobálták be a holttesteket, ám így sem tudtak lépést tartani a halálozásokkal. E folyamat következményeként kezdetben százszámra, márciusban már ezerszámra hevertek a hullák szerteszét temetetlenül. A tavaszi, melegebbre forduló időjárásban a tetemek oszlásnak indultak, és ez tovább növelte az egyébként is beteg, éhező rabok halálozási arányát. A tábor fogolylétszáma a cseretáborosokkal együtt április derekára pedig úgy duzzadt 60 ezer főre, hogy január és április eleje között összesen 35 000 fogoly meghalt.

A cseretábornak épült Bergen-Belsen 1945 tavaszára gyakorlatilag teljesen elveszítette korábbi jellegét. Valóságos új Auschwitzcé, igazi haláltáborrá, tífuszlágerré változott. „A Sondernlagerből (a kivételezettek lágeréből) úgynevezett *Vernichtungslager* (megsemmisítőtábor) lett" – summázta emlékiratában Várnai Pál.[11]

A tífusztáborrá lett lágerről a szenvedő magyar foglyok bőséggel tudósítanak. „Borzalmasabb látványt, mint ezeket, bogarakkal tele lévő hullahegyeket, senki sem tud elképzelni" – jegyezte fel később egy túlélő.[12] Zinner Sándor orvos, aki a fogolytábor egyik revierjében dolgozott szakmai minőségében, a tavasz folyamán maga is „flekkes lett". „Alig dolgoz-

[10] Interjú Novák Györggyel, 2018. Készítette: Szécsényi András. (A szerző birtokában.)
[11] Várnai 2011: 35.
[12] Kádár–Vági 2017: 114.

tam pár napig, amikor én is erősen lázas lettem, úgyhogy nem bírtam már járni. Ekkor már Gross igen súlyos beteg, a Kolinsch pedig szintén beteg volt. Egoista, kellemetlen kolléga, hitehagyott zsidó, kit sokat segítettem; ennél rosszabbat a lágerben nem csináltam. Én a typhust 1 hétig lábon hordtam. A fő tünetem a szemek égése, borzongás, rossz közérzet és hasmenés volt, ami miatt Scheflertől »tibatin« injekciót intravénásan kaptam. [...] A lázam lassan leszállott, de bizony mikor mosdani mentem, fogódzkodni kellett a falba, hogy el ne vágódjak, és ami a legkellemetlenebb volt, utána 1 hétig teljes álmatlanságban szenvedtem. [...]. Én szentül meg vagyok győződve róla, hogy én is csak azért bírtam a betegséget aránylag olyan gyorsan és könnyen ki, mert még decemberben a Somló által organizált eredeti Wágl f. oltóanyaggal be lettem oltva és még volt ideje az immunitás bizonyos fokának kifejlődni."[13]

Azonban nem volt mindenki ilyen szerencsés, mint a sátoraljaújhelyi körorvos. Trebitsné Weintraub Gabriellát a politikai foglyok szerelvényével deportálták Allachból a táborba. A zsidó származású, de zsidó identitását nélkülöző, kommunista budapesti fiatalasszony politikai üldözöttként határozta meg magát. Táborélete során végig naplót vezetett,[14] amelyben tudósított mindennapjairól. Naplója legfőbb unikalitása, hogy arról is beszámolt, hogyan hatottak a rendszerszintű folyamatok az egyénre. Gabriella a tífuszjárvány idején sem állt le azzal, hogy a kis füzetébe rója a sorokat.[15] Beszámolt a mindennapossá váló megbetegedésekről, a csontvázzá fonnyadó rabtársairól, a barakkok egyre koszosabb, sötét világáról, az ekkoriban már látványosan ürüléktől és emberi hulláktól hemzsegő táborról és a növekvő hullahegyekről is. Trebits április 7-ei bejegyzése szerint

[13] Zinner 2022: 112–113.
[14] Trebits Gabriella naplója. GBB BO 4173.
[15] Naplójáról részletesebben: Huhák–Szécsényi 2023b: 1–16. és Huhák 2024a: 68–94.

végül maga is elkapta a tífuszt, így naplója voltaképpen saját tífusznaplójaként is forgatható. Beszámolt az ekkor már ezrekre jellemző tünetekről: a tompultságról, az izomfájdalomról, a magas lázról; végül pedig a süketség szintjéről is, amely hallucinációkban kulminálódott. A hetekig a flekktífusz lázas delíriumában heverő nő képzeletében eltávolodott a realitás szférájától, saját barakkjától, és naplóbejegyzéseiben a képzelt világ és a tábor valósága keveredik. Ez feltehetően azért volt, mert a valóság annyira szörnyűséges volt, hogy ahogyan írta, „csak így tudja megfogalmazni", átadni, mennyire utópisztikus mindaz, ami körülveszi. A nőt leginkább a fizikai érzetek, tomboló fejfájása, paradox módon tehát saját gyötrelmei rángatták vissza a valóságba: „Felébredek a bűzbe, magányba, süketen a tífusztól, lázasan, fájón, mozdítani sem tudom gennytől, vértől borított, csontvázzá aszott testem, és leírhatatlan vágyat érzek egy liter víz után."[16] A víz azonban, mint szó esett róla, nem érkezett meg, hiszen a tavasz folyamán több ízben napokra akadozott az ellátás. Ő azon kevesek közé tartozott, akiket egy idő után elvittek a revierbe gyógyulni, ahol jutott víz is számára. A tábor valóságába való visszarendeződésben azonban nem volt sok köszönet. A mozgásképtelen nő végig kellett, hogy nézze, amint az egyik barakktársát a kápók agyba-főbe verik, de azt is, amint a priccstársa megszüli újszülött gyermekét, aztán a halott csecsemőt elveszik tőle. A valóságos élményektől tehát újra traumatizálódott. Mindezt növelte testi tehetetlensége, s „flekkesként" a dokumentálásban látta az egyetlen értelmes tevékenység lehetőségét. Azt is leírta, hogy a betegségtől és gyógyszerhiánytól a haja után kihullottak a fogai is. Trebits Gabriella tragikuma abban is tetten érhető, hogy a sokat szenvedett fogoly a fentiek dacára mégis szerencsésnek mondható. Ugyanis az SS kegyet-

[16] Trebits Gabriella naplója, 1945. március 18. GBBA BO 4173.

lensége a revierben fekvőket sem kímélte. Természetesen ez is a barakkot és a reviert éppen felügyelő kápók és felügyelőnők kénye-kedvén múlott, mégis nem tekinthető ritkának az, amiről egy beregszászi származású, Buchenwaldból idekerült férfi is megemlékezett: „A sok éhezéstől és tetűtől tífuszt kaptunk, én is beteg lettem, és később már annyira gyenge voltam, hogy appelre sem bírtam menni, az orvos megállapította, hogy tífuszom van, de semmi gyógyszert nem kaptunk, nem ápoltak bennünket, itt még a betegeket is nagyon verték, én is kaptam egyszer egy szörnyű ütést a fejemre, mert nem elég gyorsan mozogtam."[17]

Trebits Gabriella története egyedi, ám mindaz, amiről beszámolt, több ezer deportált osztályrésze volt. A tífuszlágerbe április elejére az SS sem ment már a be, a külső táborrészben rostokoltak, és várták a parancsot: mi lesz? Eközben buzgón égették el a tábori adminisztráció teljes iratanyagát, hogy ne legyen nyoma annak, ami történt. Erre utaló nyomot még Zinner is feljegyzett, amikor Trebits Gabriellához hasonlóan tífuszos delíriumban feküdt egy másik revierben, miközben hallucinációi közben hallotta a szövetséges katonai bombázók számára örömteli zaját: „Meg voltam valahogy győződve, hogy a zsidókkal még az utolsó percben végezni fognak. Nehezen telt az idő, a percek és órák végtelennek látszottak. Végre világos lett, de mi nyugtalanul hánykolódtunk deszkáinkon. Jött a hír, hogy az iroda minden iratot elégetett."[18]

A táborban április 6-án a vizet végleg elzárták, egyszersmind megszűnt az akkor már hetek óta akadozó élelmezés is. Nem lehetett már eldönteni, hogy a tífuszjárvány vagy az éhezés a pusztítóbb. Utóbbi olyan fokot ért el, hogy a foglyok körében számos alkalommal kannibalizmusról is beszá-

[17] 3402. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[18] Zinner 2022: 114.

molnak. „Ekkor már Bergen-Belsenben a lágerek olyan túlzsúfoltak voltak, hogy csak a laktanyában tudtak bennünket elhelyezni. Akkor már olyan volt ott a helyzet, hogy az élelmezésünkkel nemigen törődtek. Az éhség arra vett bennünket, hogy lopni menjünk. Ha az SS-ek észrevettek valakit, azonnal lelőtték. Engem is egy alkalommal elkaptak, és miután annál az SS-nél fegyver nem volt, egy vastag bottal félholtra vert, de azért négy répát mégis sikerült szerezni. Annyira el voltam zsibbadva az éhségtől és fáradtságtól, hogy a rettenetes ütéseket nem is éreztem. Itt az emberek a sok szenvedéstől annyira ki voltak vetkőzve az emberi mivoltukból, hogy egyik bajtársunk, aki közel volt az őrüléshez, bajtársának holttestét széjjelboncolta, és máját enni kezdte, amikoris a közben odaérkező angolok ezt megakadályozták" – emlékezett vissza még 1945-ben egy szerencsés túlélő.[19] Ilyen esetekben az elállatiasodott, emberi mivoltukból kivetkőzött foglyok maguk ellen is fordultak, azaz nyomorúságukban tetézték a pusztítást. A sok közül egy kiragadott beszámoló is ezt dokumentálja: „Itt borzasztóan vertek bennünket. Szinte percenként zuhogott a verés. Úgy hullottak az emberek, mint a légy ősszel. Minden második nap egy fél liter levest kaptunk. Kínlódtunk az éhség miatt. Itt történt meg az az eset, hogy az egyik szerencsétlen kivágott az egyik halott combjából húst és kivette a tüdejét. A halottnak társai ezt meglátták, hátra vitték az embert és addig verték, amíg véresen összeesett. Amikor magához tért újból elkezdték verni, ameddig meg nem halt. Sohasem fogom elfelejteni ezt a borzalmas epizódot."[20] Csak az utolsó napokban 9 ezer áldozatot szedett az infernó és a nyomában járó emberi kegyetlenség. A becslések sze-

[19] 54. számú DEGOB-jegyzőkönyv. Lásd még: Dita Kraus visszaemlékezése. USHMM Documents Archives Item ID 3728191.
[20] 86. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

rint ha nem történt volna változás, néhány héten belül ötvenezer áldozat holtteste feküdt volna a haláltábor vérrel áztatott földjén.

Bergen-Belsen evakuálása

1945 kora tavaszán Heinrich Himmler tárgyalásokat kezdett a Vöröskereszt képviselőivel és más semleges államokkal annak érdekében, hogy mentse magát. Kurt Becher, Himmler bizalmasa április 10-én ellátogatott a tífusztáborba. Az SS döntéshozói számára világossá vált, hogy nem engedhetik szabadon a tízezrével itt lévő, tífuszos, csontig lefogyott embereket az akkorra már két irányból is közeledő, Németországot bezáró frontvonal irányába, hiszen látványuk a remélt kedvező tárgyalásoknak is rosszat tenne. Becher javaslatára Himmler elrendelte a tábor azonnali evakuálását, ahogy azt előző hónapokban más lágerekkel is tette.[21]

Az SS birodalmi vezetőjének döntését 1945 márciusában óvatosságból Oswald Pohl SS-Gruppenführer révén közölte az érintett koncentrációs táborok parancsnokaival. Pohl, aki az SS-WVHA feje, egyszersmind a koncentrációs táborokat felügyelő legfelsőbb szerv vezetője is volt, személyesen kereste fel a nagyobb lágerek parancsnokait 1945 márciusában. Utóbbiak körében általában megdöbbenést és zavart váltott ki Himmler rendelkezése. Többségük ugyanis ekkor már igyekezett volna – a háború utáni szövetséges felelősségre vonás mértékét csökkentendő – a felügyeletükre bízott táborokat intakt módon átadni a közeledő nyugati szövetségeseknek. Az utasítás szerint ráadásul egészséges zsidó foglyokat kellett kiválogatniuk abból a célból, hogy Theresienstadtba szállítsák őket, ezért egyes táborvezető tisztek korábban szokatlan cselekedetekre ragadtatták

[21] Boxham–Flanagan 2005. 6.

magukat. Hermann Pister SS-Oberführer, Buchenwald parancsnoka például külön elrendelte, hogy a kiválasztottaknak nagyobb fejadagokat és megfelelőbb egészségügyi ellátást kell biztosítani, mint a többi fogolynak.[22] A háború végső szakaszában a jobb ellátás megszervezése természetesen nehézségekbe ütközött, vagy egyenesen lehetetlen volt. Ezért a kiválasztott táborokból nyilvánvalóan nem egészséges, hanem beteg foglyokat válogattak ki a theresienstadti evakuáláshoz. Ennek tudható be, hogy Josef Kramer a Sonderlagert kívánta a parancs értelmében evakuálni, hiszen ebben a táborrészben az alszektorokba osztott foglyoknak nem volt munkakötelezettségük, a családok együtt maradhattak, és cserezsidókként lényegesen jobb ellátásban részesültek, mint a munkatáborban robotolók, legalábbis 1945 februárjáig. Kramernek ez a terve ráadásul egybevágott azzal a régi ambíciójával is, hogy a „kivételezett túszok" barakkjait végre felszámolja,[23] amire december óta nem kapott engedélyt.

A cseretábor megszüntetésére februárban került sor. Az SS vezetése a tífusztábor cseretáborosainak evakuálását Theresienstatban jelölte meg. A mai Csehország területén, Prágától északnyugatra fekvő, egykori katonai laktanyából átalakított gettó ekkora már kipróbált és ideális helyszínnek tűnt az SS vezetősége szemében több ezer fogoly ideiglenes elszállásolására. A csehországi erődtábor 1945 áprilisától ugyanis egyik fő célpontja lett a német koncentrációs táborokból kiáramló evakuáló transzportoknak. Ebben az időszakban – 1945. május 2-ával bezárólag – összesen 12-13 ezer, többnyire zsidó foglyot hurcoltak a nácik Theresienstadtba.[24] Ezzel a gettó létszáma május elejére hozzávetőlegesen 30 ezer fő lett. A tömegesen beáramló transzportok, halálmenetek csoport-

[22] Hördler 2015: 460.
[23] Rahe 2005: 204–205.
[24] Blatman 2011: 144.

jainak foglyai között – a Nemzetközi Vöröskereszt listái szerint – 5376 olyan személy volt, akiket eredetileg 1944-ben Magyarországról hurcoltak az SS lágerrendszerének valamelyik táborába, majd végül ide.[25] Amikor április 4-én Himmler utasítása megérkezett Kramerhez, eljött az idő, hogy a szadista parancsnok két legyet üssön egy csapásra: megszabaduljon a cserezsidóktól, ráadásul úgy, hogy az elvárásoknak megfelelően a legjobb fizikai kondícióban lévő foglyokat válogatja ki a Theresienstadtba történő evakuáláshoz. Az SS lágerrendszerének egyik ellentmondásaként ugyanebben az időben egy ellentétes folyamat is zajlott: Theresienstadt és Buchenwald táboraiból a felszabadulás előtt gyerektranszportok érkeztek Bergen-Belsenbe.[26]

Az SS április 6-án megparancsolta az Ungarnlager lakóinak, hogy készüljenek fel arra, hogy elszállítják őket Bergen-Belsenből, és legyenek másnap reggel 8 órakor 1500-an a kapuknál. Azt nem mondták, hogy kik. A naplók tanúsága szerint a cseretáborosok az előző napokban már információt kaptak az evakuálásról, ami óriási izgalmat okozott. A lágerbeli hírek a tábor feketepiacán meglehetősen gyorsan terjedtek, és ez a tény visszaköszön az egykorú feljegyzésekben is. A korrumpálható SS-őrség ugyanis szívesen osztott meg pénzért, cigarettáért ilyesfajta információkat a foglyokkal. Egyes bergen-belseni naplókból világos, hogy a foglyoknak már április 5-én információjuk volt az evakuálásról. Bognár György aznapi bejegyzései a kiürítésről tudósítanak, de arról még nem voltak ismereteik, hova vinnék őket.[27] Pick Imre ugyan még nem utalt rá, de a jobban értesült Weiczner Jenő másnap már úgy tudta, hogy a 30-as és 40-es barakk lakói csomagolnak, mert Svájcba viszik őket.[28] A svájci úti cél felmerülése nyilvánvalóan annak az eredménye volt, hogy az Ungarnlager lakói tisztában voltak vele, hogy cserezsidókként tartják őket fogva, és ugyancsak ismereteik voltak a Kasztner-csoport távozásáról is, akiknek 1944. decemberi svájci evakuálása után ők maguk kerültek az előbbiek barakkjaiba.[29] Ezt erősíti meg Lantos Péter memoárja is, aki szerint az a szóbeszéd terjedt el, hogy az angol hadsereg a közelben van (ez a pletyka igaznak bizonyult), és hogy emiatt ürítik ki a tábort. „Még élt bennünk a remény, hogy egy napon majd német hadifoglyokra cserélnek ki minket" – emlékezett.[30] A következő két napban a naplóírók arról tudósítottak, hogy a Sonderlager barakkjait az SS kiürítette, és bevagonírozták őket három vonatszerelvényre, de az úti célról nem mondtak semmit. A lengyel József Gitler német nyelvű, 1945. április 8-i naplóbejegyzésében bukkan fel először Svájc helyett Theresienstadt neve: „Még mindig nincs mozdonyunk. Állítólag Theresienstadtba visznek minket. Éhesek vagyunk és hideg van. Kenyeret fogunk kapni. Az asszonyok megpróbálnak az állomáson levest főzni. Személyenként egy fél kenyeret és 250 gramm margarint osztanak, ennek állítólag három napra elégnek kell lenni. Délután kettő körül elindul a vonat, rövid idő után megint megáll."[31] Az ismeretlen helytől való félelem és az értetlenség a többi bejegyzésben is megfigyelhető a várakozás idején, különösen az információhiány miatt. Az ijedtséget erősítették korábbi deportálási emlékeik és az ideges, zajos tömegben eltöltött nyomasztó légkör is.

[25] Adler 2017: 38.
[26] Lavsky 1997: 162–177. Ezekről a csoportokról több kiadott visszaemlékezés és régebbi feldolgozás is röviden értekezik, illetve beszámol. Lásd elsősorban: Hardman 1958.
[27] Bognár György naplója, 1945. április 5.
[28] Weiczner Jenő naplója, 1945. április 6.
[29] Huhák–Szécsényi: 2023a.
[30] Lantos 2009: 100.
[31] Idézi: Székffy Klára (szerk.). *„Naplók a bergen-belseni magyar táborból, 1944. december–1945. június"*, Budapest, 2021. (magánkiadás)

Ez a megterhelő érzelmi atmoszféra némileg enyhült a következő napokban, miután megélénkültek a hírek az utazással, elsősorban a csomagolással, várakozással kapcsolatban. Weisz Emil április 6-án arról írt, hogy „parancsot kaptak, hogy csomagoljanak", de hogy hova mennek, arról nem értesítették őket.[32] Későbbi vagontársuk, Kőműves Imre memoárjában arról is beszámol, hogy Josef Kramer táborparancsnok április 9-én beszédet intézett a távozókhoz, amelyben megerősítette a theresienstadti úti célt.[33] Az úti cél bizonyosságát azonban a kortárs források nem igazolják vissza. Weisz Emil április 10-én, már a vagonban feljegyezte a terjedő pletykákat, amelyek szerint vagy Liebenauba utaznak, ahonnan Svájcba viszik őket tovább; de „beszélnek arról is, hogy Theresienstadtba mennénk magyarországi cserére, de szó van csillagos svéd elhelyezésről is".[34] Ebből az a következtetés is levonható, hogy a későbbi vagonbeli pletykákban – amelyek a naplóbejegyzések egyik természetes hírforrását jelentették – a cserelét és Svájc is összekapcsolódott.

Április 7-én 8-kor a felsorakozott emberekből 1500-at le is számolt az SS – emlékezett Schwartz Zoltán. Az utat gyalog kellett megtenniük a vasúti rámpáig, aki nem volt rá képes, azt lelőtték. Aki tudott, vitt magával ételt, kenyeret, répadarabokat.[35] A naplóbejegyzések arról tanúskodnak, hogy a foglyoknak volt némi információjuk arról, hogy várhatóan evakuálják őket, de ez semmi biztosat nem jelentett még számukra.[36] Az SS végül három egymást követő napon három szerelvényt indított a csehországi erődgettóba.[37] Az első transzport április 7-én indult el, mai tudásunk szerint 2175 azonosított fogollyal.[38] Utasai jelentékeny hányadban a bergen-belseni magyar táborból érkeztek, ami 1528 Magyarországról szállított embert jelentett. A többiek a cseretábor többi szektorából verbuválódott holland, német, görög cserezsidók voltak. Az evakuálás alatt nem kaptak élelmet. A vonat 13-án Magdeburg térségében, Farsleben község határában egy előrenyomuló amerikai páncélos egységgel találkozott. A foglyokat őrző Wehrmacht-katonák előző este elmenekültek, és a foglyok a szövetséges egységekre vártak. Az ily módon felszabadított foglyokat az amerikaiak egy közeli faluba, Hillerslebenbe vitték. Hillersleben, Bergen-Belsen hontalantáborához hasonlóan egyike volt az újonnan létrehozott zsidó hontalantáboroknak (más néven DP-tábor, amely az angol *Displaced Persons* kifejezés rövidítése), ahol elhelyezték őket.[39] A második transzport április 9-én indult Bergen-Belsenből. Ennek utasai szinte kizárólag magyar zsidók voltak, mintegy 500 fő, és el is érte célját: a személyenként háromnapi élelemmel felszerelt szerelvény 12 nap után, április 21-én, súlyos emberveszteségek árán megérkezett Theresienstadtba.[40] A harmadik, utolsó, jobbára holland, görög és kisebb részben magyar cserezsidókkal teli vonat, összesen 704 fővel[41] – amelyet a történeti emlékezet „elveszett transzportként" emleget – április 10-én indult, de a sínek bombázása miatt nem érte el úti célját. Vissza kellett fordulnia, mivel amerikai bombázók többször is tönkretették a síneket. Ez a vonat végül egy folyóparton állt meg Berlintől délre, a brandenburgi Tröbitz község határában, és ott szabadították ki az utasokat a szovjet csapatok április 23-án. A vonaton legalább

[32] Weisz Emil naplója, 1945. április 8. MZSML 81.207.1.
[33] Kőműves: 1967. 210.
[34] Weisz Emil naplója, 1945. április 10. MZSML 81.207.1.
[35] Kubetzky 2014: 150–156.
[36] Szécsényi 2024b: 204–225.
[37] Kubetzky, 2014: 150–176.

[38] Köszönöm az információt Herner Jánosnak, a farslebeni szerelvény utaslistája kutatójának.
[39] Rozell 2016: 470–490. és Szécsényi 2020: 470–490.
[40] Az utasok névlistája: List of the Jewish inmates who were sent on the three last transports from Bergen-Belsen to Theresienstadt, 04/1945. YVA Documents Archives ID 8593769, 36–37.
[41] A tröbitzi vonat listája. The Lost Train: Bergen-Belsen to Tröbitz, USHMM Documents, ID: 20847.

háromszáz magyar cserelágeres is utazott, szinte mindenki tífuszfertőzött beteg volt. A szovjetek az első két napon hagyták, hogy az éhségtől félőrült deportáltak a környékbeli német lakosságtól élelmet rekviráljanak, amelynek elfogyasztása után sokan meghaltak. Ezt követően szovjetek a csoportot egy korábban ukrán hadifoglyok részére kialakított ottani táborban helyezték el, a tábort pedig két hónap időtartamra karantén alá vonták. Itt megszervezték a fertőtlenítésüket, ellátásukat és gyógyszeres kezelésüket is.[42] Az akkor tizenöt éves Lőwy Anna Klárában meghatározó élményként maradt meg az is, hogy az orosz katonák lenyírták a hajukat, amit a lányok és asszonyok a nőiségük megszégyenítéseként éltek meg. A tűrhető ellátás ellenére 164-en meghaltak Tröbitzben, köztük három tucat magyar.[43]

A csoport megmaradt magyar tagjai kalandos úton jutottak haza. Júliusban a szovjetek a közeli Doberlug-Kirchhainba szállították őket, ahol egy másik ideiglenes táborban szállásolták el őket. Ellátásuk csekély volt, de itt már működött a posta, így értesíteni tudták hollétükről budapesti szeretteiket.[44] Valószínűleg ennek révén a rokonoknak sikerült segélyszervezetek bevonásával egy buszt küldetni a táborba. Akik erre nem fértek fel, augusztusban gyalogszerrel vagy tehervonatokra felkapaszkodva indultak haza, Magyarországra.[45] A három bergen-belseni evakuálóvonat közül tehát csak a másodjára elindított jutott el valódi rendeltetési helyére, Theresienstadtba.

[42] Kubetzky, 2014. 159–164.
[43] A tröbitzi szerelvény halálozási listája, ITS 5.3.2. ID: 84606787.
[44] A csoportról informatív összefoglaló és az egykori deportáltakkal interjúrészletek találhatóak itt: https://verlorenertransport.de/
[45] Merényi 2020: 90-93. (dátum nélküli bejegyzések)

A felszabadulás élménye és a bergeni hontalantábor

Az evakuáló transzportok az utolsó pillanatban hagyták el Bergen-Belsent. A tábor térségében tartózkodó Brit 2. Hadsereg (British Second Army) ugyanis április első felében áttörte a Rajna vonalát, és tudomást szerzett arról, hogy a közelben egy óriási koncentrációs tábor helyezkedik el – de ekkor még nem volt pontos információjuk a láger valódi mibenlétéről. Holott a brit légierő már 1944 őszén készített felvételeket a térségről, amelyeken jól látható volt a tábor, egészen eddig a pillanatig mégsem sejtették, mi célt szolgál. Április 12-én két fehér zászlós futár átlépte a tábor közelében folyó Aller túlpartján fekvő frontvonalat, és felvette a kapcsolatot a brit (angol és kanadai) erőkkel. A követeket fogadó brit VIII. hadtest (British VIII. Corps) parancsnoka, Taylor-Balfour tábornok rövidesen úgy döntött, hogy fegyverszünetet köt a németekkel, amelynek értelmében a német SS- és katonai erők a következő hat nap során kötelesek elhagyni a tábort és az azt körülvevő 48 négyzetkilométeres területet, utóbbit pedig semleges zónának nyilvánítják, annak érdekében, hogy a tífuszjárvány semmiképpen se terjedhessen ki a térségre. Cserébe a britek a következő hat napban szabad elvonulást garantáltak számukra, így visszavonulhattak vonalaik mögé. Amikor a brit és a német hadsereg képviselői április 13-án aláírták a fegyverszüneti megállapodást, az SS-ek többsége elhagyta a koncentrációs tábort hetvenhét SS-tag (férfiak és nők) és maga a táborparancsnok, Kramer kivételével.[46] A fegyverszüneti egyezmény szabályozta Belsen őrzését is, amíg a brit erők át nem veszik a tábor egészének felügyeletét, és a semleges zóna útjait nagy méretű, a tí-

[46] Celinscack 2022: 11; Celinscack 2015: 68–69.

fuszveszélyre felhívó táblákkal látták el. A megállapodás rendelkezett arról is, hogy addig az időpontig, míg a brit katonai egységek ténylegesen okkupálják a lágert, a tábor irányítását és felügyeletét az SS-től a Wehrmachtra ruházzák át.

A német hadsereg páncélos kiképzőtáborában ekkoriban már nemcsak német katonai egységek voltak. 1944 decemberében ugyanis három magyar katonai egységet telepítettek ki Magyarországról éppen ebbe a hatalmas kiképzőtáborba: a Bercsényi László ezredes vezette jászberényi I. újonckiképző ezredet, a marosvásárhelyi Csaba Királyfi Hadapródiskolát Altorjay Jenő ezredes parancsnoksága alatt, és az Esztergomi Lőiskola állományát, Baló Zoltán ezredes vezetésével.

Itt érdemes rövid kitérőt tenni erről a különleges helyzetről, hiszen nincs még egy koncentrációs tábor, amelynek közvetlen közelébe magyar honvédegységeket telepítettek volna. Ebből a helyzetből adódott, hogy a két teljesen különböző tábor magyar zsidó és magyar katonai egységei kapcsolatba kerültek egymással. Nehéz rekonstruálni, hogy a magyar zsidó foglyok és cseretáborosok milyen információkkal rendelkeztek a szomszédságukban lévő laktanyával rendelkező gyakorlótérről még a brit felszabadítás előtt, és vajon mikor értesültek először arról, hogy magyar honvédegységek állomásoznak és gyakorlatoznak a szomszédos páncéloskiképző komplexum területén. Csak későbbi vallomásokból értesülhetünk a magyar katonákról, ráadásul a túlélők elbeszélései különböző értelmezéseket ötvöznek. Közös jellemzőjük, hogy nem különböztették meg egymástól a magyar katonai egységeket, a „magyar katonák" gyűjtőfogalmat használva mindegyikre. A felszabadulás után hetekig a túlélésért küzdő, a táborokban mindenütt kínok között fekvő tífuszos foglyok állapotukból adódóan nem tudtak részletes leírást adni a magyar honvédegységekről. Több forrás alapján úgy tűnik, hogy a magyar katonák

negatív érzelmeket tápláltak a zsidó túlélőkkel szemben, beleértve a magyarokat is. 1945. március végétől kezdve a magyar katonaság tagjai többször megjelentek a koncentrációs tábor melletti kerítésnél, és kinevették, kigúnyolták a foglyokat, amikor meghallották, hogy sok magyar van köztük.[47] David Polatschek visszaemlékezése szerint a katonák gúnyolódása elkeserítette őket: „ezt soha nem fogom elfelejteni" – emlékezett vissza.[48] Különösen sötét képet rajzoltak azok, akiket „halálmenetekben" evakuáltak az előző táborokból Bergen-Belsenbe. A tanúvallomások szerint zavarodott, megdöbbent vagy dühös katonák kiabáltak a tífuszos, lefogyott zsidók tömegére;[49] más esetekben a deportáltak megdöbbenve hallották a magyar szavakat.[50] Néhányan a koncentrációs táborba érkezés után még egy ismerős dallamot is hallottak, amit a magyar katonák közösen énekeltek. Ez megindította őket, és felerősítette a honvágyukat.[51] A bergen-belseni női fogolytábor volt Basch Rózsa Auschwitzból induló, több hétig tartó halálmenetének utolsó állomása februárban. Megérkezésekor magyar katonákat látott az országút szélén gyakorlatozni, akik szórakozásból kövekkel dobálták meg a csoportjukat.[52]

De nem mindenkiben keltett negatív élményt a magyar katonákkal való kapcsolatfelvétel. Bognár György naplójában lejegyezte: a „Volksdeutsche" (magyar területekről származó német) SS-legények 1945. április elején összeterelték a cserefoglyokat, hogy Theresienstadtba vigyék őket. Ezek az SS-ek magyarul beszéltek a foglyokkal, és Bognár számára az a néhány óra, amikor mindkét csoport magyarul beszélhetett egy-

[47] Interjú Hajós Dabrónaki Zsuzsannával, 2000. USC Shoah 51236.
[48] Interjú Polatschek Dáviddal, 1997. USC Shoah 46510.
[49] Interjú Rella C-vel. FVA ID: missa.hvt. 4334; Interjú Paszternák Annával, 1996. USC Shoah 23018.
[50] Interjú Hirsch Zoltánnal, 2000. USC Shoah 50959.
[51] Interjú Regős Rosenthal Józseffel, 1998. USC Shoah 5857.
[52] Interjú Pálos Basch Rózsával, 2011. USC Shoah 51670.

mással, pozitív élménnyé tette a transzport előtti utolsó órákat.[53] Mások, biztos információk hiányában, különféle pletykákat terjesztettek a fura módon a közelükben táborozó katonákról. A Kinderheimben az a pletyka is elterjedt, hogy a páncéloskiképző tábor területén összefogott zsidó foglyokból és francia hadifoglyokból hatalmas bordélyházat üzemeltetnek.[54]

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy a honvédek hogyan látták a koncentrációs tábor zsidó lakóit és túlélőit. Szabó Lajos újonckiképzős közlegény visszaemlékezéseiben felidézi, hogy december 6-án a katonai gyakorlótérre érkezve vette észre, hogy a közelben egy koncentrációs tábor van. A koncentrációs tábor és a gyakorlótér, valamint a laktanya közötti erdősávban rongyos, sovány férfiakra lett figyelmes, akik fát gyűjtöttek. Megdöbbenésére, amikor a magyar katonák átkiabáltak a koncentrációs táborban lévő foglyoknak, ijedt magyar nyelvű választ kaptak. Szabó visszaemlékezése annál is inkább rendkívüli, hiszen Bergen-Belsen és a katonai tábor közötti kommunikáció szigorúan tilos volt. Szabó ráadásul megjegyezte, hogy még aznap néhányan átmentek a „zsidó táborba", ahol a barakkok előtt bundás nők napoztak, mások pedig kávét ittak.[55] Az Ungarnlagerbe történő egyszeri, kivételes belépés csak azért történhetett meg, mert első napjukon a katonai laboratóriumi WC-k nem működtek megfelelően, ezért az SS több száz katonának engedélyezte, hogy a táboron belül a Sonderlager speciális WC-it használják.[56] Szabó visszaemlékezésének többi részét sajnos más forrás nem erősíti meg. A legtöbb katona a bergen-belseni foglyokkal való első érintkezést január első felére datálja, aminek részben ellentmondanak a fogvatartottak visszaemlékezései. Az bizonyosan állítható, hogy a magyar honvédegységek kitelepített tagjai a kerítésen keresztül láthatták a rabokat, vagy hadgyakorlatok során kellett néhány percig érintkezniük velük. Az újoncok kiképzésével foglalkozó Koltai Jenő hadnagy naplóbejegyzése szerint például január 7-én látta először őket, amikor a koncentrációs tábor erdőn és szögesdróton túli részét fedezte fel,[57] míg mások február második felére datáltak hasonló eseményt.[58] A források fényében egyértelmű, hogy mire a brit csapatok felszabadították Bergen-Belsent, amelynek őrzését néhány napra a honvédegységekre bízták, a kaszárnyatábor magyar honvédei és a bergen-belseni koncentrációs tábor zsidó foglyai között létrejött a kapcsolatfelvétel.

Visszatérve a tábor átadását jelentő brit–német katonai egyezményre: a brit megbízatást a Wehrmacht vezetése nem kívánta a maga erejéből teljesíteni. Féltek attól, hogy a tífuszláger megfertőzi őket is, illetve tartottak attól, hogy az agonizáló foglyok és a hullák kezelése meghaladná az erejüket. Ezért a Wehrmacht helyi parancsnoka még aznap, április 13-án a koncentrációs tábor őrzését a „kéznél lévő" szövetséges bajtársakra, a magyar katonai egységekre testálta.[59] Az egységek összlétszáma 2500–3000 fő volt.[60] Az átadás alatt álló koncentrációs tábor élén tehát magyar katonai egységek, elsősorban az újonckiképző ezred jobb karjukra fehér szalagot húzó honvédei váltották fel az SS-őröket, és ezt a feladatot öt napig kellett teljesíteniük. Magyar bakák foglalták el az őrtornyokat, a tífuszláger külső részének őrzését egyaránt. Nehéz feladat várt rájuk azzal, hogy a tífusztáborban élő beteg, agonizáló több ezer heftlingre kellett vigyázniuk. A túlélői emlékezetben leginkább a „bergeni magyar idők"

[53] Bognár György naplója, 1944. január 25.
[54] Interjú Benedek István Gáborral, 2017. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. (A szerző birtokában.)
[55] Szabó Lajos visszaemlékezése. HIL VI. 241. Tanulmánygyűjtemény II. 17.
[56] Éder Miklós visszaemlékezése. HIL VI. 241. Tanulmánygyűjtemény II. 16.
[57] Koltai Jenő visszaemlékezése. HIL VI. 241. Tanulmánygyűjtemény II. 22.
[58] Toperczer Oszkár visszaemlékezése. HIL VI. 241. Tanulmánygyűjtemény II. 17.
[59] Bővebben: Szécsényi 2023a: 493–519.
[60] Éder Miklós visszaemlékezése. HIL VI. 241. Tanulmánygyűjtemény II. 16. . és Celinscak 2022: 112.

brutalitását emelik ki, amely sokban hasonlított a megelőző hónapokra. Többen felidézték a magyar katonák durvaságát, ami félelmet és keserűséget okozott. „Isten verjen meg és dögöljetek meg"[61] „Büdös zsidók, még éltek?"[62] – kiabálták a kerítéseken keresztül.

Az őrség során több fizikai atrocitásra és legalább két gyilkosságra is sor került, amelynek során magyar zsidókat lőttek le. Judith Jaegerman szerint a szolgálatban lévő magyar őrök mindenkire lőttek, akiről úgy gondolták, hogy jó célpont, és láthatóan nagy örömükre szolgált, ha valakit eltaláltak.[63] Egy alkalommal látta, hogy az őrök tréfából lőttek, és a végén megölték két tífuszos nővér egyikét, akik betegen kúsztak a földön. A tizenhét éves Edith Barnstein, akit nem sokkal korábban Auschwitzből deportáltak Belsenbe, azt nyilatkozta, hogy a katonák az őrtornyokból is lőttek, és megölték csoportjának egyik tagját, de a dátumra nem emlékezett.[64] Ugyanezt erősítette meg Anna Askerger[65] és Fischer Ilona[66] is, akik szintén arról beszéltek, hogy a katonák az őrtornyokból lőttek a tömegbe, de dátumot ők sem adtak meg. A keszthelyi Hajós Zsuzsanna, akit Auschwitzból egy nyitott marhavagonban deportáltak, április 8-án érkezett a táborba. Április 13-án Hajós szemtanúja volt, amint egy magyar katona az őrtoronyból rálőtt egy lágertársára, aki Auschwitz óta vele volt. Barátja egyetlen „bűne" az volt, hogy a latrinára ment.[67] Kertész Lilly szintén emlékezett erre a napra, különösen a közvetlenül az indulást követő órákra.[68] Holländer Margit a cellei katonai bíróság előtt tett vallomása szerint valamikor az SS Bergen-Belsenből való távozása után, de még a brit csapatok megérkezése előtt magyar katonák zsidó foglyokra lőttek, mert azok csak megközelítették a kerítést és az egyik kaput.[69]

[61] Interjú Margó K.-val. FVA ID: mssa.hvt.3412.
[62] Interjú Rella C-vel. FVA ID: mssa.hvt.3564.
[63] Jaegermann 2004: 51–52.
[64] Interjú Edith Barnsteinnel, 1998. USC Shoah, 48795.
[65] Interjú Anna Askergerrel, 1997. USC Shoah, 37266.
[66] Interjú Rotshild Fischer Ágnes Ilonával, 1997. USC Shoah, 36743.
[67] Interjú Dabrónaki Hajós Zsuzsannával,2000. USC Shoah, 51236.
[68] Kertész 1995: 212.

Nem lehet pontosan tudni, mi állhatott mindennek a hátterében. A zsidó túlélők vallomásaiból az deríthető ki, hogy a honvédegységek tagjai kitelepítésük óta tisztában voltak azzal, hogy katonai barakktáboruk tőszomszédságában koncentrációs tábor üzemel. Jóllehet tilos volt a láger közelébe menni, ezt a tilalmat számos katona megszegte. A zsidó rabok a külső munkavégzésük során maguk is több alkalommal kerültek interakcióba a katonai kiképzőtéren gyakorlatozó magyar katonákkal. A zsidó foglyok és a magyar honvédek tehát már jóval azelőtt kapcsolatba kerültek egymással, hogy április 13-án megbízták volna Bercsényi ezredes csapatait a tábor felügyeletével és őrzésével. A bevonuló brit–kanadai haderő vezetése kezdetben bajtársiasan viszonyult a magyar tisztekhez, de amikor kiderültek a visszaélések, megváltozott a viszonyulásuk az egész honvédegységhez. A legközelebbi városban, a szövetséges bombázásoktól megkímélt Cellében[70] felállított katonai bíróságon igyekeztek kivizsgálni a túlélő foglyok bántalmazását, és az elkövetőket felelősségre vonni. Ez a brit erőfeszítés azonba nem járt eredménnyel. A kaotikus viszonyok közepette nem sikerült elégséges bizonyítékot szerezni, mert a tanúk egy részét nem találták, ugyanis repatriáltak, vagy a Svéd Vöröskereszt svédországi táborába kerültek. A magyar honvédegységek tagjait a brit hadsereg a páncélos-kiképző laktanyáiban tartotta fogva, amíg tovább nem vitték őket brit fennhatóság alá került hadifogolytáborokba. Nem is tudtak többet foglalkozni velük, ugyanis hatalmas feladat várt rájuk: meg kellett fékezni

[69] Holländer Margit visszaemlékezése. HDKE, 2011.555.1, 45.
[70] Celléből származik a Hannover-dinasztia, a brit királyi család, a Windsorok őse, ezért a szövetségesek tiszteletük jeléül megkímélték Cellét.

a tomboló tífuszjárványt, a túlélőket meggyógyítani, a halottakat pedig eltemetni. A brit II. Páncélos Hadosztály első egységei, a Richard Taylor alezredes vezette Royal Artillery 63. páncéloselhárító ezrede április 15-én délben lépett a magyar honvédőrség által felügyelt tábor területére, nem sokkal azután, hogy az SS-személyzet nagy része elmenekült. Ezzel Bergen-Belsen de facto is felszabadult.

A tragikus állapotok, amelyek Bergen-Belsen átadásakor uralkodtak, csaknem leírhatatlanok voltak, és sokkolták a brit hadsereg tagjait. A katonai feljegyzésekben haláltáborként, horrotáborként aposztrofálták Bergen-Belsent. „Az angol nyelv nem ismer olyan szavakat, amelyek visszaadni a tábor iszonyú borzalmait" – vélekedett Ben Barnett őrnagy.[71] A felszabadítók olyan körülményeket tapasztaltak, amelyekre nem voltak felkészülve. Több mint 50 000 fogoly, köztük több ezer magyar zsidó várt rájuk, akiknek többsége súlyos beteg volt és éhezett. A tábor területén több mint 13 000, a bomlás különböző stádiumában lévő holttest hevert. Naponta körülbelül 500 ember halt meg, elsősorban tífuszban,[72] de a tífusz mellett a tuberkulózis is felütötte a fejét a táborban. A felszabadítást követő első két hétben 15 000 volt fogoly is meghalt a tífusz szövődményei, a hosszan tartó betegségek, az éhezés és a britek nem megfelelő kezelése miatt.[73]

A felszabadítók elsődleges feladata volt a járványos betegségek visszaszorítása és megszüntetése. Ezzel párhuzamosan vizet és élelmet kellett biztosítaniuk a túlélők számára. A fertőző betegségek mellett a legnagyobb problémát ugyanis a foglyok táplálása jelentette, miután legalább egynegyedük képtelen volt megemészteni a britek által biztosított szilárd táplálékot.

[71] Idézi: Borhi 2022: 136.
[72] Celinscak 2015: 160–177; Flanagan–Bloxham 2005; Shephard 2006: 201–205.
[73] Szécsényi 2019d: 191–202.

A felszabadítást követő napokban számos orvosi katonai egység érkezett Angliából, a következő hetekben pedig önkéntes brit és belga medikushallgatók százai kezdték meg itteni szolgálatukat, amelyet a Nemzetközi Vöröskereszt szakemberei egészítettek ki. Május elején már háromezer fő teljesített szolgálatot a lágerben.[74] A felszabadítók a koncentrációs tábor-teret 1. számú lágernek, illetve helytelenül, de az angol nyelvhez jobban idomulva „Belsennek" jelölték. A brit szövetséges erők ezért a kiképzőtáborhoz tartozó teljes páncélostábor-beli kaszárnyaegyüttest is lefoglalták a túlélők számára, amelyet 2. számú tábornak neveztek. Az 1. táborban minden foglyot DDT-vel kezeltek, amely a további gyógyító munka alapjául szolgált. A diklór-difenil-triklóretán a növénygazdálkodásban alkalmazott nagy hatású rovarméreg volt, amellyel ezúttal az emberek testén megtelepedett rovarokat, elsősorban tetveket, hatékonyan semmisítették meg. Ezután egy külön helyiségben, speciális asztalokra fektetve, meleg vízzel és szappannal alaposan lemosdatták őket.[75] Ezt a helyiséget a katonai zsargonban a tömegesség miatt „emberi mosodának" hívták.[76] Habár a DDT spray-vel történő lefújást a gyakorlatlanságból fakadóan meglehetősen tökéletlenül végezték,[77] a művelet sikeresnek bizonyult. A mosoda látványa és a vöröskeresztes ápolók szigora a legtöbb túlélőben ijedtséget szült, a katonai bezsámolók szerint nem ritkán pánikot is keltett, mert – különösen az Auschwitzot is túléltek – azt hitték, újdonsült felszabadítóik tragikus állapotukat látva gázkamrában megölik őket.[78] Az sem segítette a tisztánlátásukat, lelki görcseik oldódását, hogy a tisztításban és a különféle segédmunkákban való részvétel céljából a brit katonák, orvosok

[74] Lantos 2009: 104.
[75] Caven 2001: 218; Celinscak 2022.
[76] A folyamatról és annak nehézségeiről elsősorban lásd Hargrave 2009.
[77] Celinscak 2022: 139.
[78] Caven 2001: 218–219.

és medikushallgatók keze alá rendelték tegnapi őreiket, a magyar hadapródokat és újonckiképzős honvéd bakákat is. A bakák viselkedése a tanúságtételek szerint meglehetősen részvétlen, sőt dühös volt a foglyokkal szemben. Kornstein Aranka kései visszaemlékezésében azt állította, hogy a magyar katonák „a kórházban be voltak fogva takarításra és más fizikai munkára. Az egyikük odaszólt gúnyosan, hogy »na látod, itt is megkopasztottak«".[79] Nincs ismeretünk arról, hogy az efféle viselkedés mennyire lehetett általános, de az tény, hogy hatással volt a foglyokra, akik még egy jó darabig nem érezték azt, hogy biztonságban vannak.

Mintegy 21 000 embernek volt szüksége gyógyszerre és kórházi kezelésre. A britek kezdetben a katonai laktanyához tartozó egykori Wehrmacht-kórházban állították fel a kórházat, amelyet folyamatosan bővítettek, hiszen a fertőtlenítésen átesett foglyok egyre nagyobb létszámban kerültek át a 2. lágerbe. De hiába volt az erőfeszítés – a kettes táborban a gyógyulóknak mozit és más szórakozási lehetőséget is biztosítottak –, a britek képtelenek voltak kezelni annak a több ezer embernek a problémáit, akiknek speciális, összetett, hosszú távú kezelésre és terápiára lett volna szükségük, és ezt a magyar foglyok több ízben közönyként, részvétlenségként fogták fel. Sőt egyeseket retraumatizált az is, hogy az angolok – részben bosszúból, részben az emberhiány miatt – a hadifoglytáborban, illetve a koncentrációs táborban fogságba esett német katonákat is beosztották mosodai munkára, ételosztásra, takarításra.

A mosdatás és fertőtlenítés, valamint a kórházba szállítás mellett az angol és kanadai katonaság speciális egységei április végén nekiláttak a hullák eltakarításának is. A jókora, akár több száz emberi tetem elhantolására

[79] Interjú Csapó Ernőné Kornstein Arankával, 2017. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. (A szerző birtokában.)

alkalmas emésztőgödrök kiásását, a holttestek odaszállítását, esetenként pedig elégetését a britek a táborban maradt volt SS-ekkel végeztették el. (Kramer táborparancsnokot április 18-án Cellébe szállították.) Az SS-ek kezdetben kézzel cipelték a hullákat és dobták a gödrökbe, később az angolok kitalálták – mivel semmilyen módon nem tudták a testeket azonosítani –, hogy hatékonyabb, ha buldózerrel tolják őket egy masszában oda. A szükséges gépeket a brit hadsereg Royal Engineers egysége biztosította. Ez a folyamat még az SS-eket is megviselte: egyikük öngyilkos lett, két társa pedig meg akart szökni, ezért lelőtték.[80]

Április 30-ig mindenki tetű- és fertőzésmentes lett. Május közepéig a tífuszos betegeket kigyógyították súlyos fertőző betegségükből, és 19-éig az összes volt foglyot sikerült a 2. táborba átszállítani. Ekkor összesen 14 ezer embert kezeltek itt, miközben a kipucolt fogolytáboros és cseretáboros barakkokat felgyújtották annak érdekében, hogy a fertőzöttségtől mihamarabb megtisztítsák az egész területet. Május 21-én az utolsó megmaradt barakkcsoportokat is ünnepélyesen felgyújtották, és ezzel az aktussal lényegében megszűnt a koncentrációs tábor, egyszersmind feloldották az április 13-án létesített karantént a tábor külső övezetében. A volt katonai laktanyaváros kaszárnyái és külső területe pedig az immár hontalanstátuszba került túlélő zsidók tábora lett. Május 14-én, a még fel nem gyógyult betegeket áthelyezték az 2. táborból hontalantáborrá lett úgynevezett német katonai kórházba (későbbi nevén Bergen-Hohne Kórház), amely a korábbi kaszárnyaegyüttes Wehrmacht-kórháza volt. A zsidó túlélők itt már összekerültek nemcsak a helyi német személyzettel, de egy rövid ideig volt Wehrmacht-katonákkal is, akiket csakhamar a brit megszállási zóna másik hadifogolyáborába helyeztek át. A háború után, 1945

[80] Kemp 1996: 138–139.

nyarán a térségben felszabadult, nem Bergen-Belsent túlélt más zsidó lakosokat is ebben a kórházban gyógyítottak, így a Bergen-Hohne Kórház az idő tájt 13 ezer páciensével az egész kontinens legnagyobb gyógyító intézményévé avanzsált.[81]

A tábor felszabadítása mély nyomott hagyott a felszabadítókban, akik közül sokan évtizedekig hordozták magukban traumatikus élményeiket. Mindez és erőfeszítéseik azonban nem maradtak titokban. Mi több, a tábor felszabadítása utáni médiatudósítások a személyes szintnél messzemenőbb, kollektív emlékezeti hatásokkal is jártak. A brit kormány felhívására ugyanis fotósok, újságírók, híradósok serege érkezett a táborba, és bőséggel tájékoztatta az angolszász közvéleményt a táborbeli viszonyokról. Richard Dimbleby, a BBC legendás tudósítója heteken keresztül mindennap tudósította a nyugati közvéleményt a „náci barbarizmusról".[82] Ez a csapat része volt annak a kormányzati projektnek, amelynek célja az volt, hogy lefilmezzék a náci Németország legyőzését, és emléket állítsanak saját felszabadító erőfeszítéseiknek, igazolva a szövetséges államok polgárainak évekig tartó háborús szenvedését és erőfeszítését. Sőt nemcsak megengedték, de májustól bátorították is a brit lakosságot, hogy látogassanak el a 2. táborba, hogy maguk győződhessenek meg a heroikus munkáról. Az azonnali hatás nem maradt el: a brit közvélemény zöme ennek is köszönhetően többé nem gondolhatta azt, hogy Bergen-Belsen – illetve a náci tömeggyilkosságok – propaganda lenne. A *Daily Mail* című vezető brit napilap még könyvet is kiadott az év nyarán Bergen-Belsenről, akkora volt iránta a társadalmi érdeklődés.[83] Még Susan Sontag, a huszadik századi fotóelmélet legjelentősebb alakja is leszögezte, mennyire fontosak voltak számára ezek az ekkor látott belseni felvételek a fényképészet szerepfelfogását illető gondolkodása szempontjából,[84] és valóban: ezeknek az „autentikus", kendőzetlen fényképeknek a hatása nemcsak a holokauszt történetképének és emlékezetének, de magának a fotóriport műfajának megváltozásához is vezetett.[85]

Áprilisban a brit megszálló erők főparancsnoksága dokumentumfilmet készíttetett. A filmkészítők – Sidney Bernstein, majd a feladatot tőle átvevő világhírű Alfred Hitchcock – nyers, autentikus felvételekkel operáltak annak érdekében, hogy ne gondolják majd róluk azt, hogy mindez merő győzelmi propaganda. A film azonban lassú műfaj, és a bemutatója jócskán váratott magára. Szeptemberben már csaknem dobozban volt, amikor a kormány leállította a projektet, és végül nem is készült el. A britek ugyanis ekkorra szembesültek azzal, hogy tegnapi ellenségük, Németország romokban hever, és a német lakosságnak, amely immár nem ellenség többé, helyre kell állítania az országot. Ráadásul beköszöntött a hidegháború is. A brit kormánynak többé nem volt célja, hogy Németországot a barbarizmus melegágyának mutassa be, mint pár hónappal korábban.[86]

Fontos megjegyezni, hogy a tavaszi sajtókampány és a brit tudósítások elsősorban a hullahegyekre, a rémtettek, szörnyűségek ábrázolására, a tömegesség élményére fektették a hangsúlyt, nem pedig a túlélők érzéseinek, élményeinek megértő feltárására. Ily módon próbálták univerzalizálni a nácizmust magát, egyúttal pedig deindividualizálták a szenvedéstörténetet: mindenki azonosulni tudott vele, mivel – így vagy úgy – mindenki

[81] Celinscak 2015: 39.
[82] Petersen 2015: 19–43.
[83] *Lest We Forget: The Horror of The Nazi Concentration Camps Revealed for All Time in the Most Terrible Photographs Ever Published.* London: Daily Mail and Association Press, 1945.
[84] Sontag 1978: 20–21.
[85] Zander 2006: 348.
[86] A dokumentumfilmet végül 2014-ig a londoni Imperial War Museum raktárában tárolták, ekkor restaurálták, és *Night Will Fall* címmel mutatták be a nagyközönségnek. Franz 2024: 97–99.

szenvedett a nácik háborújának borzalmaitól.[87] A tömeges és megkonstruált médiajelenlét, másrészről pedig az orvosok, ápolók, médiamunkások, nem utolsósorban pedig a holokauszt túlélőinek első kézből való, hiteles tudásátadása mindenesetre döntően és hosszú időn keresztül befolyásolta a Nyugat Németország-képét, és a mai napig meghatározza nemcsak a koncentrációs táborokról, de a holokauszt egészéről szerzett alapvető ismereteket is. Bergen-Belsen szinte azonnal fogalommá lett, amely az angolszász világnak a zsidósághoz való viszonyában is döntő szerepet kapott.[88]

A felszabadítást követő első két hétben a belseni táj megrázó volt a felszabadítók, de a túlélők számára is. Vajon hogyan élték meg az impériumváltást, a vágyott szabadulást? A britek szóhasználatával „sétáló halottak" vagy „élő csontvázak" látványa mindenki számára, beleértve a zsidó embereket is, rendkívül megterhelő volt. Az angolok az első hetekben, minden erőfeszítésük dacára nemritkán egyenesen viszolyogtak a beteg emberek látványától, és nem voltak képesek sem egyénként, de olykor emberként sem kezelni őket. A jól táplált, egészséges katonák zöme jó ideig nem talált valódi emberi kapcsolódást a foglyokhoz, ezért írták le őket „nem emberinek". Az ő fejükben a tömegben tartózkodó emberek többnyire vidámak és hangosak, tisztán és jó szagúak. A bergent túlélt zsidók esetében a gyógyítás folyamatában minden korábbi sztereotípiájuk kiütközött. Nem tudták hova tenni védenceiket. [89] Ahogy egy

[87] Schulze 2014: 13–26.

[88] Franz 2024: 96. Tony Kushner történész szerint Bergen-Belsen és más táborok további hatásokat váltottak ki a brit társadalomban a háború utáni években. Igyekeztek például a túlélő zsidóság egészét összemosni a cionizmussal, amely ellen Palesztinában küzdelmet folytattak, vagy éppen a barbár náci rémtetteket párhuzamba állították a hidegháborús politika jegyében az ugyancsak totális diktatúrában élő Szovjetunióval. Mindez a zsidóság szenvedései iránti érzéketlenséghez vezetett, miközben az SS lágerrendszerének barbarizmusát nem tagadták. Lásd elsősorban: Kushner 1995: 213.; Kushner 1991: 349–375. és Petersen 2015: 19–43.

[89] Franz 2024: 85-86.

nő visszaemlékezett az első napok egyik pillanatára, „ők [a britek] megfordultak, amikor levetkőztünk, de nem hiszem, hogy egyáltalán nőnek tekintettek bennünket".[90] A túlélők a trauma különböző stádiumaiban szenvedtek. Mindegyiküknek volt valami betegsége, és rendkívül le voltak gyengülve. A gyötrődés gyakran párosult hallucinációkkal, amelyek furcsa, szinte gyógyíthatatlan állapotokba helyezték őket. Szörnyű élményeiktől mély szomorúságot és keserűséget éreztek, ami tovább súlyosbította fizikai gyengeségüket.

Bár a 63. páncéloselhárító ezred felszabadította őket és kihirdette: „szabadok vagytok", [91] a többség nem érezte magát szabadnak. Trebits Gabriella naplójában beszámolt arról, hogy ő és a többiek nem tudták elfogadni a szabadság tényét. A napló alapján elmondhatjuk, hogy a lelki és fizikai gyötrelmek befolyásolták a jövőképüket. Április 31-i bejegyzésében ezt írta: „Fehér ágyak, tisztaság, csönd, tea, gyógyszer, mosolygó, gyöngéd svájci nővér, vöröskereszt a karján, s én sírok, sírok. A gonoszság, durvaság nem tudott megríkatni, a gyöngédség igen. Életben maradtam. De csak életben. Adhat-e valamit az élet, ami mindezt elfeledteti? Fogom-e valaha látni a színeket, érezni az ízeket? Fogok-e tudni valaha dolgozni, menni béna lábammal, kezemmel zongorázni, olvasni?"[92] Ez a bejegyzés a túlélők általános depresszióját mutatja, ami megakadályozta őket abban, hogy szabadnak érezzék magukat. Rossz egészségi állapotuk miatt és hozzátartozóik elvesztésének tudatában a túlélők egy része keményebb pszichés következményektől is szenvedett, mint például halálvágy és öngyilkossági hajlamok.

[90] Interjú Yehudit M.-mel. FVA ID: mssa.hvt.3564.

[91] Shephard 2005: 33–42.

[92] Trebits Gabriella naplója 1945. április 31. GBBA BO 4173.

De nem minden felszabadult fogoly érezte ugyanazt a gyötrelmet és depressziót az első napokban. Néhányan közülük, főleg azok, akiknek a fizikai állapota viszonylag jó maradt, a felszabadítók láttán éppen az ellenkező hatást mutatták: hatalmába kerítette őket az eufória, és nem bírták ki, hogy szinte irracionális boldogságot és örömöt ne mutassanak felszabadítóik felé. Az első napokat-heteket gyakran úgy írták le, mintha megérezték volna a szabadság élményét. „A nevemre már emlékszem. De az utca nevére, ahol laktam, sehogy sem. Valami gyümölcs. Alma? Nem. Körte? Az sem. Mióta kiderült, hogy nem gyermek vagyok, cigarettát is adnak. Nem bírom elszívni, az éjjeli szekrényre teszem, s időnként kézbe veszem" – írta Trebits.[93] Ennek a lelkiállapotnak a következménye azonban nem tartott sokáig, és ők is letargiába süllyedtek, ahogy ez a legtöbb túlélővel megtörtént. Amikor a britek bejöttek a táborba, kinyitották az SS élelmiszer-tárolóit, és hagyták, hogy a felszabadítottak azt egyenek, amit akarnak. A csontvázszerű emberek falánkul ettek, amennyit csak tudtak, és ez fájdalmat, súlyos gyomorhurutot okozott nekik. A túlevők nagy része a túlevés után két napon belül meghalt. Ez a fajta halál fokozta a felszabadult zsidókban a jövőtől való félelmet. A korabeli elbeszélő források gyakran kiemelték szenvedő társaik tragédiáját.

A magyar zsidók vallomásai gyakran említik, hogy a magyar őrök miatt még a felszabadulás után sem érezték magukat szabadnak. Meggyengült pszichés állapotukban próbára tette a türelmüket, hogy rendezetlen kórházakba és más betegekkel zsúfolt barakkokba kerültek. Ez az érzés fokozta a felszabadított, de fizikailag még beteg emberek frusztrációját. Bár a felszabadulás jól körülírható kifejezés a túlélők fejében és emlékezetében, mivel 1945 áprilisáig a nácik szenvedései miatt nélkülöz-

[93] Trebits Gabriella naplója, 1945. május 8. GBBA BO 4173.

tek, szabadságról nem beszélhetünk. A források alapján az első hetekben a két fogalom – felszabadulás és szabadság – nem fedte egymást.

Bergen-Belsen májusban létesített zsidó hontalantábora egyike volt a megszállási zónákra szabdalt Németország brit, francia és amerikai területfoglalás alatt álló ilyen létesítményeinek, és rövidesen az egész régió legnagyobbja lett. Az újonnan létesített táborok vagy volt koncentrációs táborok szomszédságában létesültek, vagy egyes települések szélén foglalt le a katonaság arra alkalmas épületeket táborlétesítési céllal. A táborok a szövetséges megszállási zónák katonai főparancsnokságai alá lettek besorolva, ennek megfelelően katonai parancsnokságok alá tartoztak. A valóságban azonban az ENSZ Segélyezési és Újjáépítési Hivatala (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) és a Joint volt az a két intézmény, amely nemzetközi segélyszervezeteként elsősorban finanszírozta a zsidó DP-k életét. Kezdetben nem lehetett sejteni, de a zsidó DP-táborok többnyire évekig fennmaradtak és működtek, számosan még az 1950-es évek első felében is fennálltak.

A bergen-belseni koncentrációs tábor túlélői már néhány héttel a felszabadulás után politikai, kulturális és vallási tevékenységet szerveztek. A táborban egyre erősebb lett a cionisták hangja, akik saját szervezeteket, tiltakozó akciókat hajtottak végre, és megpróbáltak kampányok révén is nyomást gyakorolni a brit hatóságokra, hogy engedjék ki őket Palesztinába, de azok 1949-ig megtiltották a táborból való szabad távozást a Szentföldre.

Bergen-Belsen a családi élet elképesztő újjászületésének színhelye lett: naponta átlagosan húsz esküvőt tartottak. A felszabadulás első néhány hónapja után 2000 gyerek született a táborban. A DP-ben már 1945 júliusában általános iskolát alapítottak, és 1948-ra 340 tanuló járt oda. 1945 decemberében középiskolát hoztak létre, amelyet részben a Zsidó Brigád (a brit hadsereg palesztinai zsidó egysége) katonái tartottak fenn. Volt óvoda, ár-

vaház és jesiva (vallási iskola) is, az ORT (Organization for Rehabilitation through Training) szakképző iskolák pedig szakképzést szerveztek. A bergen-belseni DP-kben élénk kulturális élet is folyt, és kiadták az *Unzer Shtimme* (A mi hangunk) című lapot, a brit zóna fő zsidó újságját. A valóságos kisvárosként működő tábor 1950-ig állt fent, amikor a Szentföldre vágyók Izraelbe távozhattak.

Addig azonban a bergen-belseni hontalantáborban az idő lassan pergett. A napokból hetek, a hetekből hónapok lettek, és a tábor az egész régió, sőt a brit megszállási övezet legnagyobb, zsidó hontalanoknak otthont adó táborává vált, fénykorában több tízezer főre rúgó, repatriálásra vágyó vagy Palesztinába kivándorolni szándékozó lakossal.[94] Több náció képviseltette magát, április és augusztus között mintegy több ezer magyar túlélő várta – vagy rettegte – itt, hogy hazatérhessen, de legalábbis elhagyhassa az újabb kényszerlakhelyet. Egyedül a lengyel túlélők voltak azok, akiknek a zöme nem akart hazatérni, mert tartottak a szovjet megszállóktól. Mivel a lengyel volt a legnépesebb náció, számukra külön tábort alakítottak ki, ahová kezdetben hatezer, 1945 őszére pedig már tizenötezer főt telepítettek be a brit megszállási zóna különféle volt táboraiból. A lengyelek mindent megtettek, hogy késleltessék a hazatérésüket. Tömegek szöktek el, mert sokan sejtették, hogy előbb-utóbb hazatoloncolják őket Lengyelországba Ez a lengyel zsidó hontalantábor 1946-ig létezett, ekkor a lengyel állam kötelező jelleggel repatriálta az akkor már ötezer fős közösséget.[95]

A holokausztúlélők felszabadulása és hazatérése között hetek, hónapok, sőt évek is eltelhettek. Az új élethelyzetben új akadályokkal kellett megküzdeni, ami új túlélési stratégiákat követelt meg a zsidó hontalanoktól.

[94] Lavsky 1997: 162–165.
[95] Liedke–Römmer 2014: 242–256.

A legelemibb vágy kezdetben a minél több élelem megszerzése, a holokauszt alatt tárgyaiktól is megfosztott emberek „gyűjtögetése", azaz a polgári életükre emlékeztető csecsebecsék, használati tárgyak beszerzése, ideiglenes lakhelyük szebbé, otthonosabbá varázslása volt. Annyi bizonyos, hogy az idő múlásával a hontalantábor fokozatosan elveszítette kezdeti kórház- és szanatóriumtábor jellegét, és olyan zárt közösségi térré alakult át, ahol a bent lakóknak lehetőségük volt megélni korábbi életük számos elemét a nekik szabott korlátok között. A katonai felügyelet és védelem alatt álló táborban ugyanis kulturális, társadalmi, sőt politikai életet alakítottak ki, és természetesen tág tere nyílott az új emberi viszonyok, kapcsolatok létesítésének is. Az emberek néhány hónap alatt úgyszólván kisvárosi jellegű közösséggé váltak. Aki néhány hónappal a felszabadulás után végigment egy-egy táboron, tiszta környezetet, rendezett épületeket láthatott, társalgó emberek sokaságával és rengeteg gyerekkel. Az idilli felszín alatt azonban súlyos belső traumák húzódtak. A házastársak, szülők, gyermekek elveszítése természetesen nem múlt el nyomtalanul, rengetegen küzdöttek a poszttraumás stressz szindróma különféle hatásaival.[96]

A tábor vezetése 1946-ig a brit megszálló erők felügyelete alatt állt, ekkortól az UNRRA hivatalosan is átvette a felügyeletet. A belső rend fenntartója és a tábor tényleges vezetése azonban a hontalanok által megválasztott központi lágerkomité volt az egykori bergeni fogoly, Josef Rosenschaft vezetésével. A táborlakók májustól fogva nemzetiségi alapon táborbizottságokat, „lágerkomitékat" alakítottak, tagjaik a katonai táborparancsnokság alá rendelve és a központi komité jóváhagyásával látták el a mindennapi élettel összefüggő tennivalókat. Ilyen volt az elhunytak és a táborba kerülők adminisztrációja, a belső rend fenntartása, a fenn-

[96] Szécsényi 2022a: 16–20.

tartó szervezetek által biztosított ellátás hatékony megszervezése, az információt segítő lágerújság kiadása. A magyar komité orgánuma az *Új élet felé* címet viselte. A komité fontos feladata volt a hazajutás megszervezése. Ez azonban nem ment könnyen. Egyrészt azért, mert jó ideig nem álltak rendelkezésre a közlekedési eszközök, és a lebombázott Németországban a harcok során a sínek és az utak is megrongálódtak vagy tönkrementek. A hazatérés elmaradása mögött ezenfelül politikai okok is álltak: a hazatérő nációk sorrendjét a brit katonai főparancsnokság szabta meg, Magyarországot pedig a legyőzött, ellenséges országokhoz sorolták. A magyar foglyok ezért egész nyáron azt figyelhették, hogy míg a többi lágertársukért az úthálózat lassú rendbetétele után sorban érkeznek a buszok, konvojok, vonatok, értük nem jön senki. A tábor angol vezetése mindennek a tetejében igyekezett is lebeszélni a túlélőket arról, hogy visszatérjenek a lebombázott, elszegényedett országba, és a hazautazás helyett – különösen a szakképzettek esetében – a kivándorlásra ösztökélték őket.

Holländer Margit, a bergen-belseni hontalantábor élénk színekkel dolgozó krónikása két érzelmi síkon beszélte el az itt töltött hónapjait. A tizennyolc éves lányt előbb Auschwitzból hurcolták Bergen-Belsenbe, majd innen 1944 októberében a tábortól 100 kilométerre nyugatra fekvő Salzwedelbe, Neuengamme egyik altáborába. A láger április 14-ei amerikai felszabadítása után került ismét Bergen-Belsenbe, ezúttal azonban már a hontalantáborba. Margit tehát megúszta a tífusz tombolásának időszakát, és viszonylag jó fizikai állapotban érkezett a hontalantáborba. Itt kezdett el naplót írni, ugyanakkor viszaemlékezést is az otthonából történt elhurcolás utáni időszakról.[97] A fiatal nő október 18-án hagyta el felgyógyulva a lágert. Az ott töltött időben készült pozitív hangú feljegyzéseit

[97] Minderről részletesen: Huhák–Szécsényi 2017: 164–175.

a gyógyulása okozta öröm és az ezzel párhuzamosan megjelenő honvágy uralja. A meleg hangú feljegyzések kiterjedtek a férfiakkal való ismerkedésekre, egykori lágertársaival, illetve a tábort őrző katonákkal való flörtjeire. Ebben a naplóíró meglehetős elfogultságot mutatott: orosz társairól szuperlatívuszokban beszélt, talán azért is, mert a nyár folyamán az angoloktól ők vették át a konyhát, és az ízletes ételek fogyasztását Margit rendre összefüggésbe hozta jó kedvével, hangulatával, várakozásával. A táborban élénk, vidám társasági élet bontakozott ki. A táborlakók a szobáikban kártyáztak, beszélgettek, csipkelődtek, ugratták egymást. Mindezek fontos csomópontjai voltak annak, hogy a rablét és szabadság közti helyzetükből egyre inkább visszataláljanak polgári szokásaikhoz. A táborban nyár végén lágermozi is nyílt a volt Wehrmacht kaszárnyaváros központi épületében. Holländer Margit erről így tudósít: „Nagy közelharcok árán lehet a moziba bejutni. Akinek gomb van a ruháján, annak biztos egy sem marad rajta. Én is bejutottam a moziba. A blúzom kettéhasadt, de azért sikerült. Az első film hosszú hónapok óta."[98] A társas érintkezés mellett a szórakozás élvezetének óhaja is felsejlik az ilyen és ehhez hasonló naplóbejegyzésekből, a moziba járás a későbbiekben azonban az ismerkedés, az udvarlás egyik terepévé is vált.

A szerelem olcsó volt Bergen-Belsenben. A hosszú évek náci elnyomásától teljesen demoralizált, felszabadult ezreknek nem volt más céljuk, mint a legalapvetőbb ösztöneik, az éhség és a szexuális vágy kielégítése. Egyesek azért keresték a „szerelmet", mert ettől újra embernek érezték magukat; mások azért, mert be akarták bizonyítani maguknak, hogy még mindig férfiak (vagy nők); megint mások azért, „mert a lehető legjobban akarták élvezni frissen elnyert szabadságukat" – írta Perl Gizella túlélő. A bergeni

[98] Holländer Margit naplója, 1945. augusztus 29. Huhák–Szécsényi 2017: 106.

hontalantáborba átkerült túlélők elkezdtek nyitni a világ felé. Holländer Margit rögtön belecsöppent újdonsült lágertársai szerelmi életébe, és erről naplójában is tudósított: „Az olasz fiúk nagyon szépek, ezért el vannak bizakodva, s nagyon szemtelenek. Ha ebédért megyünk, a blokkjuk mögött megyünk el. Folyton kiabálnak, utálom őket. A magyar zsidó lányok elnevezték őket makaróniknak. Ezért nagyon haragszanak. Mást nem tudnak, csak udvarolni, táncolni, énekelni. De azt meg kell hagyni, hogy gyönyörűen énekelnek. Na és a Tomik [helyesen: Tommy, az angol katonák köznapi megnevezése – Sz. A.] sem az utolsók, tudnak nagyon jól udvarolni a lányoknak (cigaretta, csokoládé, fehér kenyér, az van elég). Kinek Tomija van, az nem éhezik. Én! Inkább éhezek. [sic!]"[99] A többi zsidó hontalantábor lakóihoz hasonlóan a bergen-belseni tábor lakói közül is rengetegen maradtak árván, egyedül: kinek a szüleit gyilkolták meg, másnak a testvérét, valakinek a gyerekét, és sokan az éhezéstől vagy a flekktífuszjárványban veszítették el szeretteiket. Sokan vágytak tehát életük normalizálására, ami ugyancsak a mielőbbi párválasztás felé terelte, hajtotta az egyedül maradt asszonyokat, lányokat, fiúkat és férfiakat. Meyer Levin amerikai író megfogalmazásában sokan jobbára „valamiféle földi kapcsolódást" kerestek.[100]

Ritka eset lehetett azonban Farkas Lajos honvéd esete. Az újonciképzős fiatal honvédet még áprilisban osztotta be az angol parancsnokság a tífuszból gyógyulók ellátására. Itt ismerkedett össze zsidó lányokkal. Egyikükkel, Rozáliával szorosabbra fűződött a viszonyuk. „Persze akkor még kopasz volt, még sebhelyes volt, meg nem volt valami szép látvány. Aztán, mikor ki tudott jönni, kiengedték, a padon találkoztunk." A fiatalok – egykori táborőr és üldözött zsidó – rövidesen egymásba szerettek, majd pedig a bergeni hontalantáborban még a nyár folyamán össze is házasodtak. A fiatal baka tanúja egyik katonatársa, Miskei József volt, menyasszonyáé pedig egy volt orosz hadifogoly.[101]

[99] Huhák–Szécsényi 2017: 90–91.
[100] Levin 1950: 183.

Különösen a gyermeküket elveszített házaspárokban fogalmazódott meg az igény az újabb gyermek vállalására. A házasodási láz és a gyerekvállalási kedv egyértelmű és azonnali reakció volt a holokauszt családokat tönkretevő katasztrófájára.[102] Az egyedülálló nők és férfiak között már 1945 nyarától fogva gombamód szaporodtak meg a házasságkötések. Tagadhatatlan az is, hogy a családalapítás döntő hatással volt a táborlakók túlélői, elszenvedői szerepfelfogásának bizonyos fokú levetkőzésére, átalakulására, arra, hogy életüknek újfent aktív aktorai legyenek. A táborok sokszínű kavalkádjában ki-ki megtalálhatta a vallásának, vallási irányzatának megfelelő rabbit a házasságkötéshez. A rabbik, papok, lelkészek és más egyházi személyek jelenléte azért is fontos volt, mert az esetleges korábbi házastársi kötelékek felbontását ők hagyhatták jóvá. „Hitler adott össze minket" – volt a gyors egymásra találások, házasságok mottója, egyben keserű szállóige a traumák árnyékában.[103]

Nemcsak a tudatos és minél gyorsabb párválasztás és gyermekvállalás jellemezte a DP-táborok lakóit. Sokan egyszerűen szerelmi kapcsolatok, kalandok, szexuális ösztönök minél gyorsabb, erőteljesebb kielégítésére törekedtek, ami ugyancsak a mindennapok részévé vált a táborokban. A különféle zsidó csoportokon túlmenően a rájuk felügyelő szövetséges katonaság férfi tagjai is e gyakorlat részévé válhattak, és a forrásokból úgy tűnik, hogy az életerős, hazájuktól távol szolgálatot teljesítő angol, skót, amerikai, olasz és megannyi egyéb náció fiai nem vetették meg a tábor-

[101] Interjú Farkas Lajossal, 2000. USC Shoah 51310.
[102] Grossman 2007: 191.
[103] Uo. 187.

ban nyíló lehetőségeket. De a táborokban gyakran kellett helyi német női munkaerőt alkalmazni; a német alkalmazottakkal pedig sok esetben létesítettek szerelmi és/vagy szexuális kapcsolatot a férfiak.[104] Bergen-Belsenben szokás volt, hogy a tábort körülölelő széles fenyőerdőbe esténként pokrócot, párnákat cipelő párok vonultak ki és telepedtek le árnyas zugokban, a földön. Voltak köztük zsidó párok, egyes zsidó lányok pedig a felszabadító katonák oldalán jelentek meg. A tanúvallomások szerint e szerelmi találkákban nemcsak a testi vágyak kiélése, de a volt női foglyok részéről a nőiesség, a romantika, a felszabadultság megélése is lényeges szerepet játszott. A légyottoknak meg is lett az eredménye: Bergen-Belsenben 1945–1950 között 1500 gyermek született, köztük egyedül 1946-ban közel 700 csecsemő látta meg a napvilágot, jobbára a helyi kórházban.[105]

Nem mindenki nézte azonban jó szemmel a megváltozott viszonyokat. Trebits Gabriella, aki Bergen-Belsenben a tábort sújtó tífuszjárványtól megfertőződve is naplót vezetett, a felszabadulás utáni egyik bejegyzésében így fogalmazott: „A dologtalan élet, a hazautazás bizonytalansága, a felelőtlenség – ki tudja, ki kit vár még? – eltorzult érzéseket és kapcsolatokat hoz létre a láger soknemű lakói között. De vannak megindító kapcsolatok. Házasságok és igazi szerelmek. Kis mértékben, de akadnak."[106]

Holländer Margit naplójának vidám, derűs képeit, a szórakozás és a szerelem leírásait az idő előrehaladtával egyre gyakrabban uralták el a negatív érzelmek. Honvágy gyötörte, és egyre türelmetlenebb sorokat vetett papírra a táborban töltött idő nehézségéről. Tudható, hogy a Magyar Kommunista Párt júniusban delegációt küldött Buchenwaldba és Bergen-Belsenbe, hogy felmérjék az ottani magyarok létszámát és helyzetét.

[104] Holian, 2011: 172.
[105] Seybold 2014: 186–188.
[106] Trebits Gabriella naplója, 1945, május 13., GBBA BO 4173.

A *Szabad Nép* a táborról meglehetősen pontos képet festett, a hazaszállításban azonban nem nyújtottak segítséget.[107] A látogatásnak túlélői forrásokban nyoma sincs. Meglepő módon Holländer a magyar hatóságok passzivitását csak egy alkalommal hozta szóba. Az első időkben volt fogvatartóit, a németeket kárhoztatta, később az angol parancsnokság és személyzet iránti dühét nem tudta leplezni. Különösen mert a francia, belga, holland, lengyel és cseh zsidók a táborból folyamatosan távoztak – nem vette észre az összefüggést a hazatérés ideje és az egyes kormányok hozzáállása között.

A bergen-belseni hontalantábor első hónapjai tehát a túlélők fizikai rehabilitációjáról és lelki gyógyulásáról, a társas kapcsolatok kiépüléséről egyaránt szóltak. A fenti, egymásnak akár ellentmondó túlélői megélés-történetek arra világítanak rá, hogy sem a túlzott eufória és a nyomában járó testi és lelki szükségletek azonnali kielégítése, sem pedig a magukba roskadtság, keserűség nem jelentette a szabadság teljességének élményét. Amint a katonai parancsnokságok átvették az egyes, nemzetiség szerinti táborcsoportok felett az igazgatást, engedélyhez kötötték a tábor elhagyását. Ha valaki szökésre adta a fejét, egyénileg, a segélyszervezek által kiállított úti okmányok és orvosi igazolások, valamint az általuk biztosított némi készpénz hiányában alig tudott boldogulni. A szövetségesek 1945 augusztusában végül elindított vagonjai Prágáig vagy Pozsonyig vitték a repatriálni szándékozókat, onnan maguknak kellett megoldani a hazatérést. A türelmetlenebbek igyekeztek felszökni valamelyik szomszédos ország kormánya által biztosított repatriáló vonatra, vagy a táborvezetés által mindenkinek biztosított heti cigarettamennyiségből összeállított cso-

[107] „Többezer magyar deportált sínylődik Belsen-Bergenben és Buchenwaldban". *Szabad Nép*, 1945. június 2.

mag fejében, megvesztegetés útján próbáltak helyet biztosítani maguknak. Végül szeptemberben a táborparancsnokság engedélyezte, hogy a magyar foglyok is hazatérhessenek, miután a bergen-belseni koncentrációs tábor egykori foglyainak zöme már távozott. A magyarok listákat állítottak össze, és kisorsolták a listákon szereplők távozási sorrendjét. A szerelvények Pozsonyig vitték őket.

Hazatérésük persze nem hozott számukra megnyugvást, a traumák leküzdését pedig végképp nem is hozhatta magával. A koncentrációs tábori rabság feldolgozása hosszú gyógyulási folyamat, amelyet csak az otthoni, biztonságos környezet biztosíthatott számukra. Erre azonban sokaknak még Magyarországra visszatérve is évtizedekig várniuk kellett.

VÁRVA VÁRT TÁVOZÁS A „FÉLSZABADSÁG" TEREIBE

Hillersleben, a felszabadult zsidók városa

A Bergen-Belsen felszabadulása előtti evakuáló szerelvények közül a harmadik április 9-én indult útnak Theresienstadtba. Az elhurcoltak a túlélői beszámolók szerint nem kaptak enni, és a következő napokban a végkimerülés szélére kerültek. A szerelvény április 11-én megállt, és az őrség engedte leszállni a foglyokat. Félájultan az éhségtől valahogy lemásztak a szerelvényről, és felkapaszkodtak az út menti domboldalra. Féltek, ha a vonatban maradnak, lebombázzák őket, és meghalnak. Itt megpróbáltak valami élelmet szedni a földeken, és volt, aki megsütötte a répát, krumplit, amit talált.[1] De ez alig segített a többségnek. Ha néhány napon belül nem lett volna változás, a kontingens utasainak az éhhalál lett volna osztályrésze

[1] Josef A. Stark visszaemlékezése. YVA ID 3729724.

– de, mint volt róla szó, a csoportot Farsleben község határában, április 13-án felszabadította az amerikai hadsereg (a 743. amerikai páncélos zászlóalj 12. és 13. D egységei). A farslebeni vasúti sínek melletti domboldalon az egyik női utasnak egy amerikai katona élelmet nyújtott, de a többiek rávetették magukat szerencsétlen éhező társukra, hogy kitépjék az ennivalót a kezei közül. Annyira megvadultak, hogy közbe kellett avatkozni a nő védelmében, hogy ne legyen a dologból lincselés.[2] A kétségbeejtő helyzetben a visszaemlékezések szerint a túlélők az amerikai „liberátorok" megjelenésétől és a sebtében szétosztott ételtől valamelyest megnyugodva aztán rövidesen euforikus hangulatba kerültek, és a találkozás életre szóló emlék lett mindannyiuk számára, beleértve az amerikai katonákat is.[3]

A volt foglyokat a következő két-három nap során a közeli Farslebenben szállásolták el az amerikaiak, ahol – hasonló módon, mint a Bergen-Belsenben felszabadultakat – rovarirtó DDT-vel lefertőtlenítettek mindekit. Ezután beköltöztették őket a helyiek házaiba, ennivalót és használati eszközöket rekviráltak számukra. 1945. április 13–15. között a mintegy 2000-2500 túlélő hónapok óta először részesült rendes orvosi ellátásban, először töltötte ágyban az éjszakát, és egyáltalán: először nem félt a holnaptól. Nagyon sok visszaemlékező beszámolt azonban arról, hogy – hasonlóan sok más holokausztúlélő tapasztalatához – itt is általános volt a kiéhezett emberek túlevése (kalóriadús ételek habzsolása az első adandó alkalommal), ami nemritkán súlyos megbetegedésekhez, esetenként halálhoz is vezetett. A német lakosság reakcióiról kevés ismeretünk van, de a magyar memoárok többnyire közönyről számolnak be. Ez abból is adódhatott, hogy az amerikai csapatok és a zsidók megjelenése együtt járt a kényszerű elszállásolással, állataik levágásával, munkaerejük igénybevételével. Az egyetlen ismert, helyi lakostól származó visszaemlékezés szerint az illető családja megrendült a túlélők látványától, és tejjel, étellel, fekhellyel segített a magyaroknak, akik ezért kifejezetten hálásak voltak nekik.[4]

[2] Kubetzky 2014: 161.
[3] Rozell 2016: 359–439.

A következő napokban az amerikaiak összeszedték a kontingens tagjait, és buszokkal, szekerekkel elszállították őket a mintegy tíz kilométer távolságra lévő szomszéd község, Hillersleben mellett felállított hontalantáborba. Nevezhetjük tábornak, amennyiben a repatriálás előtti átmeneti időszakra helyezzük a hangsúlyt, de tekinthetjük gyűjtőtábornak is, mivel a szövetséges haderők itt helyezték el az egy-egy régióban (többnyire koncentrációs táborban) felszabadított vagy a környékről összeszedett korábbi üldözötteket. A gyűjtőtábor kifejezés utal a két hosszabb időszak közötti állapot ideiglenességére is. Végül, de nem utolsósorban Hillerslebent nevezhetjük menekülttábornak is, mivel lakói a katonai parancsnokság és a helyi lakosok szemében menekülteknek számítottak.[5] A túlélői narratívák legtöbbször pusztán táborként vagy szanatóriumként írják le a helyet, ahol ideiglenesen laktak, ami arra enged következtetni, hogy az érintetteknek a felépülés, a gyógyulás volt a legfontosabb céljuk, illetve később a legerősebb emlékük.

A tábor eredetileg (1937 óta) a német Luftwaffe légi bázisaként és páncélos kísérleti telepként funkcionált. Ennek megfelelően a komplexum két részből állt: egy laktanyából, valamint egy hivatalnoki negyedből és az ehhez tartozó melléképületekből (kórház, konyha stb.). Jelentőségét mutatja, hogy 1943-ben még Hitler is látogatást tett itt, s talán emiatt

[4] Huhák Heléna és Szécsényi András interjúja Ingeborg Moritz szemtanúval, 2016. (A szerző birtokában.)
[5] Mankowitz 2002: 123.

pletykálták, hogy Hitler nyaralója volt.[6] Sík vidéki, fákkal, drótkerítéssel körülvett táborról van szó, amelyet a falutól csupán szántóföldek választottak el. A táborban egyaránt voltak funkcionális épületek (konyha, kórház, parancsnoki épület, színház, mozi stb.) és terek (temető, futballpálya és egy medence). A hontalantábor lakói a korábbi hivatalnokok összkomfortos lakásaiba *(Beamtenviertel)* kerültek, amelyek – pontos adatok hiányában csupán becslésre hagyatkozhatunk – mintegy húsz egyemeletes, sárgára festett lakótömbben voltak. A kezdeti időszakban (júniusig) minden házhoz saját katonai felügyelőt rendelt az aktuális táborparancsnokság. Az idekerült magyar felszabadultak első élménye a pozitív meglepődés volt. „Bevittek minket egy csodálatos helyre, amit Hillerlebennek hívtak" – rögzítette az első napok euforikus élményeit egy túlélő lány.[7] Ámultak a rég nem látott tiszta tereken, rendezettségen, és végre a hiányolt tárgyak, az otthonosságot jelentő bútorok közé kerültek vissza. Nádor Gyula naplója hű tükre a csoport lelkiállapotának: „Gyönyörű hely, nagyon szép szobát kaptunk négyen [a gyerekeire és feleségére utal]. Ágy, szék még nincs, de azt is kapunk. Értékes, szép dolgokat, élelmiszert találtunk a szobánkban. Vízvezeték, mosdó, rádió, villany. [...] minden kényelem. Bergen utazó népe, beleérkeztünk a civilizációba."[8]

A hillerslebeni hontalantábort az amerikai katonaság szervezte meg 1945 áprilisában. A tábor az angol, az amerikai és a szovjet megszállási zóna határmezsgyéjén feküdt, s az a különleges helyzet állt elő 1945 tavaszán és nyarán, hogy rövid időn belül kétszer is lecserélődött a tábor irányítása. Az igazgatást a térséget felszabadító amerikaiak kezdték, júniusban az angolok folytatták, július elején pedig a szovjetek vették át.[9] Amigó György másokhoz hasonlóan „keményebbnek, szigorúbbnak" ítélte meg az angol táborigazgatást az amerikaihoz képest.[10] A tábori hatóságot a táboparancsnok jelentette. A rend fenntartását, a gyógyító munkát, az élelmezés megszervezését és az adminisztrációt az amerikai, majd a brit, végül a szovjet katonai egységek látták el, bevonva a környező falvak, elsősorban Hillersleben, Farsleben és Zielitz lakosait is. Minden táborost regisztráltak a táborba érkezés után, a fertőtlenítést követően, egyidejűleg személyi igazolvánnyal láttak el mindekit.„A táborba ki- és belépéskor ezt kellett felmutatni a katonai őrségnek is, de a konyhai ellátás, orvosi kezelés és más alkalmak során ugyancsak elkérhették a civil tisztviselők.A hillerslebeni polgármester ugyancsak személyre szóló igazolást állított ki, hogy a formailag a faluhoz tartozó „telepen" a zsidó túlélők jogszerűen tartózkodnak.

A Hillerslebenbe evakuált magyar zsidók közül egyedül a tizenhat éves Bognár György vezetett naplót, ezért a továbbiakban az ő bejegyzései segítségével próbáljuk érzékeltetni, mit jelentett neki és utastársainak a hontalantábor, ahová került. Bognár traumaként élte meg az evakuálást, a naplóbejegyzésekből kezdetben egy végtelenül elgyötört, frusztrált, dühös kamasz fiú képe bontakozik ki, aki a vonatúton hitsorstársai közül senkit sem engedett magához közel. A negatív hangulatú bejegyzések a farslebeni felszabadulással sem értek véget. A feljegyzésekből kirajzolódik a rettenetes kavarodás, fejetlenség képe, amely egyszerre mutatta az általános hadiállapot bizonytalanságát, de a fiúban lévő kétségeket, a félelem és remény kettőségét is. Sokáig szorongott amiatt, hogy a németek esetleg visszajönnek és megtalálják a feltört, üres vagonokat. Később a töb-

[6] Interjú Veres Györggyel, 1999. USC Shoah 49566.
[7] Interjú Soltész Katalinnal, 2000. USC Shoah 51127.
[8] Nádor Gyula naplója, 1945. április 15. USHMM Documents 2000.13.1.
[9] Ausztria és Bécs szintén négyhatalmi megszállás alá került.
[10] Interjú Amigó Györggyel. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2016. (A szerző birtokában.)

biekhez hasonlóan a környéken, Zielitztben és Farslebenben élelemiszert kéregetett. „Ott kaptuk azt a bizonyos bablevest. Konzervjeink is voltak [szereztek a németek házaiból – Sz. A.]. Ekkor aztán vége a szép Sonderlager életnek."[11] Ez az 1945. április 13-án kelt bejegyzés jól mutatja, hogy Bognár a vonatutat, sőt a vonatút utáni első „szabad" napját sem szabadságként élte meg, hanem sokkal inkább a bergeni viszonyokkal találta rokoníthatónak.[12] Április közepi, meglehetősen keserű bejegyzései arról tanúskodnak, hogy még a felszabadulás másnapján is csak az akkorra már kiürült vagonban jutott számára hely.

Az első napok alatt gyakori túlevésben Bognár is részt vett, így Hillerslebenbe már erős fájdalmakkal érkezett. Tovább nehezítette helyzetét, hogy mire odaért, a legtöbb épületben már elszállásolták társainak többségét. A következő hetek során ötször váltott lakhelyet a táboron belül,[13] ami azzal járt, hogy a költözések kálváriája konstans élmény maradt számára. Az első napokban arról panaszkodik, hogy „barakkban", egy ideiglenesen, a kőépületek között felhúzott lakhelyen kell laknia, amelyet azok számára állítottak fel, akiket később vittek Hillerslebenbe, és már nem jutottak be a „villákba". A fabarakk és a zsúfoltság, a külön lakrész hiánya Bognárt a bergeni barakkokra emlékeztette, ezért „állandóan lakás után futkosott".[14] A barakkokból már csak azért is ki akart költözni, mert a „műszaki iskolában" (a korábbi katonai továbbképző iskolában, amelynek megnevezését a hontalanok továbbörökítették) összezárták néhány olyan személlyel, akik az első napon meglopták, elvették a gramofonját.[15]

[11] Bognár György naplója, 1945. ápr. 13. HDKE 2011. 15.1–2, 124.
[12] Uo. 1945. ápr. 27-ei, utólagos feljegyzés. HDKE 2011. 15.1–2.
[13] Ennek elemzését lásd Huhák 2018b: 1–2.
[14] Bognár György naplója, 1945. ápr. 27. 141. 2011. 15.1–2.
[15] Uo. 1945. ápr. 26. 136. HDKE 2011. 15.1–2.

A gramofont persze ő maga is „organizálta" valahol (a fogolyzsargonban az eltulajdonítást jelentette) a németek által otthagyott holmik közül.

Április végén Bognár az amerikai táborparancsnokság segítségével harmadmagával, a hasonkorú makói Frommer Miklóssal és a budapesti Medgyesi Iván Pállal az egyik kőépület lakásába került, de ez sem jelentett végállomást, ugyanis a következő hetekben, a többi táborlakóhoz hasonlóan tovább költöztették. Ennek oka az ekkor még fennálló általános szervezetlenségben keresendő. A volt koncentrációs táborokból ugyanis kisebb-nagyobb csoportokban folyamatosan érkeztek különféle nációjú hontalanok, akiket rendre el kellett helyezni, illetve nemzetiségenként, azon belül pedig lehetőség szerint családonként átcsoportosítani. Bognár megemlékezik arról, hogy a táborlakók között az első napokban gyakorlatilag szabadrablás volt, a beözönlő emberek vadászták az üres lakásokat, és aki előbb beköltözött valahova, azé lett a lakás. Ő maga a gyengék közé tartozhatott, mert mire feleszmélt, minden általa felkeresett épület lakásában laktak.[16] Végül az amerikai táborparancsnokság tett rendet, Bognár Györgyöt a két másik, egyedülálló magyar fiúval egy mosdóval ellátott kis szobában helyezték el, „s ez nekem megfelelő".[17] Ez olyan ingatlan volt, ahová korábban már beköltöztettek egy ortodox zsidó családot, de ők a másik szobában laktak. Ez sem maradt azonban végleges állapot, mert április 28-án jött egy amerikai katona, és szólt nekik, hogy este hatra ki kell üríteniük az épületet, mert szovjet katonák érkeznek a helyükre Magdeburgból. 8-10 hasonló épület teljes közössége járt így. A lakókat kitették az utcára, és a szemközti ház padlásán húzhatták meg magukat. Ők hárman azon az éjszakán még addigi lakhelyükön marad-

[16] Uo. 1945. ápr. 27. 149–150. HDKE 2011. 15.1–2.
[17] Uo. 1945. ápr. 26. 137. HDKE 2011. 15.1–2.

hattak. „Mi vagyunk a bolygó zsidók" – jegyezte fel naplójába kesernyésen Bognár. Másnap egy amerikai katona értük jött, végigjárták azokat a házakat, amelyek nem estek a kiürítés alá, s végül beköltöztették mindhármukat egy négyszobás lakásba, ahol már kilenc spanyol zsidó lakott, köztük két család.[18] Május 6-án a spanyolok kiköltöztek, elhagyták Hillerslebent, így a konyhából átköltözhettek a szobába.[19] A makói származású, a strasshofi csoporthoz tartozó Lantos Péter nyolcéves kisfiúként került édesanyjával a hontalantáborba, miután édesapja nem élte túl a bergeni megpróbáltatásokat. Memoárjában ugyancsak plasztikusan számolt be szálláshelyükről, amiben a tisztaság, a rend és a tágas lakótér is éles ellentétben állt korábbi lágéréletük piszkos, sötét nyomorúságával: „Átmeneti szállásunk egy tágas házban volt, ahol előttünk a visszavonuló német hadsereg tisztjei laktak. Anyám és én külön szobát kaptunk, és ez az új magánéleti komfort is hozzájárult a szabadság első napjainak általános zűrzavarához."[20]

A naplóbejegyzésekből plasztikus képet kapunk a hillerslebeniek lakókörnyezetéről is. Az első lakást a lakók számarányához képest tágasnak írja le, „nagy szobákkal". Saját, 2016-os terepbejárásom során ugyanakkor a kérdéses háztömbben nem találtam olyan lakást, amelyben tágas szobák lettek volna, sokkal inkább a kis, néhány négyzetméteres helyiségek voltak jellemzőek. Bognárra feltehetően a sokhelyiséges lakás gyakorolt megtévesztő hatást az első napon, annak dacára, hogy őt és társait csupán a rendezetlen, ám kályhával, szekrénnyel felszerelt konyhában tudták elhelyezni. Ide állítottak be egy emeletes ágyat.[21] A naplóírót nemcsak

[18] Uo. 1945. ápr. 28., 29. 155–157. HDKE 2011. 15.1–2.
[19] Uo. 1945. máj. 7. 171. HDKE 2011. 15.1–2.
[20] Lantos 2009: 157.
[21] Uo. 1945. ápr. 30. 160. HDKE 2011. 15.1–2.

a költözés, hanem a zsúfoltság és a lakótársakkal való kommunikációs nehézségek is gyötörhették, jóllehet ezekről nem beszél negatív tónusban. Egy idő után beletörődött abba, hogy a lakótársakkal osztozkodnia kell, különösen hogy idővel annyira meg is kedvelte őket, hogy végül már nem is akartak egymástól megválni. Utolsó táborbeli, a Stalin Platz 1. szám alatti lakhelyére sem egyedül költözött június 18-án, hanem Miklós és Pál társaságában. Ekkorra már százával hagyták el Hillerslebent a volt koncentrációs táborbeli foglyok, de – ez jól mutatja a hely zsúfoltságát – még ekkor is csupán egy 20 négyzetméteres szobát utaltak ki számukra, igaz, ebben már valódi matracos ágyak voltak és tűrhető állapotban lévő bútorok. Miután sikerült a helyiséget kitakarítani és egy kicsit otthonossá varázsolni, nagyon megszerette a hillerslebeni tartózkodásnak ezt az állomását. A kétszobás lakás másik szobájában persze itt is lakótárs várta őket.[22]

Bognár figyelmének célkeresztjébe – naplóbejegyzései szerint – elsőként a közvetlen tér, a szoba, illetve a konyha, az innen nyíló kilátás, majd az egész lakás, az épület került, ezután fokozatosan terjedt ki az egész táborra. A szobákat hozzájuk hasonlóan mindenki igyekezett mihamarabb élhetővé, otthonossá varázsolni, az ágyakat rendbe hozni; még virágot is helyeztek az asztalra. „Mindenekelőtt papírt, töltőtollat és egy kis noteszt szereztem. Ez fontos az utókor számára."[23] Többször és részletesen leírja lakhelyeit, a szobát, később a kétszobás, majd pedig a négyszobás lakást (a folyosóval és a padlással). Úgy tűnik, a zsúfolt barakkélet és a hasonlóan zsúfolt vonatút után, az első napok tömegszállását követően végre más térélménnyel találkozott. Ennek primer öröme készteti arra, hogy

[22] Uo. 1945. jún. 19. 221. HDKE 2011. 15.1–2.
[23] Uo. 1945. ápr. 26. 148. HDKE 2011. 15.1–2.

újra és újra, a lehető legrészletesebben feljegyezze a szoba, sőt a saját szoba állapotát. Szinte az összes ezzel kapcsolatos naplóbejegyzésében szerepel a lakásbelsőhöz tartozó rádió, a rádióhallgatás szokása.

A helyiségek berendezésén túl többször foglalkozik a szobából elérhető külső térrel is. „Szobánk különben a térre nyílik, egy fa van előtte. Reggel nagyszerűen besüt a nap és tavaszi madárcsicsergés hallatszik" – jegyzi fel április 27-én.[24] A körülményekhez képest rendbe rakott saját helyiség, a jó levegő, a zöld fák látványa és a meleg egy idő után meghozták a jókedvét is. Hamarosan feltűnik a leírásokban a távolabbi tér is, megjelennek az épületek, a közterek, s Bognár lassan megismeri az egész tábort. Hamarosan pedig már a tábor egészéről fogalmaz meg gondolatokat: „egy kis város ez. Ahogy a kapun belépünk, mert kapu van, sárga emeletes épületeket látunk meg. Mindjárt előttünk látszik a gondozott tér. Az aszfaltos úton most amerikai motorkerékpárok száguldoznak. A kantinépület előtt ebédért állnak sorba. A kórháznál éppen tejosztás van, sajtot és kenyeret az ablakon adják ki. Az Alterkaserne 86, ahol most az amerikai kórház van, teljesen ki van rámolva. Új berendezés került be, az ablakon belátni a konyhára, ahol a jobbnál jobb ételeket főzik. A kantin épületében van a magyar bizottság irodája, igen szép előkelő helyiség, fa falburkolata van. És az íróasztalok [az irodában – Sz. A.] úgy állnak, mint Pesten. Az utcákon tisztaság, német munkások járnak mindennap és takarítanak. A kantinépületnél és a GH [Gazdasági Hivatal – Sz. A.] most raknak le egy autó konzervet, amerikai autók hozzák a kaját szünet nélkül. Ha a sorompón túlmegyünk, itt a vasútállomás is, a műszaki iskolát és a többi gyár-kísérleti épületeket találjuk. Itt ma már csak amerikaiak vannak. Másik irányba vannak a villák. Itt élnek a felszabadult zsidók.

[24] Uo. 1945. ápr. 27. 152. HDKE 2011. 15.1–2.

Egyemeletes, a legmodernebb kényelemmel felszerelt épületek. Egyformák, részint szürke, részint barna kivitelben, úgy az egész szépen mutat. Míg odaérünk, mehetünk az autóúton, akkor konyhakerteket az egyik oldalon, másik oldalon pedig egy nagyobb parkot látunk. Ezen keresztül vezet egy kis gyalogút, ami aztán a Hermann Göring Strasséban talál folytatást. Az előbbi utca a Berkerstasse. A parkban van egy kis tó és egy kis patak, melynek vízesése is van. A villák között kis kertek virágos és konyhanövényekkel. Minden nagyon szép zöld. A Hitler Strasse az első keresztutca 88. Azután a Siegerplatz következik, egy szépen parkírozott tér. Általában minden nagyon szép, látszik, hogy katonatisztek laktak. Az utcán vidáman kopognak a léptek. Zsidó nők flancolnak, flörtölnek amerikai katonákkal. Mások ebédet visznek haza. Biciklik suhannak el mellettünk a sima utcán. Amerikai katonák száguldoznak a tűzoltóautóval. Nekik minden játék, minden sport. Ez egy nemzetközi város. Egymásután hallod a lassú magyar beszédet, utána a pergő lengyelt, szlovákot, a dallamos franciát, az angolt csak a katonák beszélik. A környéken még nem jártam. Előző lakásunkról el lehetett látni a falura, át lehetett látni a vasúti hidat. Az országút mellett szélmalmok állnak. Ez erre a vidékre különben jellegzetes. Az országúton állandóan vonul az amerikai utánpótlás. Naponta autók ezrei. Már vonatot is láttunk menni. Már lehet utazni. Nagy csend és nyugalom van. Reggel madarak csicseregnek, olyan ez, mint egy nyaralóhely és mégis el vagyunk zárva otthonról. A hollandok már megkapták a vasúti jegyet haza. Bár már mi is ott tartanánk."[25]

Bognár valóságos soknemzetiségű, nyüzsgő kisvárosnak írja le a tábort (ez a kép illeszkedik a többi magyar táborlakó térélményeihez), jóllehet annak méreteit eltúlozza. A 2016-os terepbejárásom tapasztalatai min-

[25] Uo. 1945. ápr. 27. HDKE 2011.25.1. 150–152.

denesetre alátámasztják a Bognár György naplójában leírtakat: az ekkor látott, már félig lebontott és romos állapotban lévő egykori laktanya és hontalantábor valóban grandiózus és városszerű lehetett. Valóságos terek, utcák, közösségi és privát épületek tömegének képe bontakozik ki összedőlt vagy félig lebontott, elhanyagolt állapotában is.[26] Ez egybevág Bognár György három darab, különálló és keltezetlen térképrajzával, amelyet a szobájában készített nyugalmas óráiban.[27]

Bognár nem jegyezte fel a térképek elkészítésének okát, vélhetően saját szórakoztatására készültek, és mondanivalójának plasztikusabbá tétele sarkallta a térképek megrajzolására. Elkészítésükre a tábor belakása után kerülhetett sor, bejegyzése szerint május 6-án látott munkához.[28] A térképeken látszik, hogy nemcsak a csomópontokat, határvonalakat és ezek legjelentősebb ismertetőjegyeit vetette papírra, de meglehetős pontossággal rajzolta meg az utcák geográfiai alaprajzát is, helyes arányérzékkel. Mindez arra utal, hogy többször járt a helyeken, jól ismerhette azokat, s nemcsak a lakhely-kantin-kórház útvonalat térképezte fel.[29] Ez a feltevés egybevág a pszichológiai kutatásokból ismert más, kisvárosra alkalmazott, ekkora időintervallum után készített kognitív térképek ismertetőjegyeivel.[30] Terepbejárásom során Bognár térképei alapján könnyen tudtam tájékozódni a megmaradt épületek közötti utcákon is.

[26] Különleges engedéllyel Huhák Helénával 2016 áprilisában az egész egykori tábor megmaradt területét bejártuk, az épületekről fotódokumentációt készítettünk, és amennyire lehetett, azonosítottuk a naplóban és más egodokumentumokban felismerhető épületeket.
[27] Bognár György térképrajza Hillerlebenről. HDKE 2011. 25.1.
[28] Bognár György naplója, 1945. máj. 6. 191–192. HDKE 2011. 15.1–2.
[29] Annyi bizonyos, hogy már jún. 5-ei bejegyzésétől kezdve egyre többször utalt arra, hogy sétált a tábor számára korábban távolinak tűnő helyszínein, vagy napozni ment egyes, fűvel borított helyszínekre.
[30] Ann S. Devlin: The „Small Town" Cognitive Map. Adjusting to a New Envirnment. In: Environmental knowing. Theories, Research, and Methods. Ed. Gary T. Moore et al. Stroudsburg 1976. 58–66.

Külön figyelmet érdemel néhány, a napló alapján lokalizálható épület és a közterek elnevezése. A naplóban megírt, megrajzolt terek funkciót váltottak: korábban a nemzetiszocialista katonai célok szolgálatában álltak: katonák, repülőtisztek, pilóták, SS-tagok és hivatalnokok százainak munka- és részben lakhelyéül szolgáltak.[31] Az egyik fontos tér Bognár György és a táborlakók számára a gyógyulásban kulcsszerepet játszó kórház, amit a laktanyában hallott vagy olvasott német mintára „ambulanciaként" jelöl a naplóíró.[32] Az első napokban az tűnt fel számára, hogy volt itt várakozóhelyiség és kezelőszoba, s hogy rengeteget kellett sorban állnia. Kezdetben a túlélők soraiból rekrutálódott orvosok látták el a betegeket – róluk Bognárnak lesújtó véleménye volt. Amikor azonban az amerikaiak átvették a kórház vezetését, minden megváltozott: megindult a professzionális kórházi ellátás.[33] Bognárt később, 1945. május 10-én magas lázzal szállították be, s csakhamar kiderült, hogy ő is az ekkor kitört tífuszjárványban betegedett meg. A kórház június 1-ig volt az új otthona. Kezelése és a gyógyulási folyamat alatt naplót nem írt, a kórházról szóló feljegyzések a június eleji napokban születtek. Hallucinálásoktól sem mentes kórházi lábadozása során figyelme a tér szempontjából láthatóan nem terjedt ki másra, mint szűkebb környezetének szemrevételezésére: piszkos termekről, kis kórházi szobákról értekezik. Júniusi, retrospektív bejegyzésében az olvasható, hogy egy idő után már nagyon szeretett volna „otthon" lenni. A fentiekben bemutatott szegényes, szűkös lakások, szobák és konyhák ekkor szerepelnek a naplóban először „otthonként". Tágabb otthona ugyanakkor folyamatosan kiürül:

[31] Erről tanúskodik egyebek mellett számos brosúra és képeslap, amelyet az 1930-as évek végétől propagandacélból terjesztettek. Az egykori épületek nagy része ma már romos állapotban van vagy megsemmisült.
[32] Bognár György naplója, 1945. ápr. 27. 145. HDKE 2011. 15.1–2
[33] Uo. 147–148. HDKE 2011. 15.1–2.

június 2-ától egyre gyakrabban számol be a különböző (cseh, szlovák, görög, francia, spanyol) nemzetiségű foglyok szervezett vagy egyéni utakon történő távozásáról.

Bognár naplójában fontos szerepet kaptak a helynevek. Különös, hogy még a hontalantábor időszakában is, legalábbis kezdetben, a térképek megrajzolásakor azonban biztosan, a nemzetiszocialista köztérelnevezéseket használta. Groteszknek hathat ugyan a Hitlerről, Hermann Göringről[34] stb. elnevezett utcák emlegetése (az utcanévtáblák közül néhány még 2016-ban is látható volt), de számára sokkal fontosabb lehetett az eligazodás a zsúfolt térben, ehhez pedig a bevett-kiírt elnevezések mankóul szolgáltak. Ő maga is a Sieger Platz 8. szám alatt lakott, április 19-én pedig innen a Sieger Platz 2. szám alá költözött.[35] A tábor történetében megfigyelhető változások azonban visszahatottak az elnevezésekre is. A nemzetiszocialista utcanevek használata júniusra kezdett kikopni, ekkor találkozunk először a Roosevelt Strasséval; és a „kisváros" szimbolikus jelentést is hordozó köztérelnevezéseiben az augusztus eleji szovjet impériumváltás is fordulatot hozott: ekkor a naplóban a Hitler Platz Stalin Platzcá változott. A már említett „ambulancia" kapcsán is hasonló folyamatot figyelhetünk meg. Ezzel a német szóval határozottan eltávolodik a belseni kórház megjelölésétől, melyet a szövegkorpusz korábbi részeiben „revier"-ként jelöl meg. Az is feltűnő, hogy – feltehetően az amerikaiaktól, de lehet, hogy a többi hajdani rabtól – átveszi a „villa" kifejezést az egykori Wehrmacht-laktanya, vagyis az egész hontalantábor megnevezésére, illetve annak épületeire. Sosem táborról ír, hanem mindig villákról. Ezek

[34] Létezett ugyanakkor „értéksemleges" köztérnév is, például Barbara Strasse. A német kifejezések másutt, így bizonyos foglalkozást jelölő szavakban pedig egyszerű átvétellel kerültek a naplóba, minden ideológiai ok nélkül. (Például a *Schwester* szó használata az *ápolónő* helyett.)

[35] Bognár György naplója, 1945. ápr. 28. 153. HDKE 2011. 15.1–2

a terepbejárásom során készített fotókon feltűnő házak azonban nem villák, hanem 2-3 emeletes egyszerű lakóépületek. Könnyen elképzelhető, hogy Bognár György, a német *villa* szó rendszereken átívelő kontinuitásán túlmenően, Bergen-Belsen és az evakuáló szerelvények zsúfoltsága után valóban szebbnek látta lakóhelyét, mint amilyen az valójában volt. A náci-német kifejezés átvétele igaz a *kantin* szóra is, amely nyilvánvalóan az egykori laktanya falára volt kiírva, s onnan terjedt el a hontalantábor lakói között is.

Ritkábban más helyszínek is fel-felbukkannak. Ilyen a színház, melyet többnyire *casinó*ként jelöl, s amely ugyancsak megfelelt a náci szóhasználatnak. Ez a nemzetiszocialista időkben is fontos helyszín volt, a katonai hivatalnoképületek közül kilógó tér ugyanis valódi előadóteremként funkcionálhatott. 1942-ben Hitler és Göbbels is megfordult ebben az épületben.[36] Bognár egyik júniusi bejegyzésében említést tesz róla, hogy a tábori szolgálat és a hontalanok együtt rendeztek itt egy úgynevezett „tarka estet". A casino jelentőségét a következőképpen ragadta meg: „6 óra felé lassan megtelnek Hillersleben aszfaltos utcái és az emberek kisebb-nagyobb csoportokban mennek a Casino felé, szórakozni, nevetni, felejteni. Felejteni a múltat, elfeledni, a jövőre gondolni, csak a mának élni. Így tudunk csak hazajutni, nem szabad arra gondolni, mi lesz. Lassan megyünk fel a Casino lépcsőin, az előcsarnokban már nagy a tömeg [...]. Megindul az áramlat. Örömtől kipirult arcok sodródnak el mellettem. Ismét élünk, ismét emberek vagyunk, mesélik a boldog tekintetek."[37] A kulturális műsorok a későbbi beszámolókban is kitüntetett helyet foglaltak el. A kiskunhalasi kamasz fiú, az édesapjával eredetileg a srasshofi csoporthoz

[36] Erről tanúskodnak a fennmaradt fényképfelvételek. A képek ma a hillerslebeni Keweloh család birtokában vannak.

[37] Bognár György naplója, 1945. jún. 5. 235. HDKE 2011. 15.1–2

tartozó Gózon Imre szerint „Hillersleben egy nagyon szépen tervezett lakótelep volt". A kórház, a meleg, a nyílt és tiszta terek, épületek említésén túl főképpen kulturális színtérként maradt meg emlékeiben. A táborlakók alkalmi zenekarokat alakítottak, mulatságokat rendeztek, és ismerkedtek. A szovjet uralom azonban cezúrát jelentett. „Ők nem is szerettek minket. Jóformán úgy viselkedtek velünk, mint a németek."[38] Rossz ellátást kaptak, és a katonák barátságtalanul bántak velük. Ez a mentalitás azonban aligha szegte kedvét a hazavágyó és rabságából félig-meddig már kitört gyülekezetnek. Elkezdték felfedezni tágabb, az épületeken kívüli környezetüket is.

Bognár nyitottságának növekedése nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy kezdte felfedezni, majd egyre inkább belakni a tábor egészét. A naplóban fontos helyet kap a fentebb már említett „kantin", vagyis a tábori konyha. Bognár leírásában „egy 800 személyre szóló konyha", egy hatalmas terem jelenik meg. Már említett terepbejárásomkor sikerült azonosítani ezt az épületet, és kiderült, hogy korántsem beszélhetünk akkora nagyságú térről, mint amilyennek azt Bognár látta.[39] A konyha és az étkezés témája a későbbi tanúságtételekben is bőséggel szerepel – nyilvánvalóan a korábbi időszak éhezése erős nyomot hagyott az emberekben. Az ételgazdagság gyakori említésekor egyesek a hazai ízek hiányát is felrótták,[40] mások inkább az újdonsült baráti társaságok együtt étkezésére, az alkalmankénti közös főzésre helyezték a hangsúlyt.[41] Bognár György naplójában a terek felnagyítása az első két-három hét bejegyzéseiben gyakran visszaköszön, feltehetően azért, mert a korábban szűk terekben mozgó

[38] Interjú Gózon Imrével, 2017. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. (A szerző birtokában.)
[39] A fényképfelvételek (2016) a szerző birtokában.
[40] Interjú Klein Miklóssal, 1997. USC Shoah 51799.
[41] Interjú Besenyő (Braun) Györggyel, 2000. USC Shoah 50728.

naplóíró (barakk, vagon, szoba) mindent nagyobbnak látott a valóságosnál. A konyha esetében a hatalmas zsúfoltság is közrejátszhatott abban, hogy Bognár nagyobbnak érzékelte a teret a valóságosnál. Lantos Péter, aki Bognárral szemben nem a térérzékelés szemszögéből emlékezett Hillerslebenre, a kantin említése helyett inkább az étkezés „megpróbáltatásáról" értekezett: a több hónapos korábbi éhezéssel élesen szembeállította az itteni bőséget, de az anyja mindig gondoskodott arról, hogy csak és kizárólag kímélő ételeket fogyasszanak. „Minden könyörgésnek elszántan és hajthatatlanul ellenállva, az első néhány napon drákói szigorral diétát vezetett be. Gyakran, de csak keveset ettünk, néha nem többet, mint egyetlen katonát a kenyérből, sajttal vagy lekvárral megkenve, és aztán ezt az adagot növelte tovább fokozatosan. Én lázadoztam ez ellen a rendszer ellen, de ő nem engedett."[42]

A napló későbbi szakaszában, június végétől jelennek meg a sporttérek: a pingpongasztalok és egy sportpályaként használt tér, amelyen futballmérkőzéseket játszottak. A pingpongasztal helyszínével kapcsolatban a napló nem árul el semmit, és saját helyszíni vizsgálataim (illetve egyéb források) sem vezettek a nyomára. Ezzel szemben a focipálya Bognár egyik térképén jól beazonosítható. Július 9-én itt játszódott az az emlékezetes mérkőzés, amelyet – a cseh, jugoszláv, német, francia fogolycsoportokkal ellentétben még mindig nagy létszámban itt lévő – olasz és magyar egykori foglyok vívtak egymás ellen. Bognár szemtanúja és szurkolója volt a meccsnek, melyet bejegyzései szerint ezer másik hontalan zsidó táborlakó társaságában szurkolt végig. Azt is elárulja, hogy a szurkolók zöme a Roosevelt Strasse felől érkezett a helyszínre, amiből – a hetekkel korábban rajzolt térkép segítségével – nyilvánvalóvá válik, hogy a táborlakók

[42] Lantos 2009: 157 és 159.

alkották a nézőközönséget, nem pedig a szovjet katonai parancsnokság vagy a falubeli német lakosság. A fölényes olasz győzelem után „a közönség zárt sorokban szinte vég nélkül vonult végig a Churchill, illetve Eisenhower Strassén, már ugye az itteni méretekben, hogy részt vegyen az esti táncon, ahol Hillersleben [tábor] színe-java megjelent".[43] A naplóíró nem kockáztatott, nem merészkedett nagyon a táboron kívülre, nem úgy, mint mások. A felépüléssel együtt a jó idő, a meleg, a békés környezet és a kíváncsiság is hajtotta a táborlakókat, hogy parancsnoki engedéllyel egy-két órára eltávozhassanak és felfedezzék a környezetet. Lantos ezt a következőképpen vetette papírra: „A rendszeres táplálkozástól erőnk lassan visszatért, és felfedező útra indultunk Hillersleben csendes utcáin. A faluban sok magyart szállásoltak el, köztük korombeli gyerekeket is. A bizonytalanságnak ebben a rövid időszakában megpróbáltuk visszaszerezni gyerekkorunk elveszett világát, és az utcát játszótérnek használtuk Kis csoportokban bújócskáztunk, néha a kiürített házakban, amelyeket nem foglaltak el a vonat utasai, és hamarosan néhány labdát is szereztünk a futballozáshoz."[44] A felnőttek persze elsősorban nem játszani szabadultak ki a faluba: felmérték, hol vannak, és a náluk maradt apró értéktárgyakért vagy a táborban organizált német holmiért cserébe megpróbáltak cigarettát, ruhaneműt, pluszélelmet és információt szerezni – több-kevesebb sikerrel. Volt, aki egy idő után a hillerslebeni piacra járt vásárolni vagy csencselni.[45] A tágabb értelemben vett tér, a táboron túli világ viszonylag szabad bejárása mindenesetre új élményt és tapasztalatokat hozott gyereknek és felnőttnek egyaránt.

[43] Bognár György naplója, 1945. júl. 9. 241–242. Július 9-én pedig szovjet–magyar labdarúgó-mérkőzést rendeztek ugyanitt. Uo. 247–248. HDKE 2011. 15.1–2.
[44] Lantos 2009: 159.
[45] Interjú Vajs Magdával, 1995. USC Shoah 4591.

Bognár György szövegében a térhez kapcsolódó élményekhez gyakran konkrét, másra irányuló érzelmek is társulnak. Például a már idézett április 28-ai bejegyzéséhez, melyben a szobájába beszűrődő madárhangokat említette: „Ez egészen nyaralásra emlékeztet." A rendrakással, a semmittevéssel, illetve gyógyulással telő hosszú napok, hetek során pedig rengeteg beszámoló születik a szobatársakkal való együttműködés élményeiről, térélményekről: például hogy be kellett osztani, ki mikor megy ebédért az egy kilométerre lévő kantinba, hiszen ez már munkavégzésnek számított, és hogy ki mikor mosogat.[46]

Bognár – nem függetlenül attól, hogy fokozatosan fedezte fel új lakhelyének, a tábornak minden szegletét – óvatosan írt a negatívumokról. Május végétől azonban, és különösen júniustól, amikor már megszokta az ottani viszonyokat, és túl volt a költözéseken, valamint a kórházi kezelésen, úgy tűnik, elfogadta a Hillersleben nyújtotta állapotokat. Részben a nyári meleg, részben javuló egészsége miatt, illetve azért is, mert megszokta az újfajta teret, a félszabadságot, sokat van a levegőn, és a gyógyulással és étkezéssel kapcsolatos korábbi leírásai ritkulnak. Egyre többet gondolkodik a múlton, elmélkedik arról, hogy miként juthatna haza, és mi lesz otthon, saját térbeli érzékelése pedig megváltozik, az időben előre haladva a tábor egyre inkább – korábbi fontosságát elveszítve – a pihenés, elmélkedés színterévé válik. „Zajlik az élet Hillerslebenben" – jegyzi fel június 8-án.[47] Már megszokta a helyzetét, a „kisváros" élete, belső terei rögzültek. Nem véletlen, hogy az addig bejárt teret is ekkor tárja ki. A május eleji térképén még semmi sem utal a tábor kerítésén túli világra. A tífuszfertőzés elmúltával azonban már szabadon mozog-

[46] Uo. 1945. ápr. 26. 142. HDKE 2011. 15.1–2.
[47] Uo. 1945. jún. 8. 197. HDKE 2011. 15.1–2.

hattak a táborlakók. Bognár június elejétől rendszeresen bejárt a faluba, sőt a szomszédos egykori Wehrmacht-kaszárnya épületeit is megnézte.[48] „Csupa Leben volt ez a Hillersleben" – emlékezett vissza a karcagi származású, a strasshofi csoport tagjaként elhurcolt Forrai Ibolya.[49] A tábor a nyári hónapok során minden külső körülmény ellenére egyre inkább megtelt élettel, A lakók nemcsak kisváros-szerű táborukat lakták be, de érzelmi életük is egyre gazdagabbá vált. A szabadság, a egykorvolt szokásaik egy részének újbóli megélése a társas kapcsolatok szorosabbra válását is eredményezte. A közös étkezések és főzések, a Casino látogatása, az együtt kártyázás, különféle társasjátékok öröme, a múlt és a jövő kérdéseinek közösségi megvitatása, a sportesemények látogatása során igazi barátságok szövődtek, alkalmi szexuális kapcsolatok létesültek és szerelmek szövődtek a lágerlakók között. Volt olyan is, aki ott, egy mulatság során ismerte meg a későbbi feleségét, akivel repatriálásuk után, még 1945-ben keltek egybe.[50]

Amennyire kezdett kibontakozni felemás civil életük, a szeretteikkel való kapcsolattartás továbbra is az elzártságuk érzését erősítette bennük. A hillerslebenieknek ugyanis nagyon kevés tere nyílott arra, hogy magyarországi rokonaikkal, szeretteikkel kapcsolatba kerüljenek. Az egodokumentumok minderről nem adnak hírt, mégis tudható, hogy az amerikai, illetve angol fennhatóság alatti táborban engedélyezték a levélváltást, amelyet a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress) révén bonyolítottak le. Azonban a kapcsolattartásnak ez a formája – tekintettel a magyarországi viszonyokra és feltehetően a szovjet megszálló csapatokkal

[48] Uo. 1945. jún. 11. 210. HDKE 2011. 15.1–2 (első bejegyzés a faluban történő „sétákról", táboron kívüli emberi kapcsolatok felvételéről).
[49] Interjú Forrai Izabellával, 1999. USC Shoah, 49557.
[50] Interjú Besenyő (Braun) Györggyel, 2000. USC Shoah 5728.

szembeni bizalmatlanságra is – csak az esetleges palesztinai vagy amerikai, latin-amerikai rokonsággal való rövid, tömör levélváltásban merült ki, és nem lehetett általános jelenség.[51]

Hillerslebenbe a nyár folyamán folyamatosan érkeztek az egykori foglyok, és az idő előrehaladtával egyre többen távoztak a felgyógyult, repatriálni kívánó túlélői csoportokból.[52] Bognár utolsó naplóbejegyzése július 20-án született, ekkor sikerült kalandos úton elhagynia a tábort.[53] Szinte mindenki egyénileg vagy csoportokba összeverődve próbált hazajutni. A táborban kapott személyi dokumentumok feljogosították őket az ingyenes utazásra. A cserezsidókat Bergen-Belsenből evakuáló harmadik transzporttal utazó Merényi Zsuzsa is kapott okmányokat a szovjetektől. Naplórajzaiban pedig megörökítette, amint húsz társával összefogva szekéren és rekvirált kerékpárral indultak meg hazájuk felé május 6-án, ahová prágai vonatra szállás után, több mint egy héttel később érkeztek meg.[54] A hillerslebeni több száz szabadságra vágyó zsidónak azonban 1945 nyarának szervezetlenségében nem volt egyszerű a hazajutás. A beregszászi születésű Weisz György apja konyhafőnök-helyettesként dolgozott a táborban. Ruszintudása miatt az orosz nyelvet is értette, és így szóba elegyedett egy ukrán szovjet tiszttel, aki azt mondta, hogy szerezzenek egy vagont, mert nemsokára jön egy szovjet katonai szerelvény, amely Csehszlovákiába tart, és ahhoz hozzá lehetne akkor csapni a vagont. Az apja megszervezte lakókörnyezetében, hogy mindenki adjon össze pénzt, holmit, és ebből a közösség kibérelt a szovjet parancsnokságtól egy vagont. Ebbe szálltak be, és így értek haza nyár végén, prágai átszállással a romos

[51] Számos levél fennmaradt a Nemzetközi Vöröskereszt Levéltárában. Lásd például: ITS 3.1.1.3. Üzenetek Hillerslebenből, 1945. IDs:78807210-78807211.
[52] http://www.hillersleben.eu
[53] 2208. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[54] Merényi 2020: 90–92.

Budapestre.[55] De a legtöbben nem voltak ilyen szerencsések. Többnyire, mint maga Bognár is, gyalogszerrel, szekéren, később pedig vonatokon vagy ezek kombinációjával sikerült visszatérni abba az országba, amely egy évvel korábban elüldözte őket. 1945. augusztus végén a tábor kiürült, a rövid életű DP-tábort pedig felszámolták.

„Valami irtózatosan nagy gettó, amibe kerültünk" – a terezíni hontalantábor

A Bergen-Belsenből áprilisban elindított második evakuáló szerelvény Theresienstadtban érte el végcélját. Ebben a csoportban több olyan magyar zsidó is volt, akik az evakuálásukról és a csehországi hontalantáborban töltött időszak során naplót vezettek. A továbbiakban az ő feljegyzéseik alapján mutatom be, mi történt velük, és azt hogyan élték meg.

A vonatindulásról Pick Imre mindössze a következőket jegyezte fel: „Indulás Bergen-Belsenből. Csomagviteli nehézségek. Farkas-Debi-Joli. 12. vagon."[56] Weiczner Jenő ellenben jóval részletesebben számolt be az indulás körülményeiről, kitérve arra is, hogy április 7. óta várakoztak a marhavagonokból és harmadosztályú személykocsikból összeállított, hosszú szerelvényen: „Reggel 8 óra, még itt vagyunk, átaludtuk az éjszakát, az első csoport be lett vagonírozva. Több, mint 1000 ember ment el, a mellettünk levőkből spanyolok és szlovákok is. D.e. 10 óra, most az a hír, hogy akik kimentek a vasúthoz, még nem indultak el, mert nem tud a vonat elindulni, miután el lett vágva minden vonal. Este 7 óra, angol gépek alacsonyan repülnek. A vasútnál levőkről semmi hírünk sin-

[55] Interjú Veres Györggyel. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2018. (A szerző birtokában.)
[56] Pick Imre naplója, 1945. április 9. (magántulajdonban)

csen. Ma jól élünk, sűrű puding-levest kaptunk vacsorára. Még a wurst adagot is megesszük, és ma igazán úgy érezzük, hogy ettünk! Négy hónap óta ez az első nap, amikor este nem érezzük az éhséget, és ezért le is írom a napi étkezést: Kora reggel a céklás dörge[müse], később borsót főzünk. d.e. kaptunk dörge pótadagot, délután az ebédet, most a vacsorát, később megesszük a wurstot és napközben 3 szelet kenyeret is ettünk. Ha ilyen napunk lenne sok, akkor megélnénk."[57] Ehhez a bejegyzéshez hasonló tartalmúakat mások is leírtak ezekben a napokban. Egy lehetséges olvasat szerint a korábbiakhoz képest oldottabb hang, az ellátás ecsetelése nyugodtabb lelkiállapotról tanúskodik.

Az utazás során kulcsfontosságú volt az ételhez jutás, ezért a feljegyzésekben ez a téma – hasonlóan a bergen-belseni mindennapokban lejegyzett sorokhoz – egyre fontosabb lett. Weisz Emil arról tudósít, hogy fejenként fél kiló kenyeret kaptak, és levest még az indulás előtt is,[58] az útra nagyobb mennyiségű kenyeret, szalámit, hat napra elegendő répát. Pick Imre mindezt általában néhány szóval, az élelmiszer megnevezésének leírásával elintézte, illetve néha azzal, hogy egyesek a táborban megszokott cserekereskedelmet folytattak. („Főzés állomáson. Óráért szalonna, harisnyáért tyúk."[59]) A feljegyzésekből kitűnik, hogy az étel nem volt elegendő, lényegében éheztek a vonatúton. Ezt a közvetlenül a háború után, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) nevű segélyszervezet által Budapesten felvett DEGOB-jegyzőkönyvek is megerősítik,[60] egyesek szerint éhségük tébolyában füvet, kagylót is ettek, ha találtak az út mellett.[61] „Körülbelül 10–11 napig tar-

[57] Weiczner Jenő naplója, 1945. április 9.
[58] Weisz Emil naplója, 1945. április 8. MZSML 81.207.1.
[59] Pick Imre naplója, 1945. április 11. (magántulajdonban)
[60] www.degob.hu. A koncentrációs táborok tapasztalatairól gazdag elemzésüket adja: Borhi 2022.
[61] 206. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

tott az út, melyre mindössze 18 dkg kenyeret kaptunk, egy kevés margarint és wurstot."[62]

A vonatút tizenhárom napig tartott, amelyet gyakori megállások szakítottak meg. A vagonlakóknak így volt lehetőségük, hogy megfigyeljék a tájat és a városokat, amelyeken keresztülhaladtak. Ennek kapcsán a naplókban alkalmanként az úti céljuk iránti reményekkel teli bizonytalanságuknak is hangot adtak: nem értették, miért tart sokáig, miért áll a szerelvényük napokig. Információ híján kénytelenek voltak saját földrajzi ismereteikre hagyatkozni, s az állomáson látott városnevekből észlelték, hogy a szerelvény sokszor nem dél felé tartott, hanem összevissza haladt. Április 13-án például Lüneburgban töltöttek egy teljes napot, majd elindultak dél felé, de 15-én ismét a lüneburgi pályaudvarra tértek vissza, ahol tovább várakoztak. Weiczner megfogalmazásában „egész éjjel utaztunk, és reggel 7 óra tájban újra Lüneburgban voltunk. [...] Alig tettünk meg 50–60 kilométert 6 nap alatt. [...] Összevissza megyünk, mint egér a fogóban".[63] Ennek ellenére maga a pokolból, Bergen-Belsenből való távozás, a lágertől való fizikai távolodás szolid reményt keltett a naplóírókban, abban bíztak, hogy továbbra is igaz az, amit Josef Kramer táborparancsnok kijelentett, vagyis „állítólag Theresienstadt a cél".[64]

Ahogy teltek a napok a vonatban, a kétségek mellett a pozitív hangú bejegyzések is fel-felbukkantak. A megállások során ugyanis a jórészt Wehrmacht-katonákból álló, Weisz szerint engedékeny őrség sokszor hozzájárult,[65] hogy a rabok kiszálljanak, és a vagonok mellett megfőzzék a náluk lévő, Bergen-Belsenből hozott élelmet, vagy amit szerencsés

[62] 949. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[63] Weiczner Jenő naplója, 1945. április 15. Weiczner [d. n]: 240.
[64] Weisz Emil naplója, 1945. április 17. MZSML, ltsz. 81.207.1.
[65] Uo. 1945. április 11. MZSML, ltsz. 81.207.1.

esetben a vagonok környékén, a szántóföldeken találtak. „De az úton találtunk burgonyát és csodálatosképpen az Oberscharführer megengedte, hogy burgonyalopáshoz folyamodjunk."[66] Az ilyen kiszállások a plusz élelemforráson kívül fontos szerepet töltöttek be az utazók életében azért is, mert lehetőséget adtak arra, hogy találkozzanak a többi vagon utasaival, de arra is, hogy élvezzék a természeti környezetet, a napfényt, ami éles kontrasztban állt korábbi lágeréletükkel. Weisz Emil ezt az ellentétet fel is idézte naplójában: „55-en vagyunk a vagonban, elég sokan, de mégis sokkal jobban, mint 4 hónappal ezelőtt." Sőt, pozitív összehasonlítással is élt a decemberi, budapesti elhurcolása vonatútjához képest.[67] Donáth Pálnak egyetlen, dátum nélküli naplóbejegyzése volt az út során: „Szedtem 1945. ápr. hó mezei virág a Németországon keresztül vezető utunkon Tereziánstadtba."[68] Az utazás tehát egyértelműen a bizonytalansággal vegyes pozitív várakozás jegyében telt egészen április 16-ig, amikor a vonatot Berlintől 80 kilométerre, Zernitz közelében szövetséges légitámadás érte. Ez rettegést váltott ki a naplóírókban, továbbá meghatározó élményként olvasható a DEGOB-jegyzőkönyvekben is.[69] Dénes György emlékei szerint a vonatból visszatüzeltek a szőnyegbombázó, alacsonyan szálló gépekre. A mellette álló foglyot eltalálta egy golyó, és meghalt. Egy idő után az őrök kinyitották a vagonajtókat, mindenki lerohant, és menedéket keresett a közeli fák közt és a szalmabálák aljában.[70] A félórás támadás után a sebesülteket a néhány kilométerre lévő településekre

[66] 949. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[67] Weisz Emil naplója, 1945. április 11. MZSML, ltsz. 81.207.1.
[68] Donáth Pál naplója. Ezúton köszönöm meg Zuberecz Tibornak (Békéscsaba), hogy a birtokában lévő naplót rendelkezésemre bocsátotta.
[69] Lásd például: 90. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[70] Egy tanúságtétel szerint volt; aki ekkor megszökött, és elbújt egy közeli paraszthánál, majd itt várta be az amerikai csapatok érkezését. 547. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

szállították kézikocsikkal. Az egyik utas, Szende Ferdinánd orvos segített ellátni sérült társait, egyszersmind jegyzetfüzetében feljegyezte a meghaltak neveit is.[71] A halottakat (46 fő) a helyi lakosok segítségével vitték el 500 méterre a vagontól, és hantolták tömegsírba.[72] Trebits Béla, a vonat egyik utasa tudósít a legtüzetesebben minderről az események utáni napokban készült feljegyzésében: „Mi nyitott, tetőnélküli kocsikra készültünk. A 14 napos út egy külön regény. Kb. 500 km-eres utat 14 nap alatt tettünk meg. Mindenhol a front közvetlen közelében. Ágyúállások között döcög a vonatunk, megyünk 20-25 km-t, egyszerre megáll nyílt pályán, lekapcsolják a mozdonyt, átviszik a vonat másik végébe és eszeveszetten rohan visszafelé, ahonnan elindult. Megáll, és egész napot ott állunk. Meg vagyunk győződve, hogy már fogságba estünk. A kevés német kísérőnk teljesen baráti, de a lakosság is, hozzásegítettek ennivalóhoz [???]. Eddig rendben is lett volna minden. Egyik éjjel azonban ránk zúdul a modern világ pokla. Repülőtámadás érte a vonatot és olyan gépfegyver golyózáport kaptunk, hogy azt hittük, senki sem menekül meg, a gép azonban nem jött vissza, és így 7 halott és 30 sebesült árán ezen túlestünk. Közvetlen mellettem egy századtársam agylövést kapott, és a koromsötétben nem vettük észre, hogy szörnyethalt. Ez éjjel volt. Másnap délben nyílt pályán támadott meg 2 gép, és olyan terrortámadást végzet, hogy 53 halott, 140 sebesült volt az eredmény. Szitává lőtték a vonatot, 6 vagon teljesen elégett. Ennek a támadásnak a leírásával nem töltök időt, csak annyit jegyzek meg, hogy a kenyérzsákomban robbant egy golyó, ami szétrobbant a benne lévő dolgokkal együtt, és a frottír törülköző kócában akadt meg. Csajkám, kulacsom, lavórom, minden szétment. Talán

[71] A jegyzetfüzet a belgrádi Zsidó Történeti Múzeumban található (leltári száma: 298.K26-2-2/2) Lásd Binner–Wagner 2015: 128–129.
[72] Kubetzky 2014: 167–170.

egy fél perccel előbb ugrottam le a vagonról, és alá feküdtem a tengelyre. Mikor az első három gép elment, kibújtam, és rohantam le a mezőre. Távol mindenkitől, és így a további támadást már részben biztonságban éltem át."[73]

A szerelvény 1945. április 21-én érkezett meg Theresienstadtba. Weiczner Jenő megfogalmazásában az első benyomásuk újdonsült lakhelyükről egy „nagy barakktábor" érzetét keltette. „Valami irtózatosan nagy gettó, amibe most kerültünk" – írta érkezésük napján.[74] Theresienstadtban február és április között – a már említett, hozzávetőlegesen 13 ezer koncentrációs tábori fogoly behurcolásával párhuzamosan – nagyarányú konstrukciós munkákat rendelt el az SS. Ezek a munkálatok nem a tágasabb elhelyezést szolgálták, hanem a nácik céljait: a rabokkal egyebek között föld alatti alagutakat építtettek a két erőd alatt. Az építkezés oka máig nem ismert, a theresienstadti foglyok mindenesetre attól tartottak, hogy itt fogják őket meggyilkolni.[75] Karl Rahm SS-Sturmbannführer – Theresienstadt utolsó parancsnoka – büntetőbírósági perében azt vallotta, hogy a bergen-belseni csoportot az újonnan felállított, a Nagy Erődtől délre, 1943-ban kialakított barakkokba tervezték zsúfolni.[76] Erre azonban soha nem került sor. Ahogyan Weiczner szavaiból is kitetszik, a kontingenst a Nagy Erődbe vezették be a kisváros vasútállomásáról az őket felügyelő német katonák.

A naplók bejegyzéseiből nem lehet rekonstruálni, hogy a gettóba érkezéstől milyen lelkiállapotba kerültek a hosszú, gyötrelmes, légitámadástól terhes vonatutat átélt magyar zsidó nők és férfiak. Weiczner sorai szerint a beérkezés után azonnal cseh zsidó foglyok vették fel az adataikat, vala-

[73] Trebits Béla feljegyzése, 4. levél (keltezetlen). USHMM Documents 214. 184.1 Trebitsch papers.
[74] Weiczner Jenő naplója, 1945. április 21. Weiczner [d. n.]: 244.
[75] Hájková 2021: 235–236.
[76] Uo. 236.

mint fertőtlenítették és látták el a csoportot élelemmel. Mindez rendkívül jó érzéssel, bizakodással töltötte el őket. Miként az is, hogy a tábor főkapuján való belépés után ruhát, cipőt és élelmet kaptak.[77] A cseh zsidók és a vöröskeresztes alkalmazottak jelenléte bizonyára összefüggött a gettó történetének tágabb kontextusával is. Április 20. után a nagy arányú fogolybeáramlás következtében a gettó elveszítette addigi karakterét.[78] Április 6-án és 12-én ugyanis a Nemzetközi Vöröskereszt delegációja kétszer is látogatást tett a táborban, majd ennek nyomán május 2-án részben átvették a gettó teljes irányítását az SS-től, a németek pedig a következő napokban elmenekültek. Ez ugyanakkor nem érintette a theresienstadti zsidók 1941 óta működő belső önkormányzatiságát, vagyis a gettó lakói által megválasztott képviselőkből álló, korábban az SS felügyelete alá tartozó Zsidó Tanács (Judenrat) továbbra is biztosította az érdekképviseletet, ám ezúttal már a nácik beleszólása nélkül.[79]

A vizsgált naplók és memoárok a vöröskeresztes impériumváltásról, illetve a tábor irányításának speciális voltáról lényegében semmit nem árulnak el, így az sem valószínűsíthető, hogy a bergen-belseni zsidók egyáltalán tisztában voltak-e a nácik távozásának hátterével. Fennmaradt információk és a szakirodalom hiánya miatt sajnos nem lehet sokat tudni a táborparancsnokságról és Theresienstadt adminisztrációjáról sem. Csak Weiczner jegyezte meg néhány nappal érkezésük után: „Egy maga nemében csodálatos helyre kerültünk. Egy városba, amelyben nem lakik más, csak zsidó, és minden vezetés, üzem, rendőrség, gazdaság zsidó kézben van, csupán a felügyeletet gyakorolja a német katonaság a Vöröskereszttel együtt."[80] Annyi bizonyos, hogy a szovjet hatalomátvétel után a táborba érkezők a táborparancsnokság által kiállított személyi igazolványt kaptak, amely jogosulttá tette őket az orvosi ellátás és a központi élelmezés igénybevételére, továbbá ezt a papírt kellett felmutatniuk a táborból történő ki- és belépés esetén. A szovjet hatóságok első dolga a tífuszfertőzés megállítása volt, ezért a beteg vagy betegnek tűnő személyek testszőrzetét lenyírták. Ez erős szégyen- és megbélygzettségérzetet okozott, kivált a nőkben.[81] Akiket gyógyultnak nyilvánítottak, a fenti dokumentumon túlmenően plusz egészségügyi igazolást is kaptak, ami a táboron belüli szabad közlekedést tette lehetővé. Látható, hogy ez a folyamat hasonló volt, mint a többi tábor esetében. Feltűnő, hogy a Theresienstadtba érkezés után a naplójegyzetek fókusza és érzelmi tere leszűkült a naplóírók és szeretteik sorsának alakulására.

A privát szférán túli feltűnő hallgatás hátterében nem érdektelenség, sokkal inkább személyes okok állhattak. Weiczner, Weisz és Pick Imre energiáit az április 21-ei megérkezésük után nem a külső körülmények szemrevételezése, sokkal inkább az életben maradás és a gyógyulás köthette le, és kevéssé voltak nyitottak a külső körülmények lejegyzésére. Bizonyosan e körülmények miatt nem olvashatunk a feljegyzésekben semmiféle utalást a koncentrációs táborokból beáramló transzportokról, illetve az e transzportok foglyaival kapcsolatos interakciókról sem. A túlélés napjaiban megszaporodtak a kiosztott, a korábbiakhoz képest tápláló ennivalóról, valamint az egészségügyi és higiéniai változásokról szóló leírások, valamint az ezekhez kapcsolódó érzelmi reakciók. Donáth Pál naplójában is van utalás erre, Weiczner első bejegyzése szerint „jó a koszt, reggel édes

[77] 850. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[78] https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/theresienstadt-final-weeks-liberation-and-postwar-trials letöltve 2024. május 22.
[79] Erről részletesebben: Adler, 2017: 150–178.
[80] Weiczner Jenő naplója, 1945. április 19. Weiczner [d. n.]: 243.
[81] Interjú Frankel-Grósz Mártával, 1997. USC Shoah, 28209.

fekete, délben fél liter leves, főzelék, este leves. Ruhát kapunk, a gettó területén szabadon járhatunk, aki akar, dolgozhat, az többet is eszik."[82] Ez utóbbi mondat nyilvánvalóan nem a saját tapasztalatán alapult, hanem a theresienstadti német felügyelőktől vagy az említett cseh zsidóktól szerzett információkon. A zsíros ételek mértéktelen fogyasztása ebben a táborban is rengeteg megbetegedést okozott. Sokan napokig hasmenéssel küzdöttek, de tömeges volt a túlevés miatt bekövetkezett elhalálozás is.[83]

A naplóírók kedvét szegte, hogy kezdetben több tucat másik volt deportált társaságában egy padláson kaptak elhelyezést, amely Pick Imre szerint egy „bútorraktár" volt.[84] Az említett kényelmetlenség azonban átmenetinek bizonyult, április 23-án az SS kijelölte a bergen-belseni evakuáltak állandó lakhelyét, mégpedig a Dresden kaszárnyában, amely a Nagy Erőd északkeleti szárnyában helyezkedett el.[85] Ebben a háromemeletes épületben összkomfortos lakások voltak kialakítva, az épületnek saját konyhája és udvara volt, ahol a foglyok 1942 óta barakkok közti labdarúgó-mérkőzésekkel, bajnokságokkal szórakoztatták magukat.[86] Pick és Weiczner a 2. emelet 159-es szobájába került.[87] Ebben a helyiségben 28-an zsúfolódtak össze, férfiak és nők vegyesen.[88] Voltak köztük olyanok is, akiket a németek – más deportált csoportokkal együtt – megérkezésükkor nem ide, hanem az első éjszakára a városi színházépületbe zsúfoltak össze, és másnap

[82] Uo. 1945. április 21. Weiczner [d. n.]: 244.
[83] E komplex problémáról érzékletes beszámolót nyújt: Interjú Krausz Károlyné Keller Ibolyával, 1999. USC Shoah, 50430.
[84] Pick Imre naplója, 1945. április 22. (magántulajdonban)
[85] Egyike volt a gettó tíz, többemeletes nagy barakkjának, amelyek többségét Németország egy-egy városáról vagy tájáról nevezték el. Hájková 2021: 192.
[86] Hájková 2021: 194–195.
[87] Pick Imre feljegyzése a 159-es szoba lakóiról. Székffy Klára birtokában; Weiczner Jenő naplója, 1945. április 28. Weiczner [d. n.]: 246.
[88] Pick Imre dokumentumai. Köszönöm Székffy Klárának (Bécs, Ausztria), hogy a forrásokat rendelkezésemre bocsátotta.

vitték át őket a Dresdenbe. Benedek István Gábor, aki ekkor hétéves volt, később így jellemezte a színházbeli állapotokat: „Mindenki örült, hogy a nyirkos, mocskos, bűzös fabarakkok után kőfalak közé kerültünk, vége volt a pokoli vonatozásnak is, de a kétségtelenül szokatlan beltérben önfegyelmet, józan előrelátást már senki sem tudott magára erőltetni, elszabadultak az indulatok. Szétkerült, szétsodort családok keresték egymást; hisztérikusan üvöltöztek, tülekedtek, mintha ez a ránk szakadt biztonság nem egyetlen éjszakára, hanem örökre szólna."[89]

A Dresden kaszárnyában azok a deportáltak tartózkodhattak, akik egészségesek voltak. A betegeket egy úgynevezett kórházbarakkba vitték át, annál is inkább, mivel sokan tífuszosok voltak, illetve más fertőzéstől vagy sérüléstől szenvedtek. A tífusz élménye rendre megjelenik a naplókban és a DEGOB-jegyzőkönyvekben is,[90] hiszen a betegek tartottak annak végzetes kimenetelétől, az egészségesek pedig féltek az esetleges megfertőződéstől. Weisz tífuszos volt, de – nem rekonstruálható okból kifolyólag – Weiczner is azok közé tartozott, akik az első napokban nem mehettek a kaszárnyába. Miként korábbi bejegyzéseiből kiderült, Weisz a „flekket" még Bergen-Belsenben kapta el, és a vonatút során hatalmasodtak el rajta a tünetek: magas láz, hányinger és hasmenés. Április 18. után, minden bizonnyal legyengült állapota miatt, már írni sem volt képes. Utolsó bejegyzését a kórházbarakkban írta április 27-én, amelyben abbéli meggyőződésének és fájdalmának adott hangot, hogy hamarosan meg fog halni.[91]

Weiczner a kórházi napokban elszakadt a családjától. Az itt írott bejegyzései Weiszhez hasonló letargiáról és depresszióról tanúskodnak. Ez

[89] Benedek 2011: 149.
[90] Lásd például 580. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[91] Weisz Emil naplója, 1945. április 27. MZSML, ltsz. 81.207.1.

a fajta lelkiállapot, illetve az említett pozitív és negatív hangulatváltások a táborok felszabadulása/evakuálása és a hazatérés közötti „félszabadság" időszakában általánosan megfigyelhetők voltak.[92] A túlélők nem voltak fizikai és mentális képességeik teljes birtokában, aggódtak rokonaikért, és saját felgyógyulásuk lassúsága is gyötörte őket. Ezért nem meglepő, hogy a kórházból a Dresden kaszárnyába kerülésről pozitív hangvételű bejegyzéseket írtak (Pick április 23-án, Weiczner április 28-án került oda). Weiczner így újra együtt lehetett a feleségével és a gyerekeivel, tápláló élelemhez juthatott, Pick Imre pedig a megfelelő élelmezésen kívül a fürdőszobai tisztálkodást és a Vöröskereszt által engedélyezett, gettóbeli szabad mozgás régi-új élményét jelöli a legfontosabbnak. Weiczner április végi bejegyzéseiben egyenesen „mesevárosként" ír Theresienstadtról.[93] Mindez kiáltó ellentétben áll két héttel korábbi keserűségével – ez is mutatja, hogy az érzelmi felhevültség meglehetősen hullámzóan jelentkezett a volt foglyoknál. A Dresden kaszárnyában eltöltött idő után néhány nappal felvett DEGOB-jegyzőkönyvek megerősítik a táborban töltött időszak ellentmondásait: hallgatnak az egész gettó politikai-társadalmi körülményeiről, ellenben tudósítanak a kaszárnyában eltöltött időszakuk érzelmi világáról, a rég nem tapasztalt emberséges viszonyokról,[94] és mindent éles kontrasztba állítanak a német lágerekben, illetve az evakuáló szerelvényen eltöltött traumatikus élményeikkel. „Elég jó dolgunk volt. A csehek úri módon viselkedtek" – summázta egy huszonnyolc éves, egykori budapesti munkaszolgálatos fiatalember.[95] Egy másik férfi hasonlóképpen foglalta össze érzéseit: „Magában Theresienstadtban nem jártunk túl

[92] Huhák 2017: 147–185. és Szécsényi 2022b: 153–172.
[93] Weiczner Jenő naplója, 1945. április 28. Weiczner [d. n.]: 247.
[94] Lásd például 612. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[95] 582. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

rosszul. Az éhségtől eltekintve. Lakásokban voltunk elszállásolva, és nem láttunk németeket. Szinte paradicsomi állapot volt."[96]

Erről a „városról" a következő hetekben azonban alig tudunk meg valamit a korabeli forrásokból. Kivételt jelent a gettó felszabadítása, amely euforikus élményként jelenik meg a leírásokban. Május elejére kaotikus hatalmi viszonyok alakultak ki: a Vöröskereszt mellett a gettóba benyomuló csehszlovák csendőrség is igyekezett a hatalmat megkaparintani, azonban május 5–6-áig a német fegyveres szervek is jelen voltak.[97] Pick május 5-én lakonikusan megjegyezte: „Béke!" Ez nyilvánvalóan az SS és a német katonaság távozását jelentette. Ezt a bejegyzését három nappal később, a szovjet katonai bevonuláskor és a gettó tényleges felszabadításakor megismételte,[98] miután 1945. május 5-én, szombaton az akkor már napok óta a térségben állomásozó Vörös Hadsereg benyomult a táborba, és felszabadította Theresienstadtot. Weiczner ugyancsak május 5-éhez kötötte a felszabadulást.

A tábor felszabadításának időszaka cezúrát jelent a bejegyzések tartalmában. Az általános eufóriát hamarosan felváltották a mindennapok nehézségeiről szóló sorok. Weiczner május 9-én már egy sor hétköznapi problémát említ meg: dohánybeszerzési nehézségeket, a több ezer felszabadított fogollyal való első találkozást, árucserét. Május 10. után a szarvasi férfi elnémult: nem írt több bejegyzést. Ez összefügghetett pszichés kimerültségével is, hiszen vágyott arra, hogy minél előbb visszatérjen a szülőföldjére, hogy a szerettei körében legyen, de egyúttal epés megjegyzésekkel illette lágertársait. Többet nyomott a latban az, hogy elkapta a tífuszt: „Reszket a kezem, mert 39,4 fokos lázam van, tífuszgyanús vagyok. El

[96] 791. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[97] Adler, 2017, 176–177.
[98] Pick Imre naplója, 1945. május 5. és 8. (magántulajdonban)

vagyok keseredve, hogy a finisben ütött be a katasztrófa, én nem akarok itt kórházba kerülni, és ha a sors azt szánta nekem, hogy el kell pusztulnom, akkor ez történjen velem otthon! Pedig úgy szeretnék még élni!"[99]

Május 10-én a szovjet katonai parancsnokság megszüntette az április eleje óta fennálló karantént, és ez a volt foglyok szabad mozgását, társas érintkezését és munkavállalását is lehetővé tette. Pick Imre május 10-ei bejegyzéséből megtudjuk, hogy munkát vállalt.[100] Pick egészen hazaindulása napjáig, június 11-éig vezette naplóját. Az addig eltelt egy hónapban rövid, néhány szavas bejegyzéseket írt, amelyek az ellátása (élelmiszer, ruhanemű vagy gyógyszer),[101] illetve egy-egy esetben szabadidős tevékenysége (kirándulás a környék településeire,[102] ünnepek,[103] oroszokkal való nyelvi érintkezés nehézsége)[104] körül forogtak. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a gettó felszabadítása után a legfontosabb, a túlélést és a korábbi élete újrakezdését megszervező feladatok köthették le. Feltételezhető, hogy a naplóírók, amint lehetőségük volt arra, hogy saját döntésük alapján cselekedjenek, már nem bíbelődtek az írással. A lágernaplóírás aktusa a szabadság bizonyos fokú visszanyerésével szűnt meg.

A theresienstadti hontalantáborba került zsidók többsége 1945 nyarán repatriált Magyarországra. Hillerslebenhez hasonlóan a felgyógyult hontalanok számára a táborparancsnokság személyi okmányokat állított ki, amelyek feljogosították őket az ingyenes hazautazásra, ami azonban kínlódást jelentett. A magyar állam megfeledkezett róluk, jobb híján a Joint segélyszervezettől kaptak némi pénzt az okmányaik mellé. Sokan azon-

[99] Weiczner Jenő naplója, 1945. május 10. Weiczner [d. n.]: 260.
[100] Pick Imre naplója, 1945. május 10. (magántulajdonban)
[101] Uo. 1945. május 22., 26. (magántulajdonban)
[102] Uo. 1945. május 11. (magántulajdonban)
[103] Uo. 1945. május 18. (magántulajdonban)
[104] Uo. 1945. május 15., május 17. (magántulajdonban)

ban nem bírták kivárni azt, amíg a táborban rostokoló többi nemzetiség megelőzi őket, és lefizették a csehszlovák, román, jugoszláv repatriáló buszok sofőrjeit, akik jó darabig, sokszor egészen az országhatárig elhozták őket. Innen kerültek számosan illegálisan (azaz papírok nélkül) Magyarországra. A fiatal Veres György nővére aranyért és állítólag némi csábításért cserébe még májusban elintézte, hogy illegálisan felkerüljenek egy teherautóra, és ponyva alá bújva hat ellenőrzőponton is átjutottak, így értek ki Theresienstatból, majd végül, további szerencsés körülmények folytán Prágán keresztül érkeztek meg Budapestre.[105] A „félszabadságban" levő magyar zsidók kevésbe szerencsés és élelmes százai ellenben az összes nemzet képviselői közül utolsóként hagyták el a tábort 1945 augusztusában a csehszlovák állam által biztosított, Pozsonyig futó szerelvényeken.[106] Innentől ki-ki ahogy tudott, vonatra ülve vagy gyalogszerrel vergődött vissza Magyarországra. Theresienstadt augusztusra végleg kiürült, és a szovjet megszállási zóna katonai igazgatása felszámolta a tábort.

Vöröskeresztes mentőakció Svédországba

A Bergen-Belsen rámpájáról 1945 áprilisában kigördült evakuáló szerelvények utasai Hillerslebenben és Theresienstadtban nyerték vissza részleges szabadságukat. A táborban maradt és ott felszabadult zsidók egy részét azonban rövidesen ugyancsak evakuálták.[107] Mint számos felszabadított koncentrációs tábor esetében, a Nemzetközi Vöröskereszt volt az egyik leg-

[105] Interjú Vigh Györggyel. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2016. (A szerző birtokában.)
[106] Interjú Olláriné Ernszt Anikóval, 2017. Készítette: Szécsényi András. (A szerző birtokában.)
[107] A kérdéskörről összefoglalóan lásd Szécsényi 2019b: 197–235; Szécsényi 2023b: 501–511., Szécsényi 2024c: 267–288.

fontosabb szereplő, amely segítette a felszabadított koncentrációstábor-beli zsidókat abban, hogy rátaláljanak az elveszített szabadságuk felé vezető útra. A Vöröskereszt már 1945 áprilisában, a tábor felszabadítása utáni napokban ápolószemélyzetet küldött a tábori kórházba, majd – látva az ellátandó betegek óriási létszámát, valamint az orvosi-ápolói személyzet és az eszközök és ellátmány elégtelenségét – javaslatot tett a tábori kórházon kívüli rehabilitációs projekt megvalósítására a lezárult háborúban semleges Svédország területén. A Nemzetközi, majd a csakhamar bekapcsolódott Svéd Vöröskereszt célja az volt, hogy megszervezzék és lebonyolítsák azoknak az egykori lágerlakóknak a kiutazását Svédországba, akik hosszú távú egészségügyi rehabilitációt igényeltek. Ezzel egyidejűleg a Nemzetközi Vöröskereszt javaslatára a szövetséges katonai erők főparancsnoksága (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force, SHAEF) 1945. április 20-án a nemzetközi segélyezési szervezeten (UNRRA) keresztül a svéd kormányhoz fordult azzal a kéréssel, hogy a Svéd Vöröskereszt bevonásával szervezzék meg az említett akciót. Konkrétan tízezer, a német koncentrációs táborokban felszabadított zsidó túlélő hat hónapon belüli Svédországba szállításáról és orvosi kezeléséről, illetve rehabilitációjáról volt szó.[108] A svéd kormány pozitív válasza után a Vöröskereszt evakuációs irodát hozott létre lübecki székhellyel.

Ennek a nagyszabású műveletnek voltak előzményei. Miután a hivatalosan semleges Svéd Királyság és a nemzetiszocialista Németország közötti kapcsolatok 1943 elejétől kezdve romlani kezdtek,[109] 1944 szeptemberétől a Svéd Vöröskereszt Folke Bernadotte (1895–1948) vezetésével, egyszersmind a svéd kormány jóváhagyásával a náci lágerekben sínylődő zsidó

[108] Hindley 1996: 52–77.
[109] Radowitz 2005: 543–573.

(valamint skandináv politikai) foglyok kimenekítését kezdeményezte. A Hitler háta mögött, Heinrich Himmlerrel, az SS birodalmi vezetőjével folyó titkos alkudozások végül sikerre vezettek. A svédek a Himmlerrel kötött megállapodások értelmében az úgynevezett Bernadotte-akcióval húszezer fő evakuálását tették lehetővé, akiket 1944 szeptembere és a következő év áprilisa között a Vöröskereszt által biztosított, jelzéssel ellátott fehér buszokkal szállítottak el a táborokból.[110]

Hogy a kórházban kezelt sok ezer beteg közül kik és miért kaptak helyet a Vöröskereszt mentőakciójában, azt a különböző egyéni motivációk, élethelyzetek, nemritkán pedig véletlenek döntötték el. A legfontosabb szempont természetesen az illetők egészségi állapotával függött össze. A 22 éves budapesti Grünwald Franciska is Cellébe került. Az éhezéstől 28 kilogrammra lefogyott fiatal lányt hasmenés és visszérgyulladás miatt kezelték, emellett a keze annyira elfertőződött, hogy az orvosoknak amputálniuk kellett. A segítségére siető belga orvostanhallgatóknak azonban sikerült az életét megmenteni. A nő később felidézte, hogy súlyos állapota miatt az orvosok gyakorlatilag „kötelezték" arra, hogy benne legyen a Vöröskereszt „rehabilitációs csoportjában".[111] Wieder Salamon dolhai deportált fiatalember súlyos depresszióval küszködött, a tábor felszabadítása után öngyilkosságot kísérelt meg, az orvosok lelki sérülésének javítása céljából sorolták be az egyik transzportba.[112] Révész Gáborné és más túlélők azonban úgy emlékeztek, hogy ez csupán lehetőség volt számukra. Révész Gáborné is, mint sokan mások, az áprilisban megalakult magyar tábori bizottság befolyásos, jól informált tagjaitól hallott a svéd-

[110] Wikberg 2000; Zander: 2006; Persson: 2009. Lásd még Szécsényi 2019b: 202–208. és Bohus–Pataricza 2024: 14–15.
[111] Interjú Koltai Franciskával, 1997. USC Shoah 24938.
[112] Solomon Wieder visszaemlékezése. USHMM Documents. 1997 A0291.

országi utazásról, és azonnal megragadta a lehetőséget. Volt, aki egy brit kórházban töltött lábadozásának első heteiben hallott a „mentőakcióról" pletykák révén.[113] A pletykáknak vélhetően nagy szerepük volt az információáramlásban, a misztikusnak tűnő Svédország képe pedig alkalmas volt az emberi fantázia kiszolgálására. Sokan, mint például Zinner Sándor, aki memoárjában több ízben is leírta, hogy üdülni viszik a skandináv államba, valójában nyaralásról álmodoztak.[114] A pletykák alapján az esetleges „nyaralásra" nagy volt az igény. A tornyospálcai illetőségű Widder Erzsébet szintén a kórházban járt brit katonáktól értesült róla, majd ennek alapján kérte lehetséges felvételét. Ő és sorstársai természetesen nem tudták, mi fog ott történni, de úgy gondolták: „menjünk, Svédország jó hely".[115] Voltak név- és személyazonosság-cserék is. A 19 éves budapesti Barta Klára a kórházban találkozott egy másik lánnyal, Decker Margittal, akit az orvosok nyilvántartásba vettek, de nem akart menni; nevet cseréltek, és Barta Klára Decker Margit néven ment a skandináv országba.[116] A 18 éves Bácskai Magda felidézi, hogy orvosoktól és önkéntes orvostanhallgatóktól tudta meg, hogy „vagy 6 hónapos szanatóriumba mehet Svájcba, vagy 3 hónapos szanatóriumba kerül Svédországba."[117]

A túlélők – függetlenül attól, milyen indokkal vették fel őket a „svéd jegyzékbe" – zavartan, ambivalensen álltak az ismeretlen lehetőséghez. Ehhez hozzájárulhatott az említett információk elégtelensége, de az is, hogy többségük hónapokat töltött zsúfolt körülmények között, úton, barakkokban, különféle koncentrációs táborokban, és pihenni akartak, nem

[113] Interjú Révész Gábornéval. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2018. (A szerző birtokában.)
[114] Zinner 2022: 128.
[115] Interjú Widder Erzsébettel, 2000. USC Shoah 51295.
[116] Schönfeld Barta Klára visszaemlékezése, 2007. (A szerző birtokában.)
[117] Interjú Bácskai Magdával, 2001. USC Shoah 51730.

utazni. Kertész Lillynek például lehetősége lett volna felszállni a Svédországba tartó teherautók egyikére, de az utolsó pillanatban inkább megszökött.[118] Persze nem minden teljesen legyengült és beteg embernek jutott hely. Szebeni Erzsébet például hiába szeretett volna Svédországba jutni, ehelyett április második felében a lüneburgi állami kórházba vitték, majd néhány hét elteltével, még a nyár folyamán brit katonai egységek visszavitték Bergen-Belsenbe egy végül az utolsó pillanatban (feltehetően a telítettség miatt) elmaradt evakuálásra.[119]

A svédországi utazásra kiválasztott személyeket a Vöröskereszt munkatársai regisztrálták, majd a táborban utazási igazolványt állítottak ki a jogosultaknak. A cél az volt, hogy a zsidókat a lehető leghamarabb és biztonságos körülmények között a dél-svédországi Malmőben kialakított elosztóközpontba szállítsák. Ennek érdekében 1945 májusában a „svédeket" először külön barakkokban elkülönítették a DP-táboron belül; sokakat ideiglenesen el is választottak az anyjuktól, ha ez orvosilag indokolt volt.[120]

Néhány nappal a regisztráció után a brit táborvezetés a vöröskereszt es egységekkel karöltve hatékonyan kivitelezte a kiszállítást. 1945. június 19-én az első 350 fős csoport elhagyta Bergen-Belsent, majd július 29-ig többtucatnyi kontingens követte őket. A kutatás jelenlegi állása szerint csak megbecsülni lehet a svéd transzportokban részt vettek és azon belül a Magyar Királyság területéről származó zsidók létszámát. A menekültügyi szervezetek – Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress) és a Joint – háború utáni adatai szerint a volt német koncentrációs táborokból 9273 főt vittek Svédországba 1945 júniusában és júliusában. Derrick

[118] Kertész 1995: 280–82.
[119] Interjú Fehérvári Szebeni Erzsébettel. Készítette Huhák Heléna és Szécsényi András, 2017. (A szerző birtokában.)
[120] Kertész 1995: 282.

Sington, a bergen-belseni felszabadult zsidók rehabilitációjában és nyilvántartásában részt vevő angol katona 7000 főt említ,[121] és hozzávetőlegesen ezt a létszámot erősíti meg egy másik lista is, amelyet az ENSZ menekültügyi hivatala adott ki. Azt azonban nem tudjuk, hány Magyarországról elhurcolt zsidó szerepel a listákon. Ez az egyetlen ismert statisztikai adatgyűjtés a kérdésben. Az világosan látszik, hogy a lista korántsem teljes, ugyanis a korabeli töredékes, tucatnál is több transzportlista[122] és a Svéd Vöröskereszt ugyancsak töredékes adatfelvételei számos olyan nevet tartalmaznak, amelyek a Zsidó Világkongresszus adatsoraiban nem szerepelnek. A Bergen-Belsen DP-táborból svédországi szanatóriumtáborokba jutott magyar zsidók létszámát hozzávetőlegesen 2000 főre becsülhetjük.

A csoportokat kórházi vonatokkal vagy katonai buszokkal szállították Lübeckbe, onnan pedig komppal Malmőbe, vagy ritkábban katonai hajóval Stockholmba.[123] Malmö kikötője mellett felállítottak egy elosztóközpontot, amelyen június és július folyamán mindenki áthaladt, kivéve azokat, akiket Lübeckből Stockholmba szállítottak. Itt vette át a kontingensek teljes felügyeletét a Svéd Vöröskereszt.

A regisztráció után a menekültként befogadott zsidóknak, akárcsak Lübeckben, Malmőben is kötelezően le kellett zuhanyozniuk, és fertőtlenítő eljáráson kellett átesniük, amelynek során ruházatukat elkobozták és elégették, majd ideiglenesen karanténba helyezték őket. A túlnyomó többség legfeljebb néhány napig maradt itt, míg tovább nem szállították őket az ország különböző részein lévő szanatóriumi táborokba. A végső cél az volt, hogy minden menekültként regisztrált zsidót szanatóriumba

[121] Bloxham–Flanagan 2005: 80.
[122] Ezek a listák az USHMM archívumában mikrofilmen kutathatók. A listákat felsorolja: Szécsényi: 2019, 234–235.
[123] Interjú Révész Gábornéval. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András, 2018. (A szerző birtokában.)

juttassanak. Azokat, akiknek az egészségi állapota kórházi kezelést vagy műtétet igényelt, általában először néhány hétre egy Malmö környéki kórházba vették fel, és csak ezután kerültek szanatóriumba.

„Sok-sok meseautó nagy vöröskereszttel / Mint erős testőrség állnak sorfalat / Kikerült belőlük / minden, ami szegény / Flychtlingek részére rég látott jó falat" – írta versében a szatmárnémeti származású Lebovits Rozália az utazásról.[124] A táborból Svédországba vezető út élményei és emlékei a fentiek ellenére mégis túlnyomórészt negatívak a túlélők beszámolóiban. Ezt a már említett okok mellett a számos esetben rokonaiktól, lágertársaiktól, újdonsült kórházi barátaiktól való elszakadás, illetve a félelmet, sőt pánikot kiváltó nyilvános malmői kötelező fertőtlenítő zuhany generálta.[125] A túlélők felfokozott elvárásokkal készültek az „új életre". Beszámolóik, tanúvallomásaik alapján úgy tűnik, hogy legtöbbjük számára a Svédországba vezető út rendkívül fárasztó is volt. A Vöröskereszt munkatársainak nem kielégítő, gyakorlatias, sokszor „embertelennek", sokkolónak tűnő viselkedése sokakat zavarba ejtett és megbántott.[126]

A táborok hivatalos elnevezése a Vöröskereszt és a menekültügyi szervezetek részéről *menekülttábor* volt, ami arra világít rá, hogy az ország a volt deportáltakat állampolgári jogaik visszanyeréséig menekültként kezelte és fogadta be. A táborok ilyen értelemben hontalantáborokként is felfoghatók, és a kontinensen 1945 és 1952 közötti működő DP-táborokra emlékeztettek, azzal a különbséggel, hogy Svédországban a fő cél a gyógyítás volt, nem pedig a hosszú távú ellátás és a hazatérésre való felkészítés. A hontalantábor megjelölés azonban sem a hivatalos iratokban, sem az egyéni narratívákban nem jelenik meg. A túlélők túlnyomó többsége

[124] Lebovits (Weinreb) Grete dokumentumai Svédországból, 1945–1946. YVA ID 12621571.
[125] Erről részletesen: Szécsényi 2019: 234–235.
[126] Szemléletes példát ad: Halászné Márton Klára visszaemlékezése. HDKE 2014.16., 30–31.

szanatóriumként, szanatóriumtáborként, kórháztáborként, ritka esetben üdülőtáborként hivatkozott ideiglenes lakhelyére. Ez a megnevezés találó is, amennyiben a táborok célja valóban a testi és pszichés rehabilitáció, gyógyítás volt – hozzá kell tenni azonban, hogy – ha csekély mértékben is – a hontalantáborok egyes attribútumait is magán hordozta (közösségszerveződés, felkészülés a polgári életbe való visszatérésre).

A jelenlegi kutatások szerint a Bergen-Belsenből származó magyarokat Malmőből a következő településeken felállított táborokban helyezték el: Stockholm, Visingsö, Sigtuna, Billingen, Eskilstuna, Lokabrunn, Växjö, Göteborg, Örebro, Alingsås, Ribbingelund, Karlstad, Kalmar, Landskrona, Österkorsberga, Risbrunn, Almhult, Lund, Katrineholm, Uppsala, Norköping.

A táborok jellemzően kisvárosokban vagy vidéki városokban kaptak helyet, főként zöldövezetekben vagy erdők közelében. A tábortípusok viszont meglehetősen nagy heterogenitást mutatnak, miután fontos szempont volt a táboroknak a lakosságtól való elkülöníthetősége, illetve az épületek nagy mérete. Többségében – tekintettel a nyári szünetre – sokhelyiséges, modern vizesblokkal rendelkező iskolaépületek voltak. Másutt, például Lokabrunnban vagy Karlstadban, kétszintes, úgynevezett „villaépületekben" vagy katonai táborokban, laktanyákban (Jonköping) alakították ki őket, ahol a körülmények kevésbé voltak kényelmesek, mint a fent említettek. Az iskolaépületek egyes helyiségeiben egyszerre 4-5, de akár 30 embert szállásoltak el tiszta, jó körülmények között. A zsidó táborlakók állandó felügyelet alatt álltak, és a beszámolók szerint a gyógyszerek és a megfelelő mennyiségű, tápláló, egészséges ételek révén hamar visszanyerték a deportálás előtti testsúlyukat és fizikai állapotukat.[127] A táborokat tilos volt

[127] Interjú Fehérvári Szebeni Erzsébettel. Készítette Huhák Heléna és Szécsényi András, 2017. (A szerző birtokában.)

elhagyni, és a rehabilitáció ideje alatt az egykori heftlingeknek meghatározott napi beosztáshoz kellett alkalmazkodniuk. Eltávozáshoz előzetes engedélyt kellett kérni a tábor orvosától vagy az osztályvezető orvostól, illetve ritkábban a vöröskeresztes ápolónőktől, más néven *lottákt*ól. Mindezt a Vöröskereszt szigorúan felügyelte. Az első időkben még a kert/udvar használatát is megtiltották a fertőzésveszély miatt, de 1945 augusztusától, illetve amint a lakók egészségi állapota engedte, a felügyelet lazult, és engedélyt kaptak a táborkerítésen túli világ felfedezésére.

A vizsgált források alapján szinte egyik „menekült" sem egy táborban töltötte el gyógyulási idejét, hanem több településen, több táborban lábadozott 1945 folyamán és a következő évben. Jelentős részük háromnégy helyen is tartózkodott. Ezt a Vöröskereszt a szükséges orvosi ellátás és kezelés színvonalától és típusától, valamint a megfelelő orvosi ellátás és az önkéntes személyzet meglététől függően osztotta be: volt, hogy egy személy akár négy-öt szanatóriumi tábort is végigjárt, és minél jobban volt, annál többször került át a megfelelő szanatóriumba.

A túlélők egodokumentumai jelentékeny információkat tartalmaznak arról, hogyan élték meg a rabság és szabadság közötti „fél-lét" különös hónapjait, esetleg éveit. A vallomásokban vagy a túlélőkkel évtizedekkel később készített interjúkban a Svédországban eltöltött időt legtöbb esetben összevetették korábbi szenvedéseikkel, és a koncentrációs táborokban eltöltött fogságukkal. Az egyéni sorsok természetesen a trauma feldolgozásának sokféle attitűdjét és egyéni stratégiáját tárják fel, néhány közös vonás mégis felfedezhető. Elsősorban arról vallanak, hogy többnyire itt, a szanatóriumtáborokban élték át hosszú idő után a szabadság érzését, nem pedig Bergen-Belsenben, a tábor felszabadítását követő periódusban, ahol, mint már utaltunk rá, a túlélő zsidók még mindig az eufória, majd a gyötrelem állapotában voltak. Amint az előzőekből kiderült, az utazás fizikai kor-

látai és negatív élményei tovább konzerválták és erősítették egyesekben a gyötrelmet és az elszigeteltséget, néha tartós negatív hatásokat okozva, vagy meghosszabbítva a lelki felépülés időszakát.

A források egyfajta „félszabadságként" vagy – ahogy egyikük fogalmazott – „egy második élet kezdeteként" definiálták a rehabilitációs táborokban tartózkodásukat.[128] Ezt a volt fogvatartottak fizikai és mentális állapota, valamint a környezetükhöz való viszonyuk határozta meg. Ez az egyéni eltérés a túlélőkben egyéni válaszokat is generált a jövőjük alakítása tekintetében.

A túlélők által elbeszélt élmények között kiemelkedő helyet foglalnak el a szanatóriumi táborokról, kórházakról szóló leírások és a gyógyulási folyamatról tanúskodó beszámolók. Ezek általában más pozitív élményekkel párosulnak, gyakran éles ellentétben a koncentrációs táborok kemény valóságával. Megemlítik a svéd táj szépségét, a környéket, a táborok elhelyezkedését erdők és ligetek közelében. Néhányan a Malmőből a szanatóriumi táborokba tartó vonatútról szóló beszámolóikban a vonat rendjét és tisztaságát is dicsérik. Másokhoz hasonlóan Widder Erzsébet is úgy érezte, hogy „a mennyországba csöppent".[129] Egy másik magyar lány, valószínűleg sok utastársához hasonlóan, ugyanezt fogalmazta meg memoárjában: „Azt hittem, egyenesen a mennybe jutottam."[130]

Ezekben az elbeszélésekben időnként a meleg nyári idő is megjelenik: a koncentrációs táborok hideg, rideg, félelmetes világával szemben a meleg idő egy új világ kezdetét, a szabadság élményének beteljesülését is jelentette.

[128] Interjú Koltai Franciskával, 1997. USC Shoah 24938. Lásd erről: Szécsényi 2022b: 166.
[129] Interjú Fehérvári Szebeni Erzsébettel. Készítette Huhák Heléna és Szécsényi András, 2017. (A szerző birtokában.)
[130] Napló, közel 50 év után. USHMM, Accession Number: 1994.A.0150. RG-02.209.

A gondoskodás és a lották pozitív említése ugyancsak rendre visszatérő elem a narratív forrásokban. A Sigtuna táborban például 1945 és 1947 között összesen 120 bergen-belseni túlélőt láttak el. A Sigtuna Alapítvány ma is nagyszámú köszönőlevelet, karácsonyi és születésnapi üdvözlőlapot, közös fényképeket és emlékkönyveket őriz, amelyeket az ott tartózkodók rajzoltak, írtak vagy küldtek postán a lottáknak és az orvosoknak.[131] Ezt az attitűdöt mutatják az 1945 és 1946 nyara között a tábor területén készült közös fényképek is. Sőt a fennmaradt csoportképek tömegei a gondozók és gondozottak közös identitásának jeleként is értelmezhetők.[132] Ennek az időszaknak általánosságban is jellegzetes termékei a vidám, derűlátó hangulatot tükröző fényképek és fotósorozatok, amelyeket 1945 végéig a különféle táborok lakói a csehszlovák posta segítségével cseréltek vagy küldtek el szeretteiknek.[133]

A pozitív tapasztalatok ellenére néhányan nem tudtak szabadulni a fájdalmuktól. Volt, aki nehezen viselte, hogy egyes táborokat szögesdrót vesz körül, emlékeztetve őket a borzalmakra. Ennek ábrázolása esetenként egyfajta önreflexió is: megörökítették és leírták saját lehetetlen helyzetüket, ahogy tehetetlenül fekszenek a kórteremben, várva a gyógyulást, a hazatérést, a szeretteiket, de mindig visszazuhannak a zord valóságba.[134]

A vöröskeresztes tábori koszt, a bőséges, jó ételek a felépülés során mély nyomot hagytak minden emlékezőben, különösen 1945 nyarán és őszén, ami nem meglepő a hónapokig tartó éhezés után. A már említett Widder Erzsébet az első napon Malmőben 24 órán át megállás nélkül evett.

[131] A Sigtuna Alapítvány válogatott iratai. USHMM, 2016.189.1. RG Number: RG-66.007.
[132] Magyar zsidó nők Landskronában, csoportkép. USHMM, Photograph Number: 92087.
[133] Lengyel és magyar menekültek versei Svédországból, 1945-1946. USHMM, Margalit Bar-On collection. 1997.A.0200.
[134] Például: Azriel Feuerstein visszaemlékezése. HDKE 2013.141.1.

A zsidó menekültek arról számoltak be, hogy tejes ételeket, sok gyümölcsöt és zöldséget ettek, többnyire főzve, amelyek egyszerre voltak táplálóak és nem túl nehezek. Legtöbbjük heteken belül jelentősen hízni kezdett. Emellett maradandó élményt jelentett számukra a meleg víz, a mosdási lehetőség és a tisztaság érzése is.[135]

A svédországi időszak jelentős szerepet játszott a társas kapcsolatok normalizálódásában, végső soron pedig a menekültek bizonyos fokú társadalmi integrációjában. Előző évi deportálásuk óta először ebben az időszakban alakítottak ki és rendszeresítettek kapcsolatot magyarországi vagy máshol élő rokonaikkal. A vöröskeresztes táborokban mindenhol lehetőséget biztosítottak a kapcsolatok felvételére, lehetett az távirat, illetve levélküldés. Másik oldalról tekintve, a Magyarországon (vagy ismét a háború utáni utódállamokban) élő hozzátartozóknak 1945 nyarától 1946 nyaráig lehetőségük volt arra, hogy a különböző nemzetközi segélyszervezeteken keresztül keressék a rokonaikat: Magyarországon a DEGOB, a Joint és a Nemzetközi Vöröskereszt Nyomozó Szolgálata volt a legismertebb. Természetesen az újságok hirdetési rovatai is szerepet játszottak a kapcsolatfelvételben, és létezett a *Hírek az Elhurcoltakról* című újság, amelyet kifejezetten erre a célra hoztak létre.[136] Aki 1945 végén még Svédországban maradt, azok közül kevesen voltak, akiknek nem sikerült kapcsolatba lépni távoli szeretteikkel. Ritka volt Grünwald Franciska esete, akinek édesanyja a budapesti Bethlen téri DEGOB-falragaszokról tudta meg, hogy lánya életben van Lokabrunnban.[137]

A kommunikáció tehát a volt foglyok fizikai állapotának javulásával, a gyógyulással, a társas kapcsolatok felvételével indult meg. Mivel a ber-

[135] Interjú Bácskai Magdával, 2001. USC Shoah 51730.
[136] Erről részletesen: Huhák 2017: 147–185.
[137] Interjú Koltai Franciskával, 1997. USC Shoah 24938.

gen-belseni deportált magyar, lengyel, holland, francia és más nációjú foglyok kezdetben nem tudtak svédül, a lottáktól nyerték az első nyelvi ismereteiket. A magyar foglyok többsége (családi indíttatásból vagy iskolai tanulmányaik alapján) valamelyest tudott németül, de azt a magyar tanúvallomások mind említik, hogy a kórtermekben mindig volt legalább egy személy, aki a német nyelvet *lingua franca*ként használni tudta az orvosokkal és ápolókkal való kommunikációban a maga és társai javára. A svéd nyelvtudás egy idő után kiváltképpen sürgőssé vált, amikor a karantén feloldása után engedélyt kaptak a táborok elhagyására; igazán azonban a munkavállaláshoz volt lényeges. A táborokból fennmaradt családi levelek egyértelműen bizonyítják, hogy a magyarok a svéd nyelv elsajátításával igyekeztek adaptálódni környezetükhöz, annak ellenére, hogy e levelek többségéből kiviláglik a honvágy egykorvolt otthonuk és persze szeretteik iránt. Az adaptálódás kényszere és a repatriálási szándék tehát, úgy fest, együttesen jelentkezett.[138]

Számos emlékező arról számol be arról, hogy a helyi, vidéki svéd lakosság körében megdöbbentést váltott ki a jelenlétük: megbámulták őket. Az egyik tábor kerítésén át a helyiek bámulták őket, „mint a majmokat" – emlékezett Widder Erzsébet.[139] 1945 nyarán–őszén még sokan kopaszok voltak korábbi fertőzéseik miatt, egyes magyar nők még az auschwitzi szőrtelenítésből sem tudtak felépülni.

Egy idő után, amikor már kimehettek az utcára, megszülettek az első igazi találkozások, majd barátságok is. Szinte nincs olyan túlélő, aki ne számolt volna be legalább egy szorosabb kapcsolatáról. A barátságok sok-

[138] Lásd például Schwartz Olga leveleit (Fogel László birtokában), Frisch Lenke és Klein Dávidné Frisch Margit hagyatékát (Szegő Ágnes birtokában) és Neumann Éva leveleit Svédországból, Czink 2024: 34–39.
[139] Interjú Widder Erzsébettel, 2000. USC Shoah 51295.

szor olyan szorossá váltak, hogy egyes svéd családok egy idő után magukhoz vették az illetőt, szinte családtagként kezelve.

Szerelmek is szövődtek Svédországban: akár a túlélők között, akár a helyi lakosokkal. esetleg az otthoniakkal való levelezésből fakadóan.[140] A párkapcsolatokat a nehéz helyzet is alakította: bizonyára nem volt egyedi eset, ami a göteborgi táborban, 1946-ban történt. Egy lány azért ment férjhez, mert hírt kapott, hogy összes rokona a holokauszt áldozata lett. Ő így akarta túlélni és elfeledni a történteket.[141] Nem volt kiért hazajönni – írta Marosi Gyuláné kései, kéziratos memoárjában.[142] Weisz Lili korábbi középiskolai tanárával vette fel a kapcsolatot tábori kezelése során, akivel ily módon szerelem bontakozott ki, s 1946 tavaszán, visszatérve, össze is házasodtak.[143] Wieder Helén 1946-ban, a táborból való távozása után Västerås kisvárosban telepedett le néhány volt lágertársával egyetemben. A helyi elektrotechnikai üzem alkalmazottjaként ismerkedett meg egy olasz állampolgárral, későbbi férjével. Külön érdekesség, hogy ez a momentum vezette vissza a zsidó valláshoz is, és ő volt az, aki a város zsidó közösségét létrehozta és ápolta.[144]

Az emberi kapcsolatok lassú újjáalakulása mellett a „fél-létben" folyó élet jellemzőjeként az egykori foglyoknak igényük és szükségük is volt arra, hogy fizikai felépülésükön túl dolgozzanak, pénzt keressenek, és végső soron eltartsák magukat. Az utóbbi szükségszerűnek bizonyult, hiszen a Svéd Vöröskereszt egy év elteltével meg akart tőlük válni, ugyanakkor

[140] Egy bergen-belseni deportált, a huszonöt éves Miklós svédországi rehabilitációja során átélt szerelem a témája Gárdos Péter *Hajnali láz* című regényének, amelyben a szerző szülei történetét dolgozta fel, és azonos címmel nagy sikerű játékfilmet is rendezett belőle (2015). Lásd Gárdos 2010.
[141] Halász Miklósné sz. Márton Klára visszaemlékezése. HDKE 2014.16, 36.
[142] Marosi Gyuláné visszaemlékezése. HDKE 2011.1026.1.
[143] The Weisz family poses outside its home in prewar Hungary. USHMM. Photograph Number: 07452.
[144] Interjú Helen Wieder Fronda Bergmannal. USHMM 2017.553.2. RG-50.998.0002.

– mint láttuk – zömében nem várhattak megélhetést biztosító támogatást sem a magyar államtól, sem otthon maradt családtagjaiktól. Úgy tűnik, hogy a bergen-belseni svédországi magyarok számára ez egy magasabb lépcsőfoknak is volt tekinthető. A fiatal és fogékony kamasz, a kassai illetőségű Feuerstein György hamar megtanult németül, majd svédül, ő egy göteborgi könyvtárban kapott állást 1946 tavaszán.[145] Nehezebb dolguk volt az iskolázatlan, illetve idősebb személyeknek, akiknek a nyelvtanulás és általában az értelmiségi gondolkodás nem volt evidencia. Ők legtöbb esetben különféle könnyűipari üzemekben helyezkedtek el (inggyár, ruhagyár, cipőgyár, gumigyár, üveggyár stb.), de még ők sem spórolhatták meg, hogy minimális nyelvtudásra ne tegyenek szert. Márton Klára emlékezésében leírja, hogy felgyógyulásuk után a helyi gyártulajdonos a tábor összes lakójának munkát ajánlott, amire harmincöten jelentkeztek is, magyarok, lengyelek és osztrákok, vegyesen.[146] Bloch Katalin két évet töltött különféle szanatóriumokban. Amikor kikerülhetett, munkát vállalt: „Két év kórházi kezelés után kikerültem egy nagy városba, és egy óriási cipőgyárban mint felsőrészkészítő kaptam munkát; én magam sem hittem volna, hogy ilyen rövid idő alatt megtanulom ezt a mesterséget, és kétszer annyi mennyiséget tudok produkálni, mint a svédek, akik 25–30 éve dolgoztak már a szakmában. Szépen kerestem, csinosan öltöztem. Közben jól megtanultam svédül írni-olvasni-beszélni."[147] A jó nyelvtudás természetesen több és jobb munkalehetőséget jelentett, és megkönnyítette az integrálódást,[148] amely egyébként legtöbbjüknek nem volt célja. Svéd-

[145] Azriel Feuerstein visszaemlékezése. HDKE 2013.141.1.
[146] Halász Márton Klára visszaemlékezése. HDKE 2014.16, 36.
[147] Napló, közel 50 év után. USHMM. Accession Number: 1994.A.0150. RG-02.209.
[148] Interjú Hirschler Borbálával, 2017. Készítette: Huhák Heléna és Szécsényi András. (A szerző birtokában.)

országra – valós, menekülttábori helyzetükhöz hasonlóan – inkább átmeneti állapotként tekintettek, semmint célra.

A menekülttáborok magyar lakóinak emlékezetében alig vannak igazán negatív emlékek a svéd orvosokról, ápolókról és lakosokról. Ami mégis előfordul, az leginkább azzal függ össze, hogy kevesellték a munkabérüket.[149] Összességében elmondhatjuk, hogy a bergen-belseni magyar deportáltak Svédországban szerzett élményei fontos hatással voltak további életük alakulására mind fizikai, mind lelki értelemben. Többé már nem voltak rabok, de várták az igazi felszabadulást, deportálás előtti életük valamiféle felemás visszatérését. Nem is várhattak mást, hiszen jól tudták: a genocídium mindegyikük családjában lelki-fizikai nyomorúsághoz vezetett. Huhák Heléna történész elemző szavai jól illeszkednek mindehhez: „A svédországi felgyógyító táborokban készített portréfelvételeken jól kivehető a nők telt arca, főleg a háború előtti és évekkel későbbi felvételekhez hasonlítva, ahol a természetes állapot látható. A lányok magukra és egymásra is rácsodálkoztak, milyen változásokon mentek keresztül: „Írd meg azt is, hittétek, hogy kibírom? Én még most is nehezen hiszem el magamnak. És Hilda hogy referált felőlem? Elmondta, hogy nem ismert rám? Most itt összekerültem olyanokkal, akikkel Bergenben együtt voltam, és csodálkozva kérdezik: »hogy tudtál így meghízni?« Mikor mondtam, hogy kb. ez az én otthoni formám, erre összecsapta a kezét, és azt mondja: »hogy tudtál akkor annyira lefogyni?« Hát most már jókat mulatunk, hogy haldokoltunk egymás mellett, és mind javulunk."[150]

Végül szólni érdemes azokról a gyerekekről, akiknek szülei nem élték túl a holokausztot. A Svéd Vöröskereszt az utazók kiválasztásánál előny-

[149] Shephard 2006: 152–153.
[150] Vég Júlia levelei Vég Zsuzsannának Svédországból, 1945. december 24. HDKE 2011.324.1; 6. Idézi és értelmezi Huhák 2016: 96–97.

ben részesítette az árvákat, mert esetükben különösen nagy veszély volt, hogy az immár szabad bergen-belseni táboron belül elkallódnak. Az árvákat külön transzporttal vitték ki Svédországba, és Malmö közelében árvaházakban helyezték el őket.[151] Aki szerencsés volt, hamar gyermektelen svéd családokhoz kerülhetett.

A magyar zsidók hónapokat, esetenként egy egész évet is a Svéd Vöröskereszt gondozásában töltöttek. Egy újságcikk szerint még az év novemberében is 1500-an várták sorsuk jobbra fordulását Svédországban.[152] Aki meggyógyult, a továbbiakban saját megélhetéséről maga kellett, hogy gondoskodjon. Közismert és kellően feltárt, hogy a deportáltak hazatérésével a magyar kormányzat vajmi keveset törődött,[153] szemben a legtöbb új demokratikus állam, köztük Csehszlovákia, Románia, Ausztria és Jugoszlávia akkori kormányaival.[154] A magyar kormány szemében mindez „zsidó belügy" volt, egy a magyar nemzet tagjainak szenvedései között. Ezért a túlélőknek a felgyógyulásuk után jó ideig lényegében semmi esélyük nem volt arra, hogy hazatérhessenek, hacsak nem küldtek otthonról pénzt, amelynek segítségével ezt megtehették.

De volt másik alternatíva is: a kivándorlás más országba. Minderről meglehetősen sporadikusak az ismereteink. Lefkovics Évának voltak rokonai az Amerikai Egyesült Államokban. A hatékonyabb segítségnyújtás reményében ő inkább hozzájuk fordult a Vöröskereszt segítségével. Már 1945 nyarán sikeresen felvette a kapcsolatot egyik távoli amerikai rokonával, aki rendszeresen küldött pénzt a lokabrunni szanatóriumba. Lefkovics Éva egészségileg feljavult ugyan, anyagi lehetőségei viszont egyelőre

[151] Lásd például: Interjú Eva Brettlerrel. USHMM 2008.369. RG-50.030.0546.
[152] „1500 deportált magyar tartózkodik Svédországban". *Magyar Jövő*, 1945. november 3.
[153] Huhák 2017: 147–185.
[154] Bankier 2005.

nem voltak a tábor elhagyására. Egy pénteki napon a táborvezető szólt, hogy telegramüzenete érkezett: kiviszik Amerikába, a neki juttatott pénzből vegyen hajójegyet magának. Az üzenetet a Vöröskereszt keresőszolgálata révén a két bátyja írta, akik akkor már Palesztinában voltak. Éva összesen kilenc hónapot töltött Svédországban, ekkor kapott vízumot. 1946. április 8-án érkeztek hajóval New Yorkba, ahol várta őket az anyja unokanővére és családja.[155]

Csekély információval rendelkezünk arról a kis létszámú csoportól, amelyik még 1947-ben is Svédországban volt, illetve azokról, akik nem kívántak hazatérni. Úgy tűnik, hogy e két csoport jórészt fedi egymást: akik 1947-ben is Svédországban voltak, azok nem a hazatérés lehetőségének hiánya miatt tették ezt, hiszen munka, kapcsolatok és a segélyszervezetek ellátása révén ekkorra már szinte mindenkinek volt lehetősége Magyarországra, vagy az ismételt párizsi határrevízió után ismét a szomszéd államokhoz csatolt területekre hazatérni. Valószínűsíthető, hogy az 1947-ben Svédországban lévő bergen-belseniek célja elsősorban az integrálódás, illetve az Amerikába, Ausztráliába, Palesztinába történő emigráció lehetett.[156] Ben Shephard történész állítása, miszerint a bergen-belseni svéd menekültkontingens tagjainak fele 1950-re integrálódott a svédországi zsidó közösségbe, vitathatónak látszik.[157] Tudjuk például, hogy egy máramarosszigeti ortodox fiú, a tizenöt éves Chanan Akavia a rehabilitáció során került kapcsolatba a cionizmussal, majd próbált cionista közösséget szervezni Vickelbi farmján közösségi alijázás céljából, de ez nem volt sikeres, így 1946 májusában Palesztinába távozott.[158] A kivételek sorához kívánkozik Schlisser Pál és testvére, Ilona: ők utóbbi három gyermekével együtt viszonylag zökkenőmentesen megtalálták a boldogulásukat.[159] Bizonyára a törpe kisebbséghez tartoztak azok is, akik a kezelések és a fokozódó szabadságérzetük ellenére nem voltak képesek feldolgozni a traumát, és így osztották Hadasah Modlinger tapasztalatát: „a svédek nagyon kedvesek voltak, de nem teremtettek otthont számunkra"[160], ezért választották a kivándorlást. Wieder Salamon dolhai deportált fiatalember, akit Auschwitzból hurcoltak Bergen-Belsenbe, majd június elején került a lübecki vonatra és Skandináviába, mély depresszióba esett, aminek oka volt az is, hogy szinte a teljes családja elpusztult. 1946-ban gyári munkásként helyezkedett el egy kisvárosban, azonban csakhamar sikertelen öngyilkosságot követett el. A végzetes tragédiától végül egy váratlanul kapott amerikai tanulmányi ösztöndíj mentette meg, melynek segítségével az USA-ba távozott.[161] A feldolgozott oral history interjúkból és egyéb egodokumentumokból úgy fest, hogy a kivándorlást választó, jórészt harminc év alatti magyarok fő célpontja kevésbé Nyugat-Európa vagy Palesztina volt, mintsem inkább az Egyesült Államok.

Akármilyen terveik voltak is, a volt lágerlakók Svédországban, legalábbis hivatalosan, ugyanolyan hontalanok voltak, mint Nyugat-Európa akárhány átmeneti gyűjtőtáborában, mivel a magyarországi zsidóság vagyonát a megelőző években csaknem teljes mértékben „arizálták", vagyis elvették a vagyonukat és keresztény honfitársaiknak juttatták. Ráadásul 1945 végén kezdődött a világtörténelemben is egyedülálló infláció, így az otthon maradt rokonaik támogatására apellálni meglehetősen illuzórikus volt. Voltak olyanok, akiknek a stratégiája eleinte a következő volt: „A hazajövetelün-

[155] Interjú Lefkovics Évával, 1994. USC Shoah 8892.
[156] Tipikusan ilyen életutat mutat be: Interjú Ilona Blair-rel, 2006. USHMM RG-50.583.0012.
[157] Shephard 2006: 152.
[158] Interjú Chanan Akavia-val, 1995. USHMM RG-50.120.0271

[159] Paul Schlisser photograph collection. USHMM 2003.472.1.
[160] Gill 1988: 263.
[161] Solomon Wieder: My life before, during and after the Holocaust. USHMM 1997.A.0291.

ket igyekeztünk elodázni, mert tudtuk, hogy a hozzátartozóinkat úgysem találjuk meg."[162] Bár voltak, akik 1945-ben hazavergődtek, ez azonban kevesek osztályrésze volt, a többség 1946-ig Svédországban maradt és munkát keresett – végzettség, képzettség és svéd nyelvtudás függvényében –, és valamilyen munkát vállalt a skandináv államban. Aki akart, egyéni úton vagy egykorvolt lágertársaival összefogva szervezte meg hazautazását szülőföldjére. A svédországi magyar konzulátus és egy civil szervezet, a Raoul Wallenberg Bizottság erkölcsi és minimális anyagi támogatást nyújtott számukra, de a magyar állam – jóllehet a külügyminisztérium számos megkeresést kapott egy hazatérést segítő akció megszervezésére – nem tett semmit.[163]

Hivatalos szervezet által készített listák hiányában bajos minderről mérleget vonni. A vizsgált narratív források alapján úgy becsülhető, hogy a bergeniek döntő többsége a repatriálás mellett döntött. Esetükben a „félszabadság" időszaka minden bizonnyal csak a szülőföldre visszatéréssel, esetleg onnan emigrálva, az új hazában zárult le.

[162] 2815. számú DEGOB-jegyzőkönyv.
[163] Szécsényi 2019b: 231–233.

UTÓSZÓ

A Bergen-Belsenbe cserezsidóként vagy fogolyként elszállított magyar zsidók története természetesen a hontalantáborokban nem ért véget. Ahogy röviden érzékeltettük, hosszú út várt még rájuk, amíg különféle útvonalakon haza tudtak vergődni. A legtöbb hontalantáborba került személy esetében csoportos hazaindulásról szó sem lehetett. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság korántsem teljes értékű, de a tendenciára rávilágító kimutatása szerint először szórványosan, majd nagyobb csoportokban érkeztek haza a deportáltak, 1945 nyarán átlag 200-250 fő naponta, majd augusztus első hetében ez a szám 7-800-ra ugrott. Összesítve a DEGOB 1946 szeptemberéig 83 331 visszatérőt regisztrált az összes német koncentrációs tábort túlélt, zsidó hontalantáborba jutott személy vonatkozásában. A legtöbben (25 678 fő) 1945 júniusában érkeztek, decemberben viszont már csak négyszáz hazatértről szereztek tudomást.[1] Akik az 1946-os évet is a magyar határon kívül töltötték, azok java része már egyáltalán nem szándékozott egykori hazájába, elhurcolásának színhelyére visszatérni. A hon-

[1] Huhák 2017: 171.

talantábor-beli „fél-létben" amint állapotukban javulás állt be, a túlélők kényszernek élték meg ottlétüket. Míg azonban a táborokban tartózkodó különféle nációjú volt üldözöttek tábori élete akár az 1950-es évekig is elhúzódhatott, addig a magyarok többsége 1946 végére elhagyta ideiglenes otthonát: hazatért, vagy új haza keresése mellett döntött (ami jobbára Palesztinát, illetve az USA-t jelentette). Mindez beleilleszkedett abba az Európában végbemenő nagy népvándorlási folyamatba, amelynek során több tízmillió ember (deportáltak, politikai és hadifoglyok) váltott lakhelyet.

Amennyiben a magyar politikai pártok az első békeév során a hadifoglyok hazahozatalát illetően jobbára tehetetlenek voltak, a vészkorszak túlélőinek esetében ez még inkább igaz volt. Ugyanakkor az államháztartás óriási hiánya, valamint az utak, hidak, vasutak megrongált, elpusztított állapota sem teremtett kedvező alapot mindehhez. A formálódó új politikai elit nemkülönben ellentmondásosan viszonyult a hazaérkezőkhöz, és ez tovább rontotta az egykori üldözöttek hazatérési esélyeit. Egyfelől tény, hogy a kommunista párt bizonyos táborokba küldötteket delegált azzal a céllal, hogy felmérjék elsősorban a prominens kommunista deportáltak hazahozatalának lehetőségeit, de ennél tovább nem jutottak. Másfelől ők is közönnyel, sőt ellenszenvvel fogadták a hazatérőket. Rákosi Mátyás pártfőtitkár május 23-án egyenesen „új veszélyként" aposztrofálta a hazatérő zsidóság felbukkanását, akik „megjátsszák, hogy született antifasisztá, belépnek pártunkba".

A demokratikus magyar államnak – más nemzetekkel ellentétben – láthatóan nem voltak fontosak a zsidók. Mindez az idő múlásával a hontalantáborokban sínylődő-rehabilitálódó ezrek körében hatalmas csalódást, értetlenséget és dühöt keltett. A magyar kormány 1945 nyarán az ügyet a Népgondozó Hivatal hatáskörébe utalta, amely gyakorlatilag nem tett semmit a hazaszállítás megszervezéséért. Ez civil szervezetekre maradt.

A Magyar Izraeliták Országos Irodája megalakította az Országos Zsidó Segítő Bizottságot (OZSSB), amelyben helyet kaptak a főbb izraelita irányzatok delegáltjai. A Pesti Izraelita Hitközség pedig 1945 márciusában kifejezetten a visszatérők fogadására hozta létre a Repatriáltakat Segítő Gondozó Bizottságot, amely Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) néven vált ismertté, és 1945–1946 folyamán sokrétű – adománygyűjtő, segélyező, adatgyűjtő és kérdőívező – tevékenységet végzett.

A deportáltak érzelmeit általánosságban kettősség jellemezte. Egyrészt vágyták a hazatérést, ugyanakkor rettegték is repatriálásukat, mivel ez a hozzátartozók elvesztésével, a tragédiák kibeszélésével járt együtt. Az üldözöttek első hetei-hónapjai 1945 nyarától kezdve jellemzően a rokonok, szerettek, barátok keresésével teltek. Ez természetesen a hadifogság elől megszökött vagy a hadifogolytáborokból visszatérő, heterogén csoportokra is igaz. A többségi társadalom sokszor közönyös, nemegyszer ellenséges maradt. A több évtizedes, kormánypolitikává emelt Horthy-kori politikai antiszemitizmus hatása nem múlt el nyomtalanul a szülőhazájukba visszatért bergeniekkel szemben sem, ebben osztoztak a többi egykori deportált sorsában. Számos, szülőföldjére hazatért holokauszttúlélő emlékezése szerint a „többen jöttek vissza, mint ahányan elmentek" formulával gyakorta kellett szembesülniük. Kétségtelen, hogy a vészkorszak örökségét sokáig hallgatás, majd a szocializmus évtizedei alatt kezdetben tabusítás, majd felemás kibeszélés övezte. Bergen-Belsen túlélői, más lágerek üldözöttjeihez hasonlóan, a holokauszt marginalizációja miatt évtizedekig hallgattak saját vagy családjuk történetéről. Voltaképpen nem volt fórum, ahol megnyilvánulhattak volna. Sokaknak évtizedeken keresztül az is gondot okozott, hogy az e könyv lapjain is elmesélt emlékeket családi történetek formájában továbbadják szeretteiknek, leszármazottaiknak. Az emlékek átörökítését értelemszerűen nehezítette (és nehezíti) az is, hogy a túlélők és családjuk hordozzák a sebe-

ket, fájdalmakat, és ez gátat emel a kibeszélés elé. Az általam vizsgált egodokumentumokban fellelhető általános magatartást és viszonyulást hűen tükrözik Ernszt Anikó szavai: „Mindent el akartunk felejteni, de nem lehetett igazán."[2] A rendszerváltozás után kibontakozó holokausztemlékezetben hosszú ideig Bergen-Belsen továbbra sem szerepelt. Az Ungarnlager még a vészkorszakról szóló szakkönyvekből is hiányzott: néhány, publicitást nemigen kapott, könyv alakban napvilágot látott memoár jelezte csupán, hogy a bergen-belseni magyar zsidók nem merültek teljes mértékben a feledés homályába. Ezt leszámítva azonban a sokezer magyar állampolgár története legfeljebb az érintettek családi emlékezetében élt tovább. Mindezek a körülmények nem segítették a családok túlélői történeteinek a privát szféra szintjén történő jobb kontextualizálását sem, benne az egészséges feldolgozáshoz nélkülözhetetlen önreflexióval. Holott éppen az egyéni, szubjektív emlékek megőrzésével, értelmezésével lehet a soá tragikumát leginkább megérteni és közelebb hozni a jelenhez. Úgy tűnik tehát, hogy Magyarországon a könyv főszereplői nem voltak soha igazán fontosak.

Némi elmozdulás az 1990-es években történt, ám nem lokális vagy állami szinten. Egy, akkorra már civil zsidó szervezet, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (ma: Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete – NÜB) felkarolta a tábor magyar túlélőit. Ekkoriban létesített csoportja, a Bergen-Belsen Táborbizottság elsősorban összejöveteli lehetőséget, fórumot biztosít az egyre fogyatkozó létszámú kis közösség számára. Emellett a táborbizottság mindekori vezetése (korábban Dénes György, manapság Gerő [Misur] Zsuzsa) szavazati joggal részt vesz a Bergen-Belsen Emlékhely tanácsadó testületének éves közgyűlésén is. Ez minden. Ebben a vonatkozásban sajnos osztoztak és osztoznak ma is a több száz egyéb koncentrá-

[2] Interjú Olláriné Ernszt Anikóval, 2017. Készítette: Szécsényi András. (A szerző birtokában.)

ciós táborba deportált többi magyar zsidó túlélő sorsában. Az emlékezés hiánya mellett ráadásul – amint a bevezető fejezetben taglaltuk – a több ezer bergeni magyar fogoly és cseretáboros a tudományos kutatások homlokteréből is hiányzott egészen az utóbbi évekig.

Sokatmondó, hogy a tábor túlélői először a Steven Spielberg amerikai filmrendező által életre hívott amerikai alapítvány által létesített életinterjú-projekt keretében meséltek először múltjuk eme tragikus fejezetéről az 1990-es évek második felében és az új évezred első évtizedében. A kétségtelenül fontos életinterjúk készítői azonban sok esetben nem használták ki a lehetőségeket. A vészkorszak után mintegy öt évtizeddel még sok cseretáboros és néhány fogolytáboros élt, a kései kutatónak hozzájuk képest jóval kevesebb lehetőség áll rendelkezésére, hogy a túlélőket szelíden faggassa. Mindenesetre ezek az interjúk ma már a Dél-kaliforniai Egyetem levéltárában (USC Shoah Foundation Visual History Archives) kutathatók bárki számára.

A mára megkerülhetetlen Bergen-Belsen Emlékhely (Gedenkstätte Bergen-Belsen) ugyancsak úttörő munkát végzett a magyar hagyaték ápolásában, és becses állományával sokat tesz e kötet főszereplői történetének és a tábor emlékezetének ápolásáért.[3] Ez a munka többek között azt is magában foglalja, hogy az 1990-es évek vége óta minden év április közepén, a láger felszabadulásának évfordulóján megemlékezést tart a volt táborhelyszínen, amelyre meghívja a tábor túlélőit. Ez a rendszeressé váló aktus Alsó-Szászország jelentős publicitást kapó és elismert közéleti eseményének számít, ugyanakkor a különféle lágerszektorok túlélőinek találkozási fórumaként is szolgál. Németországban tehát, több évtizedes hiány után a történeti kutatás és emlékezet szegmensében minden egé-

[3] Minderről részletesebben, összefoglaló jelleggel: Geschichte der Gedenkstätte 2012.

szen másképp alakult. Bergen-Belsenben már a felszabadulás utáni napon a lengyel katolikus foglyok nyírfaemlékművet fabrikáltak, szeptemberben pedig a tömegsírok mellett emelt impozáns emlékművet a brit hadsereg. Az emlékművön szerepel az áldozatok száma is, és egyidejűleg lerombolták a még megmaradt tábortartozékokat: drótkerítéseket, őrtornyokat, az SS épületeit, és az egész területet beültették őshonos növényekkel. Még az egyes barakkok kőalapjait is kiásták és eltávolították. A tábor tehát fizikai valóságában megsemmisült, ám 1952-ben, hosszas tervezést követően további emlékművet emeltek az egykori láger centrumában, egyszersmind a britek hivatalosan is átadták Alsó-Szászországnak az emlékmű kezelését. A volt tábor területével kapcsolatban, amint a kötet bevezetőjében szó volt róla, hosszú emlékezeti hallgatás következett: a nyugatnémet társadalom a német koncentrációs táborokkal, így Bergen-Belsennel sem törődött. A hallgatás évtizedeit követően, a német történészvita hatására az alsó-szászországi tartományi gyűlés 1985 áprilisában határozatott hozott a dokumentációs és információs központ létrehozásáról, amely 1990 áprilisában nyílt meg. Itt 1992-ben kezdődött meg a szisztematikus feltáró munka a volt foglyok nevének és adatainak összegyűjtésére. Ez a szerény kutatóközpont, továbbra is a tartomány fenntartásában, 2000-ben széles profilú emlékhellyé fejlődött. Ekkor elkerítették és hozzácsatolták a volt tábor teljes területét, és a központ az itt létesített modern épületkomplexumba költözött. A Bergen-Belsen Emlékhely az elmúlt évtizedekben nagyszabású tábortörténeti állandó kiállítással várja látogatóit, emellett időszaki kiállításoknak is otthont ad. A téma kutatói számára megkerülhetetlen levéltárral és könyvtárral rendelkezik, a látogató csoportok számára pedagógiai programokat és táborsétákat kínál.

Ez tehát sikertörténetnek számít. Azonban Hillerslebenben az emlékezetet a lokális ágensek ugyancsak befolyásolják, emiatt ott éppen ellen-

kező folyamatnak lehetünk tanúi. A volt Wehrmacht-kaszárnya területe az 1950-es évektől a Német Demokratikus Köztársaság hadseregének gyakorlóterepe lett, látogatása így tilossá vált. A több évtizedes emlékezeti némaság Hillerslebent is elérte: évtizedekig elzárt területként emlékhely kialakításáról sem lehetett szó. A néhai hontalantábor sárga épületeinek területét a két német állam egyesülése után a szövetséges német hadsereg (Bundeswehr) vette birtokba. Az 1990-es években a falunyi méretű helyet az egyre inkább düledező, romos épületekkel együtt a Bundeswehr fokozatosan eladta egy hamburgi székhelyű magáncégnek, amely a helyszínen napelemmezőt alakított ki. 2016 tavaszán a volt hontalantábor épületeinek fele, benne az NDK hadseregének felszereléseivel még állt. Az utolsó épületeket 2018 októberében rombolták le. Csupán az apró zsidótemetőt hagyták meg az utókornak. 1997-ben avattak emlékművet az egykori bergeni magyar zsidók tiszteletére az egyébként zárt temetőn belül. Ezzel a gesztussal megszűnt a lehetősége, hogy a község, a helyi polgárság bármilyen közelebbi viszonyt alakíthasson ki saját múltjának eme szegmensével.

A közeli Farslebenben viszont, ahol az evakuáló szerelvény 1945 áprilisában felszabadult, civil kezdeményezésre 2005 óta rendszeresen szervezнek a túlélők és egykori amerikai felszabadítóik közt találkozókat, amelyek jelentős médiaérdeklődést vonzanak. 2024 óta pedig a község impozáns emlékművet avatott az itt felszabadult, Bergen-Belsenből evakuált magyar zsidók tiszteletére. Tröbitzben 1966-ban a helyi „zsidótemető" mellett civil kezdeményezére hivatalosan is emlékhelyet alapítottak (Mahn- und Gedenkstätte), ahol a német tartomány vezetése évről évre megemlékezik a magyar deportáltakról is.

A svédországi szanatóriumtáborokba felgyógyulni elszállított magyar zsidóknak ismereteink szerint semmiféle lokális vagy állami emlékezete nincs. A „fehér buszok" históriája, a skandináv állampolgárok (hadifog-

lyok, zsidók, politikai üldözöttek) különféle lágerekből való kimenekítése a háború végső szakaszában, vagyis a Bernadotte-akció sikertörténete jó ideje a svéd nemzeti történelem része. Az utóbbi időben történeti munkák és nagyközönségnek szóló dokumentumfilmek egyaránt tematizálták a történetüket és emlékezetüket.[4] A Bergen-Belsenben felszabadult és a Vöröskereszt táboraiba elvitt, rehabilitálódó zsidó túlélők azonban kihullottak az idő rostáján, senki nem foglalkozott velük sem a skandináv államban, sem Magyarországon. Mindössze néhány regény,[5] illetve a már említett melodramatikus játékfilm ad keretet a bergen-belseni magyar zsidók történetének.

A könyv témáját adó láger túlélőinek döntő többsége már nem él. Leírt, elmondott történeteik – a szemtanúk, a túlélők, az áldozatok hangja – velünk maradnak. Történeteik arra is rávilágítanak, hogy a magyar holokausztnak, koncentrációs táboroknak gazdag lenyomata van az Auschwitzon kívüli világban is. A bergen-belseni táborba elvitt, deportált magyar zsidók ezreinek személyes történetei hovatovább arra is rávilágítanak, hogy a náci lágerrendszer egy-egy táborát át- és átszövik a közös, illetve hasonlóan megélt vagy elmesélt narratívák. Hiszen az SS a náci Németország érdekeinek megfelelően telepítette be különféle okok miatt üldözött foglyokkal, kényszermunkásokkal, cserére szánt zsidókkal a táborokat. Az összefüggések, eltérések további vizsgálatában ezért érdemes elszakadunk Auschwitztól és feltárni az egyéni történeteket a vele kapcsolatban álló sok tucat többi táborral is. Talán az autentikus hangok elemzésével, értelmezésével számos közös pontot, utat lehet találni, amelyek által érthe-

[4] A fontosabb kötetek megtalálhatóak az előző fejezet jegyzeteiben. Az említett dokumentumfilmek: *Harbour of Hope.* Rendezte: Magnus Gertten, 2011. http://harbourofhope.com/; *Every Face Has a Name.* Rendezte: Magnus Gertten, 2015. http://everyfacehasaname.com/

[5] Axelsson 2018.

tőbbé lesz több százezer magyar deportált múltja, akiket a mai Németország vagy Ausztria területén fekvő lágerekbe hurcoltak. Könyvünk hitem szerint akkor hasznosulhat igazán, ha megértjük: a bergeni cseretáborosok és fogolytáborosok áldozati perspektívájából megírt történeteinek narratívája, ez a könyv, nem csak zsidó történelem, és nem csupán a holokauszt történetének egyik fontos és sokáig elmondatlan szelete. Hanem elsősorban a magyar történelem része. A fentieken túl így szolgálhat tanulságul a 21. század problémáinak jobb megértéséhez is.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁBTL	– Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest)
BFL	– Budapest Főváros Levéltára (Budapest)
DEGOB	– Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság
FVA	– Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies (New Haven)
GBBA	– Gedenkstätte Bergen-Belsen Archiv (Lohheide)
HDKE	– Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény (Budapest)
HIL	– HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
ITS	– Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution (Bad Arolsen)
MZSML	– Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (Budapest)
YVA	– Yad Vashem Archives (Jeruzsálem)
USC Shoah	– University of Southern California Shoah Foundation Visual History Archives (Los Angeles)
USHMM	– United States Holocaust Memorial Museum (Washington DC)

KIADOTT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM[1]

Adler 2017: Hans Günther Adler: *Theresienstadt 1941–1945. The Face of a Coerced Community,* Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

Adler 2019: Adler Tamás: „Józsefvárosi zsidó ellenállás". *Kommentár,* 2019/2, 27–39.

Amesberger 2010: Helga Amesberger: „Reproduction under the Swastika. The Other Side of Nazi Glorification of Motherhood". In *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust.* Eds. Sonja M. Hedgepeth – Rochelle G. Saidel. Waltham–Hanover–London: Brandeis University Press, 2010. 143–144.

Aronson 2004: Shlomo Aronson: *Hitler, the Allies and the Jews.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

Ascher-Pinkhof 1986: Clara Asscher-Pinkhof: *Star Children.* Detroit, Wayne State University Press, 1986.

Axelsson 2018: Majgull Axelsson: *Nem vagyok Miriam.* Budapest, Athenaeum Kiadó, 2018.

Bakó–Szabó–Verő 1995: *Emlékezések a koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára.* Szerk. Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor. Budapest, 1995.

Bakó–Zana 2021: Bakó Tihamér – Zana Katalin: *Transgenerational Trauma and Therapy: The Transgenerational Atmosphere.* Milton Park, New York, Routledge, 2021.

[1] A jegyzék a jegyzetekben szereplő, közgyűjteményekben és magánarchívumokban lévő dokumentációt, valamint a felhasznált sajtóanyagot nem tartalmazza.

Bankier 2005: *The Jews are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin After WWII.* Ed. David Bankier. Jerusalem, Yad Vashem, 2005.

Bartha Ákos: Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945,* Budapest, Jaffa Kiadó, 2021.

Bauer 1996: Yehuda Bauer: *Jews for Sale? Nazi-Jewish negotiotions, 1933-1945.* New Haven, Yale University Press 1996.

Bauer 2001: Yehuda Bauer: *Rethinking the Holocaust.* New Haven, Yale University Press, 2001.

Benedek 2011: Benedek István Gábor: *Bergeni keringő. Novellák.* Budapest, Vince Kiadó, 2011.

Bergen 2006: Doris Bergen: „Sexual Violence in the Holocaust. Unique or Typical." In *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective.* Ed. Dagmar Herzog. Evanston, IL: Northwestern Universoty Press, 2006, 179–200.

Billib 2014: Billib, Stephanie: „»Infolge eines glücklichen Zufalls…« Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945." In *Bergen-Belsen. Neue Forschungen.* Hrsg. Habbo Knoch, and Thomas Rahe, Göttingen: Wallstein, 2014, 92–108.

Billib 2020: Stephanie Billib: „Zsuzsa Merényi's Bildertagebuch aus dem KZ Bergen-Belsen." In *Das Lager als Bild.* Hrsg. Thomas Rahe. Göttingen, Wallstein, 2020, 12–21.

Binner–Wagner 2015: Jens Binner – Jens-Christian Wagner: *70 Tage. Gewalt, Mord, Befreiung. Das Kriegsende 1945 in Nidersachsen.* Göttingen, Wallstein, 2015.

Blatman 2011: Daniel Blatman: *The Death Marches, The Final Phase of Nazi Genocide.* Cambridge–Massachusettes–London, The Belknap Pres of Harvard University Press, 2011.

Bloxham–Flanagan 2005: *Remembering Belsen: Eyewitnesses Record the Liberation.* Eds. Ben Flanagan and Donald Bloxham. London, Portland, Vallentine Mitchell, 2005.

Bohus 2022: Kata Bohus: „Parallel Memories? Public Memorialization of the Antifascist Struggle and Martyr Memorial Services in the Hungarian Jewish Community during Early Communism", In *Growing in the Shadow of Antifascists: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe.* Eds. Kata Bohus, Peter Hallama, and Stephan Stach. Vienna, CEU Press, 2022, 87–108.

Bohus–Pataricza 2024: Bohus Kata – Pataricza Dóra: „Svéd rehabilitáció és újrakezdés: A magyar holokauszt-túlélők tapasztalatai". *Szombat,* 2024/9., 11-15.

Borhi 2020: Borhi László: *A túlélés stratégiái. Élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban 1944–1945.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, 2022.

Braham 1993: Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon* I. kötet. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997.

Breitman 1997: Richard Breitman: „Himmler and Bergen-Belsen". In *Belsen in History and Memory.* Eds. Jo Reilly, David Cesarani, Tiny Kushner, Colin Richmond. London–Portland, Frank Cass, 1997, 72–84.

Brod–Kárná–Kárný 1994: Toman Brod, Margita Kárná, Miroslav Kárný: *Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau.* Praha, Terezínská iniciativa – Melantrich, 1994.

Browning 2003: Cristopher R. Browning: *Collected Testimonies. Holocaust History and Postwar Testimony.* Madison, The University of Wisconsin Press, 2003.

Bruck 1964: Bruck Edit: *Ki téged így szeret.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1964.

Buggeln 2014: Marc Buggeln: *Slave Labor in Nazi Concentration Camps.* Oxford, Oxford University Press, 2014.

Caven 2001: Hannah Caven: „Horror in Our Time: Images of the concentration camps in the British media, 1945". *Historical Journal of Film, Radio and Television,* 2001/3., 205–253.

Celinscak 2015: Mark Celinscak: *Distance from the Belsen Heap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp.* Toronto – Buffalo – London, Toronto University Press, 2015.

Celinscak 2022: Mark Celinscak: *Kingdom of Night. Witnesses to the Holocaust.* Toronto – Buffalo – London: Toronto University Press, 2022.

Cole 2014: Tim Cole: „Nature Was Helping Us': Forests, Trees, and Environmental Histories of the Holocaust." *Environmental History,* 2014/4. 665–86.

Cole 2016: Tim Cole: *Holocaust Landscapes.* Bloomsbury, 2016.

Crome 1985: Len Crome: *Unbroken. Resistance amd Survival in the Concantration Camps.* New York, Lawrence & Wishart Ltd,1988.

Czingel 2013: Czingel Szilvia: *Szakácskönyv a túlélésért.* Budapest, Corvina Kiadó, 2013.

Czink 2024: Benjamin Czink: *My great-grandmother and her sister's life in Sweden after Bergen-Belsen. Memorial book on the occasion of the 80th anniversary of the Holocaust.* Budapest, Benjamin Czink and Andrea Tóth, 2024.

Csapody 2011: Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből.* Budapest, Vince Kiadó, 2011.

Csíkszentmihályi–Halton 2011: Csíkszentmihályi Mihály – Eugene Halton: *Tárgyaink tükrében. Az vagy, amit birtokolsz.* Budapest, Libri Kiadó, 2011.

Dean 2020: Martin C. Dean: „Surviors of the Holocaust within the Nazi Universe of Camps". In *A Companion to the Holocaust.* Eds. Simone Gigliotti and Hilary Earl. Hoboken, Wiley-Blackwell, 2020., 263–277

Dénes 2015: Dénes György: „Az Ungarnlager". In Weiczner Jenő: *Ez most a sorsod, kiüldözött zsidó.* Budapest, Wesley János Kiadó [dátum nélkül], 267–282.

Dillon 2013: Christopher Dillon: „Tolerance means weakness: the Dachau concentration camp S.S., militarism and masculinity". *Historical Research,* 2013. vol. 86, 373–389.

Dreyfus–Stoelzer 2011: Jean-Marc Dreyfus and Marcus Stoetzler: „Holocaust memory in the twenty-first century: between national reshaping and globalisation". *European Review of History: Revue Européenne d'histoire,* 2011/1., 69–78.

Dziuban, Zuzanna and Stańczyk, Ewa. „Introduction: The Surviving Thing: Personal Objects in the Aftermath of Violence". *Journal of Material Culture,* 2020/4., 381-390.

Falldorf–Kabalek 2023: Ella Falldorf–Kobi Kabalek: „Meaningful Work: Cultural Frameworks of Forced Labour in Accounts of Nazi Concentration Camp Inmates". *German History,* 2023/1., 41–66.

Félix 2023: Anikó Félix: „The Shifting Holocaust Memory in Hungary". In *Research Report Sites of Tension: Shifts in Holocaust Memory in Relation to Antisemitism and Political Contestation in Europe.* Eds Nurit S. Novis-Deutsch, Shmuel Lederman, Tracy Adams, Arieh J. Kochav Haifa 2023., 74–75.

Fenyves 2015: Fenyves Katalin: *A holokauszt és a családom.* Budapest, Park Kiadó, 2015.

Franz 2024: Sandra Franz: „When Night Falls: The Photographic and Cinematographic Evidence of the Liberation of Bergen-Belsen as an Iconic Template for the Holocaust". In *From Centre to Periphery and Beyond: The History and Memory of National Socialist Camps and Killing Sites.* Eds. Agathi Bazani, Christian Schmittwilken, Florian Zabransky, Jonathan Zisook, Laura Stöbener, Maximilian Schulz, Robert Obermair, Ulrike Löffler. Berlin–New York, DeGruyter, 2024., 77–100.

Friedländer 2007: Saul Friedländer: *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews 1939–1945.* London: Weidenfeld&Nicolson, 2007.

Friedländer 2015: Saul Friedländer: „An Integrated History of the Holocaust: Challenges and reassessments." In *Holocaust and Antisemitism: Research and public discourse. Essays presented in honor of Dina Porat.* Eds. Roni Stauber, Aviva Halamish, Esther Webman. Jerusalem, Yas Vashem, 2015., 101–112.

Friedman 2005: Max Paul Friedman: „The U. S. State Department and the Failure to Rescue: New Evidence ont he Missed Opportunity at Bergen-Belsen". *Holocaust & Genocide Studies,* 2005/1. 26–60.

Fritz 2012: Fritz, Regina: Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1945. Göttingen, Wallstein, 2012.

Frojimovics 2017: Kinga Frojimovits: „The National Institute for the Israelite Deaf-Mute in Budapest, 1938-1948". In *Jewish Families in Europe, 1939–present. History, Representation, and Memory.* Ed. Johanna Beata Michlic. Boston, Brandeis Univerity Press, 2017., 76–78.

Frojimovics–Kovács 2015: Kinga Frojimovics – Éva Kovács: „Jews in a Judenrein City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945)". *Hungarian Historical Review,* 2015/3. 705–736.

Frojimovics–Molnár 2021: *Szeged–Strasshof–Szeged: Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett" Szegedről deportáltakról. 1944–1947.* Szerk. Frojimovics Kinga és Molnár Judit. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Tanszék; Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021.

From Bergen-Belsen to Freedom 1986: *From Bergen Belsen to freedom: the story of the exchange of Jewish inmates of Bergen-Belsen with German Templars from Palestine: a symposium in memory of Dr. Haim Pazner.* Jerusalem, Yad Vashem, 1986.

Garami–Lukács–Nagy–Németh–Sipos–Szamosi 2020: Garami Erika, Lukács Anikó, Nagy Ágnes, Németh Ágnes, Sipos András, Annie Szamosi: *Budapest–Bergen-Belsen–Svájc. A Kasztner-vonat fővárosi utasai.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2020.

Garbarini 2006: Alexandra Garbarini: *Numbered Days. Diaries and the Holocaust.* New Haven, Yale University Press, 2006.

Gárdos 2011: Gárdos Péter: *Hajnali láz.* Budapest, Olvasó Sarok Kiadó, 2010.

Geschichte der Gedenkstätte 2012: Habbo Knoch, Thomas Rahe, Katja Seybold, Martina Staats, Stefan Wildbrich: *Geschichte der Gedenkstätte. History of a memorial.* Hrsg. Celle, Stiftung Niedersächische Gedenkstätten / Gedenkstätte Bergen-Belsen, 2012.

Gill 1988: Anton Gill: *A Journey Back from Hell. Conversations with Concentration Camp Survi vors.* New York, Morrow, 1988.

Giordano–Knowles–Cole 2014: Alberto Giordano, Kelly-Ann Knowles, Tim Cole: „Geographies of the Holocaust". In *Geographies of the Holocaust.* Eds. Alberto Giordano, Kelly-Ann Knowles, Tim Cole. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2014., 2–17.

Glenk 2005: Helmut Glenk: *From Desert Sands to Golden Oranges. The History of the German Templer Settlement of Sarona in Palestine 1871–1947.* Trafford, Trafford Publishing, 2005.

Goldberg 2016: Amos Goldberg: *Rumor Culture among Warsaw Jews under Nazi Occupation: A World of Catastrophe Reenchanted.* Jewish Social Studies, 2016/3., 91–125.

Goldberg 2017: Amos Goldberg: *Trauma in First Person: Diary Writing During the Holocaust,* Bloomington, Indiana University Press, 2017.

Goldenberg 2003: Myrna Goldenberg: „Food Talk: Gendered Responses to Hunger in the Concentration Camps". In *Experience and Expression. Women, Nazis and the Holocaust.* Eds. Elizabeth R. Baer and Myrna Goldenberg. Detroit, Wayne University Press, 2003. 161–179.

Grossman 2007: Atina Grossman: *Jews, Germans, and Allies: Close encounters in occupied Germany.* Princeton, Princeton University Press, 2007.

Gyáni 2019: Gyáni Gábor: „Az ego-dokumentumok történetírói haszna." *Bárka,* 2019/2., 69–74.

Gyáni 2024: Gyáni Gábor: „Holokausztkutatás és emlékezetpolitika Magyarországon" In *Más faj, más vallás, más sors. A magyar holokauszt története.* Szerk. Jakab Attila. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2024., 12–50.

Hájková 2021: Anna Hájková: „Between Love and Coercion: Queer Desire, Sexual Barter and the Holocaust." *German History,* 2021/1. 112–133.

Haraszti 2005: *Auschwitzi jegyzőkönyv.* Közli és a kísérő tanulmányt írta Haraszti György. Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2005.

Hargrave 2014: Michael John Hargrave: *Bergen-Belsen 1945: A Medical Student's Journal.* London, Imperial College Press, 2014.

Herzberg 1997: Abel J. Herzberg: *Between Two Streams: A Diary from Bergen-Belsen* London, Tauris Parke Paperbacks, 1997.

Hindley 1996: Meredith Hindley: „Negotiating the Boundary of Unconditional Surrender: The War Refugee Board in Sweden and Nazi ProposalsRansom Jews, 1944–1945", *Holocaust and Genocide Studies,* 1996/1, 52–77.

Holian 2011: Anna Holian: *Between National Socialism and Soviet Communism: Displaced Persons in Postwar Germany.* Ann Arbor, Michigan University Press, 2011.

Hördler 2015: Stefan Hördler: *Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegsjahr.* Göttingen, Wallstein, 2015.

Höss 2020: *Auschwitz parancsnoka voltam – Rudolf Höss emlékiratai.* Közreadja Martin Broszat. Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.

Huhák 2017: Huhák Heléna: „Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a »fél-szabadságon« át a hazatérésig." In *Tanulmányok a holokausztról VIII.* Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó,2017., 147–185.

Huhák 2018a: Huhák Heléna; „Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata". In: *Tanulmányok a holokausztról IX.* Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó 2018. 243–295.

Huhák 2018b: Huhák Heléna: „Szabadok voltunk, csak éppen nem tudtunk mit kezdeni a szabadságunkkal". Átmeneti gyűjtőtábor Hillerslebenben és Alpenjägerben. *ArchivNet,* 2015/1. sz. https://bit.ly/2UCxeGa

Huhák 2019: Huhák Heléna: „Koncentrációs tábor mint tértapasztalat: Bergen-Belsen, 1944–1945". *Századok,* 2019/4. 641–656.

Huhák 2020: „Place Attachment in a Concentration Camp: Bergen-Belsen". *Hungarian Historical Review,* 2020/3, 430–451.

Huhák 2023a: Huhák Heléna: „Lágernaplók. Magyar zsidó deportáltak mindennapjai a koncentrációs és kényszermunkatáborokban". *Történelemi Szemle,* 2023/3. 545–565.

Huhák 2023b: Huhák Heléna: „The Taste of Freedom, the Smell of Captivity: Sensory Narratives of the Hungarian Camp of Bergen-Belsen". *Journal of Contemporary History,* 2023/3., 449-467

Huhák 2024a: Huhák Heléna: „Bergen-Belsen/Budapest (1944–1945): egy házaspár naplói". In Klacsmann Borbála, Virányi Péter (szerk.): *Aki kimondja, amit ki kell mondani. Pető Andrea tiszteletére.* Budapest, Balassi Kiadó, 2024., 68–94.

Huhák 2024b: Heléna Huhák: „Formen der Gewalt in Bergen-Belsen Dargestellt anhand der Aufzeichnungen zweier jüdischer Frauen aus Ungarn". In *Nationalsozialistische Konzentrationslager. Geschichte und Erinnerung.* Hrsg. Axel Drecoll, Kolja Buchmeier, Michael Wildt. Berlin, Metropol Verlag, 2024., 280–301.

Huhák 2024c: Heléna Huhák: „Hungarian Jewish Women in the Sömmerda Forced Labour Camp: Narratives on the Woman's Body". Eds. Mihaela Martin, Michael Daniel Sagatis, Dallas Michelbacher. In *Deportation in East-Central Europe in the 20th Century. Snapshots of Invisible Incarceration.* Bristol, Peter Lang Association, 2024. (South-East European History, Vol. 13), 71–91.

Huhák–Szécsényi 2014: Huhák Heléna–Szécsényi András: *Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és a deportálás idejéből.* Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2014.

Huhák–Szécsényi 2015: *A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményi katalógusa.* Írta és szerk. Huhák Heléna és Szécsényi András. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2015.

Huhák–Szécsényi 2017: *Lágerutazás. Margit Holländer feljegyzései a vészkorszakról és az újrakezdésről (1945–1946).* szerk. Huhák Heléna és Szécsényi András. Budapest, Jaffa Kiadó, 2017.

Huhák–Szécsényi 2019: *Holocaust Memorial Center Budapest Collection Catalog.* Introductory Treatises and Descriptions of Sources, the volume edited by Heléna Huhák-András Szécsényi. Budapest, Holocaust Documentation Center and Memorial Collection Public Foundation, 2019.

Huhák–Szécsényi 2021: Huhák Heléna–Szécsényi András: „Rejtélyes körülmények között bukkant fel egy deportált fényképész naplója a tükör mögül", *Telex,* 2021. március 18. https://telex.hu/belfold/2021/03/18/naplo-a-tukorben-egy-deportalt-fenykepesz-feljegyzeseinek-eltunese-es-megtalalasa

Huhák–Szécsényi 2023a: Heléna Huhák, András Szécsényi: „Kawalkada interpretacji. Pociąg Kastnera w osobistych narracjach uciekinierów." *Zagłada Żydów. Studia i Materiały,* Nr 18. (2022), 322–341.

Huhák–Szécsényi 2023b: Huhák, Heléna and Szécsényi, András: „Real and Imagined Places in the Diary of Gabriella Trebits". *Genealogy,* 2023/1, 1–16.

Huhák–Szécsényi 2023c: Heléna Huhák, András Szécsényi: „Collecting Personal Material of the Hungarian Holocaust Frameworks, Practices and Institutionalisation. A Historical Overview". *S.I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 2023/2., 38–59.

Hummel–Gödecke 2008: *The topography of Bergen-Belsen camp: Six maps.* Text and maps by Juliane Hummel. Ed. Monika Gödecke. Lohheide, Stiftung niedersächsische Gedenkstätten, Bergen-Belsen Memorial, 2008.

Irsai 2015: *Postcards from Bergen-Belsen. István Irsai and his graphic art.* Mit Beiträgen von Ladislaus Löb, Thomas Rahe, Miryam Sommerfeld-Irsai. Lohheide, Stiftung niedersächsische Gedenkstätten, 2015.

Jablonczay 2019. Jablonczay Tímea: „Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években". *Múltunk*, 2019/2., 77–110.

Jaegermann 2004: Judith Jaegermann: *My Childhood in the Holocaust.* Tel-Aviv, Mazo Publishers, 2004.

Kádár 2003: Kádár András Áriel: *Bergengóciától Galileáig.* Szerk. Wekerle Szabolcs. Budapest, Ulpius-ház Könyvkiadó, 2003.

Kádár–Vági 2017: Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban.* Könyv&Kávé Kiadó, 2017.

Karsai 2007: Karsai László: „Horthy Miklós (1868–1957). Legendák, mítoszok és a valóság". *Beszélő*, 2007/3., 72–91

Karwowska 2015: Bozena Karwowska: „Women's Luxury Items at Concentration Camps". In *Women and the Holocaust: New Perspectives and Challenges.* Eds. Andrea Pető, Louise Hecht, Karolina Krauska. Warszava, CEU Press-Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences, 2015, 64–76.

Katalog 2009: Stiftung niedersächische Gedenkstätten ed, Bergen-Belsen: *Kriegsgefangenenlager 1940–1945, Konzentrationslager 1943–1945, Displaced Persons Camp 1945–1950.* Katalog der Dauerausstellung. Göttingen, Wallstein Verlag, 2009.

Kaufmann–Langenegger–Metzger 2025: Helen Kaufmann, Catrina Langenegger, Thomas Metzger: „Ankunft in der Schweiz". In *„Wir machen einen grossen Schritt ins Leben" Die aus dem Ghetto Theresienstadt Befreiten in der Schweiz: Lebenswege und Erinnerungen.* Hrsg. Thomas Metzger, Helen Kaufmann. Zürich, Chronos, 2025, 95–130.

Kemp 1996: Paul Kemp: „The British Army and the Liberation of Bergen-Belsen, April 1945". *The Journal of Holocaust Education*, 1996/2-3, 134–148.

Kershaw 2012: Ian Kershaw: *The End. Germany 1944-45.* London, Penguin, 2012.

Kertész 1995: Kertész Lilly: *Mindent felfaltak a lángok,* Budapest, Ex Libris, 1995.

Kidron 2012: Carol A. Kidron: „Breaching the Wall of Traumatic Silence: Holocaust Survivor and Descendant Person–Object Relations and the Material Transmission of the Genocidal Past". *Journal of Material Culture*, 2012/1. 3–21.

Klacsmann–Patericza–Buchmüller 2024: Klacsmann Borbála, Patericza Dóra, Buchmüller Péter: „Bevezető: a holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán". In *A holokauszt Magyarországon. Új kutatási irányok.* Szerk. Klacsmann Borbála, Patericza Dóra, Buuchmüller Péter. Budapest, OR-ZSE, 2024, 9–12.

Klee 1983: Ernst Klee: *Euthanasie im NS-Staat. Die Vernichtung lebensunwerten Lebens.* Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1983.

Kovács 2018: Éva Kovács: „»Post-Testimony«. A tanúságtétel helye a Soá történeti elbeszélésében". Socio.hu, 2018. január, 107–119.

Kolb 1986: Eberhard Kolb: *Bergen-Belsen, 1943 bis 1945.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.

Kolb 2021: Kolb Jenő: „Napló". In Kolb Jenő: *Hit az emberben. Bergen-belseni napló.* Szerk. Thoms Rahe. Göttingen, Wallstein, 2021.

Koltai 2014: Koltai Ferenc: *Pápa–Bergen-Belsen–Pápa (...hogy a megtörténtek ne merüljenek feledésbe).* Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2014.

Konig 2018: Nanette Blitz Konig: *Holocaust Memoirs of a Bergen-Belsen Survivor. Classmate of Anne Frank.* Amsterdam, Amsterdam Publishers, 2018.

Kovács–Lénárt–Szász 2011: Kovács Éva, Szász, Anna Lujza, Lénárt, András: „A magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei." *BUKSz-Budapesti Könyvszemle*, 2012/4., 336–351.

Kovács–Mindler-Steiner 2015: Henriett Kovács and Ursula K. Mindler-Steiner: „Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014". *Politics in Central Europe.* 2015/2., 49–72.

Kőműves 1967: Kőműves Imre: *Az ember fiai.* Budapest, Magvető Kiadó, 1967.

Königseder 2008: Angelika Königseder: „Die Entwicklung des KZ-Systems". In *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager* Band I. Hrsg. Wolfgang Benz, Barbara Distel. München, C.H. Beck, 2008., 30–41.

Kubetzky 2014: Thomas Kubetzky: *Fahrten ins Ungewisse. In Bergen-Belsen – Neue Forschungen.* Hrsg. Habbo Knoch and Thomas Rahe. Göttingen, Wallstein, 2014, 150–176.

Kuder 1954: Stéphanie Kuder: „De Ravensbrück á Limmer et á Bergen-Belsen". In: *De Université aux camps de Concentration.* Paris, Témoignanes Strasbourges, 1954.

Kushner 1991: Tony Kushner: „The Impact of the Holocaust on British Society and Culture". *Contemporary Record*, 1991/5., 349–375.

Kushner 1997: Tony Kushner: „The Memory of Belsen". In *Belsen in History and Memory.* Eds. David Cesarani, Tony Kushner, Jo Reilly, Colin Richmond. Milton Park-New York, Routledge, 1997.

Kushner, 1995. Tony Kushner: *The Holocaust and the Liberal Imagination. A Social and Cultural History.* London, Wiley-Blackwell, 1995.

Lantos 2009: Lantos Péter: *Sínek és sorsok.* Budapest, Scolar, 2009.

Lappin-Eppel 2010: Eleonore Lappin-Eppel: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45.* Wien, LIT Verlag, 2010.

Lavsky 1997: Hagit Lavsky: „The Day After: Bergen-Belsen as a Jewish Centre after 1945". In *Belsen in History and Memory.* Eds. Jo Reilly, David Cesarani, Tony Kushner, Colin Richmond. London–Portland, Frank Cass, 1997, 162–177.

Levin 1950: Meyer Levin: *In Search: An Autobiography.* New York, Horizon Press, 1950.

Liedke–Römmer 2014: Karl Liedke – Christian Römmer: „Neeanfang. Das polnische DP-camp Bergen-Belsen, 1945–1946". In *Bergen-Belsen – Neue Forschungen.* Hrsg. Habbo Knoch, Thomas Rahe. Göttingen, Wallstein, 2014., 242–256.

Löb 2009: Ladislaus Löb: *Megvásárolt életek – Kasztner Rezső vakmerő mentőakciója, Egy túlélő története.* Budapest, Athenaeum Kiadó, 2009.

Mailänder 2015: Elissa Mailänder: *The Violence of Female Guards in Nazi Concentration Camps (1939-1945): Reflections on the Dynamics and Logics of Power, Mass Violence & Résistance.* 2015.

Mailänder-Koslov 2010: Elissa Mailänder-Koslov: „Work, Violence and Cruelty An Everyday Historical Perspective on Perpetrators in Nazi Concentration Camps". *L'Europe en formation* nº 357 automne 2010, 29–51.

Małczyński–Domańska–Smykowski–Kłos 2020: Małczyński, J., Domańska, E., Smykowski, M., & Kłos: „The Environmental History of the Holocaust". *Journal of Genocide Research,* 202/2., 183–196.

Mankowitz 2002: Zeev Mankowitz: *Life Between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany.* Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

Matt 2013: Susan J. Matt: „Recovering th Invisible. Methods for the History of Emotions". In *Doing Emitions History.* Eds. Susan J. Matt, Peter N. Stearns. Champaign, University of Illinois Press, 41–53.

McCann–Tryszynska 2004: *Luba: The Angel of Bergen-Belsen.* Eds. Michelle R. McCann and Luba Tryszynska. Berkeley, Tricycle Press, 2004.

Merényi 2020: Merényi Zsuzsa naplója. In *Das Lager als Bild. Zsuzsa Merényi's Bildertagebuch aus dem KZ Bergen-Belsen.* Hrsg. Thomas Rahe. Göttingen, Wallstein, 2020, 41–103.

Mertzger 2025: Thomas Mertger: „Die Befreiung der 1200 Häftlinge aus dem Ghetto Theresienstadt im Kontext der schweizerischen Flüchtlingspolitik". In *Wir machen einen grossen Schritt ins Leben» Die aus dem Ghetto Theresienstadt Befreiten in der Schweiz: Lebenswege und Erinnerungen.* Hrsg. Thomas Metzger, Helen Kaufmann. Zürich, Chronos, 2025, 19–53.

Molnár 2000: Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók.* Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000.

Molnár 2013: Molnár Judit: „Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben". *Századok,* 2013/1. 107-129.

Molnár 2021: Molnár Judit: „Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai". In *Szeged–Strasshof–Szeged: Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett" Szegedről deportáltakról. 1944–1947.* Szerk. Molnár Judit. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Tanszék; Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021, 17–26.

Nádas 2024: Nádas Pál: *Magyar és magyar zsidó történelem. Lajta Béla és lovag Wechselmann Ignác szecessziós épületében.* Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2024.

Olosz 2013: Olosz Levente: *Narratívák fogságában – A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története.* Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2023.

Oppenheimer 1996: Naftali Oppenheim: *The Chosen People. The Story of the 222 Transport from Bergen-Belsen to Palestine.* Elstree, Valentine Mitchell, 1996.

Orth 2010: Karin Orth: „The concentration camp personnel". In *Concentration camps in Nazi Germany. The new Histories.* Eds. Jane Caplan and Nikolaus Wachsmann. Milton Park, Routledge, 2010., 44–58.

Orth 2013: Karin Orth: *Die Konzentrationslager-SS: Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien.* Göttingen, Wallstein, 2013.

Paul–Mallmann 2004: Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann: „Sozialisation, Milieu und Gewalt. Fortschritte und Probleme der neueren Täterforschung". In *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien.* Hrsg. Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann Darmstadt, Primus in Herder, 2004.

Persson 2009: Sune Persson: *Escape from the Third Reich: Folke Bernadotte and the White Buses.* London, Frontline Books, 2009.

Petersen 2015: Judith Petersen: „Belsen and a British Broadcasting Icon". *Holocaust Studies,* 2015/1., 19–43.

Piotrowska 2018: Piotrowska Ferenc Maria: „»All those Rumors Occupy People's Thoughts...«. On the Relationship Between Rumors and Knowledge about the Holocaust in the Warsaw Ghetto." *Rocznik Antropologii Historii,* 2018/11, 139–158.

Plamper 2012: Jan Plamper: *The History of Emotions. An Introduction.* Oxford, Oxford University Press, 2012.

Pohl 2010: Dieter Pohl: „The Holocaust and the Concentration Camps". In *Concentration camps in Nazi Germany. The new Histories.* Eds. Jane Caplan, Nikolaus Wachsmann. Milton Park, Routledge, 2010, 157–158.

Prenninger 2016: Alexander Prenninger: „The Camp Society: Approaches to Social Structure and Ordinary Life in Nazi Concentration Camps". In *Interpreting in Nazi*

Concentration Camps. Ed. Michaela Wolf. New York–London–Oxford–New Delhi–Sydney, Bloomsbury, 2016. 25–42.

Prenninger 2021: Alexander Prenninger: „Evakuierungslager Mauthausen Lagerräumungen, Evakuierungstransporte und Todesmärsche in der Endphase des »Dritten Reichs«". In *Deportiert nach Mauthausen.* Hrsg. Alexander Prenninger, Regina Fritz, Gerhard Botz, Melanie Dejnega. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2021, 541–591.

Putnam 2023: Jennifer Putnam: „The Struggle against Timelessness: Prisoner Experiences of Time in Nazi Concentration Camps". *Holocaust and Genocide Studies,* 2023/1., 43–62.

Radowitz 2005: Sven Radowitz: *Sweden und das „Dritte Reich" 1919–1945. Die deutsche-schwedischen Beziehungen im Schatten des Zweiten Weltkrieges,* Hamburg, Krämer, 2005.

Rahe 1993: Thomas Rahe: *Häftlingszeichnungen aus dem Kontzentrationslager Bergen-Belsen.* Hannover, Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, 1993.

Rahe 2004: Thomas Rahe: „Das Evakuierungslager Bergen-Belsen". *Dachauer Hefte* no. 20 (2004): 47–57.

Rahe 2005: Thomas Rahe: „Das Konzentrationslager Bergen-Belsen". In *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager.* Band Wolfgang Benz – Barbara Distel Band VII.2, München, C.H. Beck Verlag, 2005, 187–217.

Rahe 2014: Thomas Rahe: „Die »Kasztner-Gruppe« im Konzentrationslager Bergen-Belsen. Soziale Struktur, Lebensbedingungen und Verhaltensformen". In *Bergen-Belsen – Neue Forschungen.* Hrsg. Habbo Knoch and Thomas Rahe. Göttingen, Wallstein, 2014, 51–91.

Rahe 2020: Thomas Rahe: „Das kulturelle Leben im KZ Bergen-Belsen und das Bildertagebuch von Zsuzsa Berényi." In *Das Lager als Bild. Zsuzsa Merényi's Bildertagebuch aus dem KZ Bergen-Belsen.* Hrsg. Thomas Rahe. Göttingen, Wallstein, 2020, 12–21.

Rahe 2021: Thomas Rahe: „Kolb Jenő naplója és a Kasztner-csoport a bergen-belseni koncentrációs táborban". In *Kolb Jenő: Hit az emberben. Bergen-Belseni napló.* Szerk. Thoms Rahe. Göttingen, Wallstein, 2021, 15–51.

Reddy 2004: William M. Reddy: *The Navigation of Feeling: A framework for the History of Emotions.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

Reményi 2020: *Biri mama deportálási emlékirata. „Haza, Istenem csak haza segíts engem" Egy magyar zsidó asszony 1949-ben írt visszaemlékezése a deportálásra, Bergen-Belsenre a pusztulás kapujában is kínzó honvágyra.* Szerk. Molnos Péter. Budapest, Kieselbach Galéria, 2020.

Rosenschaft 2004: Hadassa Rosenschaft: *My Story.* Washington D.C, USHMM, 2004.

Rozell 2016: Matthew M. Rozell: *A Train near Magdeburg: A Teacher's Journey into the Holocaust and the Reuniting of the Survivors and Liberators, 70 years on.* Hartford – New York, Woodchuck Hollow Press, 2016.

Sárdi 2006: Sárdi Mária: *Kislány a pokolban.* Budapest, Credit Kiadó, 2006.

Sassoon 1985: Agnes Sassoon: *How my Spirit Survive. A young girl in the Holocaust.* Wallington, Lawrence Cohen Books Ltd, 1985.

Schiller 1989: Schiller József: *A strasshofi mentőakció története és előzményei (1944–1945).* Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1989.

Schröder 2008: Dominique Schröder: „Überlegungen zum methodischen Umgang mit Tagebüchern als Quellen der Konzentrationslagerforschung". In *NS-Zwangslager in Westdeutschland, Frankreich und den Niederlanden. Geschichte und Erinnerung.* Hrsg. Janine Doerry, Alexandra Klei, Elisabeth Thalhofer, Karsten Wilke. Paderborn, Schöningh, 2008, 93–104.

Schulze 2005: Rainer Schulze: „Keeping very clear of any »Kuh-Handel«": The British Foreign Office and the Rescue of Jews from Bergen-Belsen". *Holocaust and Genocide Studies,* 2005/2., 226–251.

Schulze 2014: Rainer Schulze: „Bergen-Belsen – Day of Liberation". *Holocaust in History and Memory,* 2014/7. 13–26.

Scuchman 2002: John S. Scuchman: „Hungarian Deaf Jews and the Holocauts". In *Deaf People in Hitler's Europe.* Eds. John Schuchman, Donna F. Ryan. Washingtonn D.C., Gallaudet University Press-USHMM, 2002.

Seybold: 2014: Katja Seybold: „Gruppenbildung innerhalb einer Schicksalgemeinschaft. Das jüdiesche DP-camp Bergen-Belsen, 1945-1951". In *Bergen-Belsen. Neue Forschungen.* Hrsg. Habbo Knoch, Thomas Rahe, Göttingen, Wallstein, 2014, 177–205.

Shephard 2006: Ben Shephard: *After Daybreak. The Liberation of Belsen.* London, Pimlico, 2006.

Sofsky 1997: Wolfgang Sofsky: *The Order of the Concentration Camp.* New Yersey, Princeton University Press, 1997.

Sontag 1978: Susan Sontag: *On Photography.* London, Allan Lane, 1978.

Stadler 1995: Aranka Stadler: *Mosaics of a Nightmare.* Twickenham [k.n.], 1995.

Stern 2015: Stern Laurent: „A svájci orvos". *Mozgó Világ,* 2015/9, 10–25.

Stone 2021: Dan Stone: „Structure and Fantasy. Holocaust Perpetrators and Genocide Studies". In Dan Stone: *Fascism, Nazism and the Holocaust.* Milton Park-New York, Routledge, 2021, 93–106.

Suderland 2013: Maja Suderland: *Inside Concentration Camps.* Cambridge (UK), Polity Press, 2013.

Szécsényi 2014a: Szécsényi András: „A pokol fedőneve: Waldsee. Magyar foglyok levelei Auschwitzból". *ArchivNet,* 2014/3. http://archivnet.hu/kuriozumok/a_pokol_fedoneve_waldsee._magyar_foglyok_levelei_auschwitzbol.html?oldal=1

Szécsényi 2014b: Szécsényi András: „Waldsee. Levelek a pokolból". *Múlt-kor,* 2014/tavasz, 81.

Szécsényi 2017b: Szécsényi András: „Holokauszt reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei". In *Tanulmányok a holokausztról, VIII.* Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2017, 291–329.

Szécsényi 2018: Szécsényi András: „»Nem szabad zsidókérdést csinálni belőle« A Kádár-kori auschwitzi kiállítások kontextusai". *Történeti Muzeológiai Szemle,* 2018. évi kötet (16), 153–167.

Szécsényi 2019a: Szécsényi András: „Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek tükrében". In *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből.* Főszerk. Gecsényi Lajos. Budapest, Milton Friedman Egyetem, 2019., 175–191.

Szécsényi 2019b: Szécsényi András: „Felszabadult magyar deportáltak Svédországban: Rehabilitáció, menekültkérdés, emigráció, hazatérés, 1945–1946". In *Tanulmányok a holokausztról X.* Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2019., 197–235.

Szécsényi 2019d: Szécsényi András: „Bergen-Belsen felszabadításának magyar vonatkozásai". In *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte III.* (Zsidó kultúra közép-európai kontextusban) III. Szerk. Hrbácsek Magdaléna. Nitra, OZAJ, 2019, 181–202.

Szécsényi 2020: Szécsényi András: „Hazatérés. Hadifoglyok és felszabadult deportáltak 1945-ben". In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések VII.* Szerk. Fodor Fanni. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2020. 66–86.

Szécsényi 2020: Szécsényi András: „Hillersleben: Spatial Experiences of a Hungarian Jew in a German DP Camp, 1945". *The Hungarian Historical Review,* 2020/3, 470–490.

Szécsényi 2021: Szécsényi András: „»Szőke fürtös, angyalarcú« gyilkos. Irma Grese kegyetlenségei". *Múlt-kor,* 2021/nyár, 82–89.

Szécsényi 2022a: Szécsényi András: „»Zsidó nők flancolnak, flörtölnek amerikai katonákkal« Társas érintkezés, szerelem és szexualitás a háború utáni hontalan táborokban". *Szombat,* 2022/április, 16–20.

Szécsényi 2022b: Szécsényi András: „Half-freedom: post-war experiences of Liberated Hungarian Survivors of German concentration camp Bergen-Belsen (1945)". *Studia historica Brunensia,* 2022/2., 153–172.

Szécsényi 2023a: András Szécsényi: „Hungarian guards of a concentration Camp. Atrocities and Interactions in Bergen-Belsen". *Eastern European Holocaust Studies* 2023/2., 493–519.

Szécsényi 2023b: András Szécsényi: „The Liberated Hungarian Jewish Survivors of the National Socialist Concentration Camp Bergen-Belsen in Swedish Red Cross camps (1945–1946)" In *Hinter verschlossenen Toren. Die Internierung von Geflüchteten.* Hrsg. Gabriele Anderl. Wien, Theodor Kramer Geschellschaft, 2023. 501–511.

Szécsényi 2024a: András Szécsényi: „Deportation Routes to Bergen-Belsen from Hungary, 1944–1945." In *Deportation in East-Central Europe in the 20th Century. Snapshots of Invisible Incarceration.* Eds. Mihaela Martin, Michael Daniel Sagatis, Dallas Michelbacher. Bristol, Peter Lang Association, 2024. *(South-East European History,* Vol. 13), 267–288.

Szécsényi 2024b: Szécsényi András: „»Valami irtózatosan nagy gettó, amibe most kerültünk« Theresienstadt a Bergen-Belsenben felszabadult magyar zsidók naplóbejegyzéseiben". In *A holokauszt Magyarországon. Új kutatási irányok.* Szerk. Klacsmann Borbála, Pataricza Dóra, Buuchmüller Péter. Budapest, OR-ZSE, 2024, 203–225.

Szécsényi 2024c: Szécsényi András: „»Nagyon jó életünk volt«. A Bergen-Belsenben felszabadult magyar zsidó túlélők tapasztalatai a svédországi szanatóriumtáborokban (1945–1946)". In *Megismerni a megismerhetetlent. Tanulmányok Baráth Magdolna tiszteletére.* Szerk. Gecsényi Lajos. Budapest, ÁBTL, 2024., 367–380.

Szejnmann–Davies 2006: „Introdiction: How the Holocaust looks now." In *How the Holocaust Look Now. International Perspectives.* Eds. Martin E. Davies, Claus-Christian W. Szejnmann, Basingtoke-New York, Palgrave Macmillan, 2006., XX-XXXIX.

Székffy 2021: *Naplók a bergen-belseni magyar táborból 1944. december – 1945. június.* Összeállította: Székffy Klára. Budapest (magánkiadás)

Szita 2005: Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár.* Budapest, Corvina Kiadó, 2005.

The Kasztner Report 2013: *The Kasztner Report. The Report of the Jewish Rescue Committee, 1942-1945.* by Rezső Kasztner. Eds. László Karsai, Judit Molnár. Jerusalem, Yad Vashem, 2013.

Turbcuz 2011: Turbucz Dávid: *Horthy Miklós.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2011.

Várnai 2011: Várnai Pál: *Életeim.* Budapest, Záchor Alapítvány, 2011.

Vastenhout 2022: Laurien Vastenhout: *Between Community and Collaboration: „Jewish Councils" in Western Europe under Nazi Occupation.* Cambridge, Cambridge University Press, 2022.

Verlome 2006: Hetty E. Verlome: *A True Story.* Fremantle, Fremantle Press, 2006.

Veszprémy 2017: Veszprémy László Bernát: „»Istenjátszás«, embermentés – kiket és miért mentett meg Kasztner Rezső?" *Szombat,* 2017. március. http://www.szombat.org/tortenelem/istenjatszas-embermentes-kiket-es-miert-mentett-meg-kasztner-rezso

Veszprémy 2021: „»Zionist rescue was an inter-organizational project.« New Aspects of the Kasztner-Train". In *The Holocaust in South-Eastern Europe. Historiography, Archives Resources and Remembrance.* Eds. Adina Babeș-Fruchter, Ana Bărbulescu, Wilmington, Vernon Press, 2021, 263–291.

Wagner 2020a: Exhibition, The Bergen Military Training Area and the Bergen-Hohne Barracks, 1935-1945. In *Armement, War and crimes. The Wehrmacht and the Bergen-Hohne Barracks.* Eds. Jens Binner, Jens-Christian Wagner. Wallstein, Göttingen, 2020., 11–13.

Wagner 2020b: „The Wehrmacht and its Crimes". In *Armement, War and crimes. The Wehrmacht and the Bergen-Hohne Barracks.* Eds. Jens Binner, Jens-Christian Wagner. Wallstein, Göttingen, 2020., 11–13.

Wagner 2020c: „The Bergen Military Training Area and the Bergen-Hohne Barracks, 1935-1945". In *Armement, War and crimes. The Wehrmacht and the Bergen-Hohne Barracks.* Eds. Jens Binnerm, Jens-Christian Wagner. Wallstein, Göttingen, 2020., 70–75.

Wagner 2020d: „»Like everyone else, I just fulfilled my duty.«" Wehrmacht Soldiers as Concentration Camp Guards. In *Armement, War and crimes. The Wehrmacht and the Bergen-Hohne Barracks.* Eds. Jens Binner, Jens-Christian Wagner. Wallstein, Göttingen, 2020., 94–101.

Waltzer 2004: Kenneth Waltzer: „Children and Youths at Buchenwald and Bergen-Belsen". In *Das soziale Gedächtnis und die Gemeinschaften der Überlebenden. Bergen-Belsen in vergleichender Perspektive.* Hrsg. Janine Doerry, Thomas Kubetzky, Katja Seybold. Göttingen, Wallstein 2014, 214–231.

Wawryzyn 2013: Heidemarie Wawryzyn: *Nazis in the Holy Land, 1933–1948,* Berlin-Boston, DeGruyter & the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, 2013.

Wachsmann 2015: Nikolaus Wachsmann: *KL – A history of the Nazi concentration camps,* New York, Farrar-Stratus-Giroux, 2015.

Wachsmann 2021: Nikolaus Wachsmann: „Lived experience and the Holocaust: spaces, senses and emotions in Auschwitz". *Journal of the British Academy,* 2021/9, 27–58.

Weiczner Jenő naplója [d.n.]: Weiczner Jenő: *„Ez most a sorsod, kiüldözött zsidó".* Budapest, Wesley János Kiadó [dátum nélkül].

Wikberg 2000: *The White Buses. The Swedish Red Cross rescue Action in Germany during the Second World War.* Ed. Martin Wikberg. Stockholm, Swedish Red Cross, 2000.

Zabransky 2024: Florian Zabransky: *Jewish Men and the Holocaust: Sexuality, Emotions, Masculinity.* Berlin, DeGruyter, 2024.

Zágoni 2012: *Budapesttől Bergen-Belsenig, egy füzet 1944-ből.* Szerk. Zágoni Zsolt. Kísérőtanulmány: Ungváry Krisztián. Magánkiadás, 2012.

Zahava 2015: Zahava Szász Stessel: *Hóvirágok. Magyar zsidó nők Markkleebergben, egy repülőgyárban.* Budapest, Noran Libro Kiadó, 2015.

Zander 2006: Ulf Zander: „To rescue or be rescued: the liberation of Bergen-Belsen and the white buses in British and Swedish historical culture". In *The Holocaust on Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture.* Eds. Klas-Göran Karlsson, Ulf Zander Malmö, Sekel Bokförlag, 2006, 343–383.

Zinner 2022: Zinner Tibor: *A „kínok útja" – az iheli kisállomástól a sátoraljaújhelyi nagyállomásig... Nagyapám írásai az 1944. június 3. és 1945. július 5. között történtekről.* Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2022.

Zombory 2024a: Zombory Máté: „A halottnak hitt visszatér. Mivel foglalkozott Lévai Jenő 1957 és 1960 között?" *Betekintő,* 2024 3, 33–61.77.

Zombory 2024b: Zombory, Máté: „Holocaust Historian or Anti-fascist Nazi Hunter?" In *Investigating, Punishing, Agitating.* Eds. Sybille Steinbacher, Joachim von Puttkamer, Katharina Rauschenberger. Göttingen, Wallstein, 2023., 58 -77.

Zsolt 2015: Zsolt Béla: *Kilenc koffer.* Budapest, 21. Század Könyvkiadó, 2015.

X 384051

SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 3.

Bergen-Belsen a náci Németország táborrendszerének egyik legjelentősebb koncentrációs tábora volt, amelynek az SS egyedülálló szerepet szánt. A náci vezetés ugyanis, miközben a zsidóság megsemmisítését tűzte ki célul, ezzel párhuzamosan – a hasznosság elvét az ideológia fölé emelve – titkos tárgyalásokba kezdett arról, hogy egyes foglyokat semleges országokban, főként Palesztinában élő német állampolgárokra cseréljen. A Bergen-Belsenben 1943 tavaszán felállított cseretábor Ungarnlager (magyar tábor) szektorában 1944 második felében több lépcsőben tartottak fogva több ezer, Magyarországról elhurcolt zsidót, kezdve az úgynevezett Kasztner-csoporttal, akik valóban kijutottak a semleges Svájcba, és megmenekültek. A helyükre érkező többi magyar kontingens azonban már nem volt ilyen szerencsés, és egyre drámaibb körülmények között élt, a tábor többi részében lakó, rabszolgamunkát végző társai mellett.

Kik voltak ők? Hova kerültek, és miért? Mit csináltak ott, és hogyan próbáltak életben maradni? Mi lett a túlélők sorsa? A szerző elsősorban a túlélők egodokumentumaira támaszkodva formálta történetté a fennmaradt egykorú naplókat, leveleket, a jelentős mennyiségben rendelkezésre álló memoárokat és oral history-interjúkat, valamint a témát érintő gazdag szakirodalmat. A kötet felöleli a Bergen-Belsenből 1945 tavaszán evakuált, majd a háború után hontalantáborokba került, illetve a svédországi rehabilitációs táborokban gyógyuló magyar túlélők történeteit is.

Szécsényi András, PhD történész, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tudományos munkatársa. Kutatásai és publikációi felölelik a 20. század számos területét, különös tekintettel a magyarországi holokauszt személyes, mindennapi történeteire, valamint a vészkorszak utóéletére és emlékezetére.

Jaffa Kiadó jaffa.hu 4999Ft
9 789636 871284